

ЈОВАН ЦВИЈИЋ и ДУРМИТОР

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
12. ОКТОБАР 1985.
ЖАБЉАК

БЕОГРАД
1985.

СКУПШТИНА ОПШТИНЕ ЖАБЉАК
НАЦИОНАЛНИ ПАРК ДУРМИТОР
СРПСКО ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО
ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО ЦРНЕ ГОРЕ

ЈОВАН ЦВИЈИЋ И ДУРМИТОР

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
12. ОКТОБАР 1985.
ЖАБЉАК

БЕОГРАД
1985.

ОРГАНИЗАЦИОНИ ОДБОР НАУЧНОГ СКУПА

Јанко Тончић
Др Стеван М. Станковић
Мр Борђије Остојић
Михајло — Бебо Брајовић
Јефто Гаговић
Миленко Стијеповић
Слободан Анђелић
Др Бранко Радојичић

ПРЕДСЕДНИК ОРГАНИЗАЦИОНОГ ОДБОРА

Јанко Тончић

УРЕДНИК ЗБОРНИКА

Др Стеван М. Станковић

ПРЕВОД РЕЗИМЕА

Мр Душанка Хаци-Јованчић

ИЗДАВАЧ

Српско географско друштво,
Београд, Студентски трг 3/III

Тираж: 1.600 примерака



Јован Цвијић
(1865—1927)

САДРЖАЈ — CONTENTS

	Страна Page
ПРЕДГОВОР — — — — — FOREWORD — — — — —	5 7
Р. Поповић: Општина Жабљак, јуче, данас и сјутра — — — — — R. Popović: The commune of Žabljak, yesterday, today and tomorrow — — — — —	9 13
М. — Бебо Брајовић: Национални парк Дурмитор — — — — — M. — Bebo Brajović: National Park Durmitor — — — — —	15 21
Др Ј. Р. Бојовић: Поздрав учесницима научног скупа — — — — — Dr J. R. Bojović: Greetings to the participants of the scientific conference — — — — —	23
Мр Б. М. Остојић и Mr П. Б. Бошковић: Село Врела, станиште предака Јована Цвијића — — — — — Mr Đ. M. Ostojić and Mr P. Bošković: Vrela — the settlement of Jovan Cvijić's ancestors — — — — —	25 42
Др Д. Гавриловић: Цвијићева проучавања глацијације Дурмитора — — — — — Dr D. Gavrilović: Jovan Cvijić's research of Durmitor glaciation — — — — —	43 49
Др М. Љешевић: Цвијићево изучавање краса Дурмитора и његов утицај на новија спелеолошка истраживања — — — — — Dr M. Lješević: Jovan Cvijić's study of Durmitor karst and his influence on recent speleological studies — — — — —	51 58
Др С. М. Станковић: Цвијићева проучавања језера Дурмитора — — — — — Dr S. M. Stanković: Jovan Cvijić's research of Durmitor lakes — — — — —	59 75
Др Б. Радојичић: Демографска кретања на простору Дурмитора с освртом на истраживања Јована Цвијића — — — — — Dr B. Radojičić: Demographical migration in the area of Durmitor with a special reference to Jovan Cvijić's research — — — — —	77 89
Мр С. Б. Касалица: Јован Цвијић и регионално-географска проучавања Дурмитора — — — — — Mr S. Đ. Kasalica: Jovan Cvijić and regional-geographical research of Durmitor	91 97
Др М. Васовић: Јован Цвијић — најсвестранији наш научник — — — — — Dr M. Vasović: Jovan Cvijić — our most versatile scientist — — — — —	99 109
Ј. Тончић: Дурмиторци — Јовану Цвијићу — — — — — J. Tončić: To Jovan Cvijić from the people of Durmitor — — — — —	111 112
УЧЕСНИЦИ НАУЧНОГ СКУПА — — — — —	115

ПРЕДГОВОР

Сто двадесета годишњица рођења великана географске научне мисли, Јована Цвијића, професора универзитета, ректора и академика, била је изванредна прилика за повратак Дурмитору, постојбини његових предака. Научни скуп „Јован Цвијић и Дурмитор” био је и остаје манифестација коју ће сви учесници дуго памтити, јер су се сви, на себи својствен начин, још једном поклонили сени нашег најсвестранијег научника и на далеко пронели реч о Дурмитору и Жабљаку.

Не само својим пореклом, вић и делом научног стваралаштва, Јован Цвијић је вишеструко везан за Дурмитор. У својим излагањима референти на поменутом скупу су то јасно потврдили. Још више, на нераскидиву везу једног научника и једне планине, садашње и будуће генерације, подсећаће спомен обележје, које је за свечану прилику, уметнички надахнуто, израдио вајар Милорад-Мићо Благојевић. Жеља организатора је да се објављивањем Зборника радова са научног скупа „Јован Цвијић и Дурмитор”, који је одржан у Жабљаку, 12. октобра 1985. године, у правом светлу сачува успомена на недокучиве дубине Цвијићевог научног стваралаштва и подстакну нова истраживања Дурмитора, јединствене и непоновљиве планине у времену и простору, националног парка и светске природне баштине.

Свима онима који су допринели успешном обележавању значајне годишњице, организатори дугују посебну захвалност.

Дурмиторцима хвала, за срце веће од Дурмитора!

Дурмиторцима хвала за ум виши од Боботовог кука!

Дурмиторцима хвала за душу ширу од Језерске површи!

Др Стеван М. Станковић

КРУПАН ДОПРИНОС ИЗУЧАВАЊУ ДУРМИТОРА

ПОДНЈЕТО ОСАМ САОПШЋЕЊА О ЖИВОТУ И ДЈЕЛУ ЈОВАНА ЈВИЋА

ПОВЕДА

* субота 28. септембар 1985.

ЛИЧНОСТИ

У знак сјећања на рођење
нашег познатог професора и академика, на
Жабљаку ће се 12. октобра ове године одржати
научни скуп „Јован Цвијић
и Дурмитор“.



Jeanne Henriette (1865 - 1927)

ЈОВАН ЦВИЈИЋ ВЕЛИКАН НАШЕ НАУКЕ

ПРИЈЕ 120 ГОДИНА, почетком се тобра, у Лозници, одио је ван Цвијић, географ, чије је име крупним словима на многим клом, Лози, мно, мљи, на роб, р и ака, 1897. годином, је Овим не, под дистинктиве начин, вавељ Цвијића за "ним" рељефом, прочувао је објављивао у публици, је наука. Од истражива- чких често су полази и Тако ће се и у приправљеном, а вотори из садашњости прошлост, коју је Цвијић описао, реномеом научних чака, који га савстртавају као једног најбољег познавалаца не само митова, већ и Проклетија, посебно сена Скадарског језера, којим се тако бавио.

Скупштина општине Жабљак, Географско друштво Црне Горе, Национални парк „Дурмитор“ и Српско географско друштво, удружили су снаге. Резултат тога је већ заказани симпозијум, који ће по интересовању којег људи у већ показаша скромнине, „ра. Још више, организује излож јина и открије си ње европски усјаја“ у селу Врела, кој јово мање од 10 графини Цвијић, знам претке до. д Цвијић Спасојеви

Ча то подсећа данашњи назив села
Ела, као и топоним Цвијова орница,
ће учесници скупа на Жабљаку
бити.

аједовског времла, потекла је и
тока и водом, бога-
чна Цвијића. Из п **На Жаби**
т напаја се новим чни ску-
ознатија. Њенс
популарнији

ГЕОГРАФ СВЈЕТСКОГ ГЛАСА

ка акајија

Жабљак, 12. октобра,
Чунац скун „Јован Цвијић“
„имитор“ који је скончан
о географији и других на-
јадника из наше земље
одржан на Жабљаку.
Ч подразумевајући
да организатор
општине Жабљак
„имитор“ и ген-
штава Србије
поднесео је ос-
нивања у којима се говори
Јовану Цвијићу, како
— пајањем ћутоса
— вазлијајем је
најстаскнутнији
од

.Сто двадесет година од рођења Јована Цвијића

НАУЧНИ СКУП „ЈОВАН
ЦВИЈИЋ И ДУРМИТОР“

Жабљак, 12. октобра (Танјуј)
На Жабљаку је данас одржан
аучни скуп „Јован Цвијић и Дур-
итор“

Уз учешће око спомену географа и других научних радника описану Цвијићу, највећем људском и балканском географу, и његовим истраживањима из појединачног друштва Дармштадта 1887. и 1913. године, поднесено је осам спомен-текста. Посебну пажњу изазвало је споменитеље по Милораду Васо-чићу, који је говорио о Цвијићу као најистакнујијем нашем научнику.

Учесници скупа посетили су се Врела, недалеко од Жабљака, где су живели претцји Јована Цвијића. На дому Националног парка Пуратице отворен је музеј.

ЖАБЉАНУ, 12. ОКТОБРА,
ДРЖАН НАУЧНИ СНУП
ОВАН ЦВИЈИЋ" Џ

«ДУРМИТОР»

ильин
блъзакъ
сматр
скии

ԵՐԻԿԻ ԽԱՅՈՒ

Симпозијум „Јован Цвијић и Дурмитор“



ЛИЧНОСТ КОЈА ИНСПИРИШЕ

Поред склопова у Београду, на Дурмитору, постојбини величана географске науке, одржан је научни симпозијум и постављен спомен-обележје.

FOREWORD

The one hundred and twentieth anniversary of Jovan Cvijić's birth, the giant of geographical scientific thought, a university professor, rector and academician, was an excellent opportunity of returning to Durmitor, his ancestors homeland. A scientific conference »Jovan Cvijić and Durmitor« was a manifestation which would stay in the memory of all participants for a long time. All of them, in a special way, once again paid tribute to our most versatile scientist, and made Durmitor and Žabljak renowned far away.

Not only by his social background was Jovan Cvijić attracted to Durmitor, but also by his scientific work. The participants at the Conference clearly emphasized this fact in their scientific papers. What is more, this unbreakable connection of a scientist and a mountain will stay in the memory of the present and future generations through the statue which was made with great inspiration for this anniversary by the sculptor Milorad-Miće Blagojević. It is the wish of the Organizers that the Proceedings of this scientific gathering: »Jovan Cvijić and Durmitor«, which took place in Žabljak on October 12, 1985, should be published, so that the memory of unattainable depth of Jovan Cvijić's scientific work would be clearly kept for ever. It is hoped that this publication will stimulate new research on Durmitor, a unique mountain in time and space, a national park and a world natural heritage.

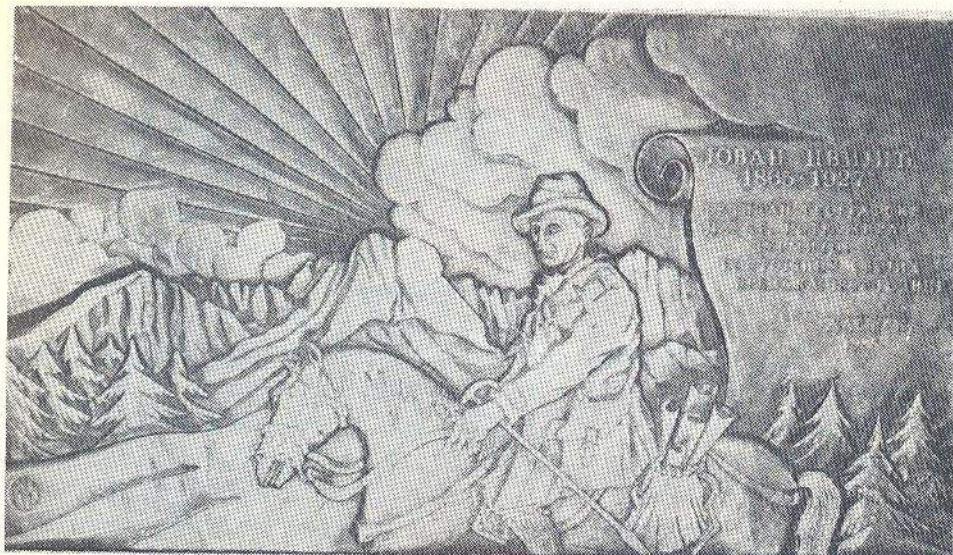
The organizers owe a special gratitude to all those who contributed to the success of this important anniversary.

Thanks to the people of Durmitor for their heart bigger than Durmitor.

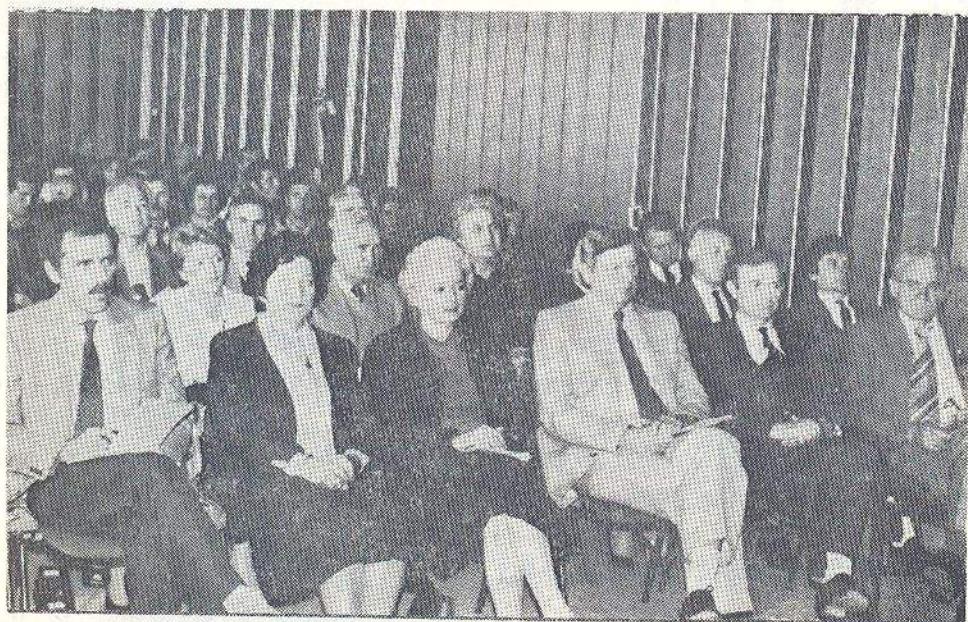
Thanks to the people of Durmitor for their mind higher than the »Bobotov« peak.

Thanks to the people of Durmitor for their soul broader than the »Jezero« plateau.

Stevan M. Stanković, Ph. D.



Спомен обележје „Јован Цвијић и Дурмитор”,
дело вајара Милорада-Миће Благојевића
(Снимио: М. Гачевић)



Учесници научног скупа „Јован Цвијић и Дурмитор”
(Снимио: М. Гачевић)

РАДОЛИЦА ПОПОВИЋ

ОПШТИНА ЖАБЉАК, ЈУЧЕ, ДАНАС И СЈУТРА

Имам изузетно задовољство да у име Скупштине општине, друштвено-политичких организација, радних људи и грађана најсрдачније поздравим учеснике научног скупа „Јован Цвијић и Дурмитор”, да им зажелим пријатан боравак у нашем граду и успешну реализацију утврђеног програма.

Дурмиторски крај је добио назив по истоименој планини и обухвата површину од 1.950 km^2 . У подножју ове величанствене планине, са 30 врхова преко 2.000 m, формирала су се и смјестила три општинска центра Жабљак, Шавник и Плужине.

Општина Жабљак налази се у планинском региону Дурмитора, Сињајевине и Језерске висоравни и захвата површину од 445 km^2 на којој живе 5.232 становника, што је чини најмањом Општином по броју становника у СР Црној Гори. Жабљак, центар и сједиште комуне налази се на надморској висини од 1.450 m и сматра се највисочијим насељем на Балкану.

Савремена археолошка истраживања говоре да је Дурмитор био насељен од најстаријих времена. О томе говоре споменици из Римског доба, као и средњовјековни град или утврђење Пирлитор, чије постојање везује за 14. вијек. Насељавање, у данашњем смислу, можемо везивати за средину 17. вијека, до када је овдје живјело несловенско племе Кричи. Ипак, највећи дио Језерске висоравни насељаван је половином 19. вијека.

Жабљак сједиште Општине, заснован је 1871. године. За вријеме црногорске независности, Жабљак је био сједиште језеро-шаранске капетаније, а имао је цркву, основну школу, пошту и пограничног комесара. Од 1916. године Жабљак је био сједиште Општине жабљачке, која је касније проширена и названа Општином дурмиторском. Између два свјетска рата на Жабљаку су радиле грађанска и женска домаћичка школа. Ипред другог свјетског рата, Жабљак је имао љекара и био се развио у живо туристичко мјесто.

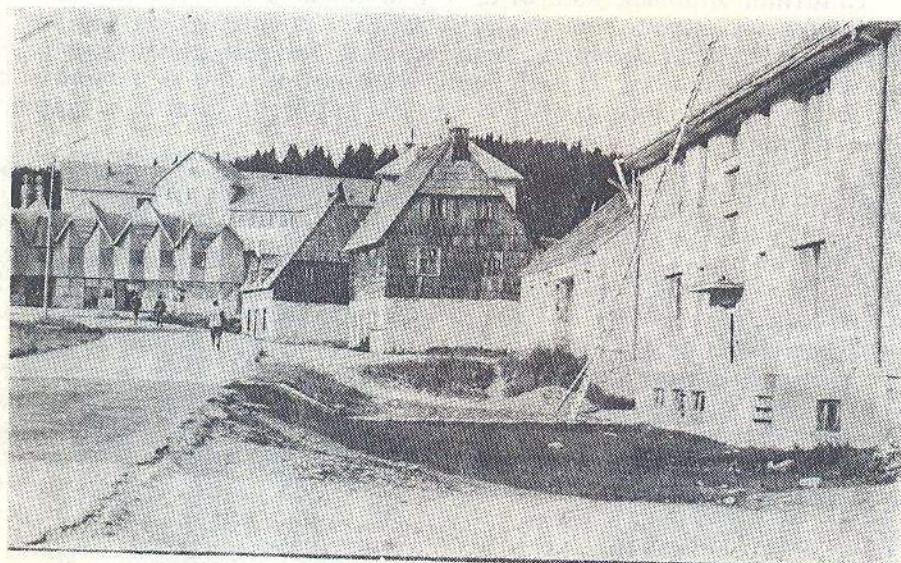
На овом простору, у селу Врелима, живјели су преци Јована Цвијића. Његов прадјед, Џвијо Спасојевић, одселио се из Врела и послије хајдуковања и четовања по Босни настанио се у Лозници, где је и рођен великан географске научне мисли.

Прошлост дурмиторског краја је веома бурна, а његов народ се вјековима свикао са ратовима и бунама. Бројни су примјери јунаштва народа Дурмитора у борби противу окупатора, који није бирао средства да сломи отпор и убије његов слободарски дух. По-

ред крвавих борби на својој територији, борци, чете и батаљони дурмиторског краја током свих офанзива налазе се на поприштима борби широм наше земље у свим прослављеним пролетерским јединицама и учествују у свим великим и пресудним биткама НОР-а. За циљеве тог рата и социјалистичке револуције пало је 2.500 бораца и жртава фашистичког терора.

Жабљак је имао част и привилегију, да у срцу дурмиторских гора више пута, дочека и поздрави Врховног команданта, инспиратора свих наших стремљења и побједа и највећег сина наших народа и народности друга Тита.

Први његов долазак био је када у својству Генералног секретара КПЈ-у учествује у раду Осме Покрајинске конференције КПЈ-у за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију, августа 1940. године у Барама Жугића. У преломним моментима наше борбе и револуције 1942. и 1943. године, друг Тито заједно са Врховним штабом, на обалама Црног језера, држи војна савјетовања, прима савезничке војне мисије и доноси судбоносне и историјске одлуке. Обилазећи своје ратне стазе и вршећи смотре наших радних и самоуправних достигнућа, друг Тито последњи пут борави на Жабљаку августа 1970. године. Том приликом још једном одаје дужно признање народу дурмиторског краја за његов допринос и успјех у НОБ-и и његову револуционарну постојаност.



Центар Жабљака из седамдесетих година
(Снимио: С. М. Станковић)

Поред ових датума и догађаја, Жабљак са поносом и љубављу гаји сјећања на дане „Дурмиторске Партизанске Републике“ и дане рада Прве партизанске централне болнице у хотелу „Дурмитор“, односно на дане када је ово подручје у највећем јеку рата било слободно и када се организовало несметано функционисање нових органа народне власти.

Друштвено-економски развој Општине Жабљак у послератном периоду није оствариван једнаким темпом и интензитетом, јер је био под утицајем разних услова и фактора, који су га ограничавали. Он је, прије свега, био условљен развојем шире друштвене заједнице. Недостатак основне инфраструктуре и недовољна инвестициона улагања била су два основна фактора који су дуже вријеме успоравали развој. Но, сваки период у развоју дао је свој допринос и тиме утицао на садашњи степен развоја Општине Жабљак.

Са сигурношћу можемо констатовати да је најдинамичнији темпо развоја остварен у периоду од 1970. до 1980. године, односно у протекла два планска периода. У том периоду, захваљујући материјалној подршци Републике, према неразвијеним Општинама, у које спада и Општина Жабљак, и јасно утврђеној концепцији развоја, долази до веће валоризације природних потенцијала и до динамичнијег развоја туристичке привреде, шумарства и пољопривреде, као окосница развоја. Био је то период интензивне самоуправне трансформације и конституисања ООУР-а и других самоуправних заједница, али и високе стопе раста економских показатеља развоја. Процјечна годишња стопа раста друштвеног производа повећана је са 5% 1970. године, на 9,3% 1980. године. Друштвени производ по становнику порастао је са 23.000 на 49.000 динара. У истом периоду национални доходак по глави становника повећан је са 8.000 на 32.000 динара. Број запослених је повећан са 437 на 930 радника.

Висина и структура инвестиционих улагања значајно су утицале на промјену структуре привреде у погледу учешћа појединих грана развоја у друштвеном производу. Значајна улагања у туристичко-угоститељску привреду условила су повећање учешћа туризма у друштвеном производу комуне. Повећан је број угоститељских лежаја са 230, 1970. године на 640, 1980. године, а број ноћивања са 20 хиљада 1970. на 65 хиљада 1980. године. Значајан развој у овом периоду постигнут је и код осталих привредних грана и друштвених дјелатности.

Садашња привредна орјентација окренута је развоју туризма, пољопривреде и шумарства. По величини и природним условима ово подручје је највећа планинска регија у Црној Гори, и једна од највећих у Југославији. Међутим, мало је мјеста у Европи па и у свијету, где је природа била тако издашна и на релативно малом простору створила такво богатство природе.

Основне услове за развој туризма на Дурмитору омогућују квалитетни смучарски терени, са жичаром и б ски-лифтова, за зимску туристичку сезону, а за летњу повољне климатске прилике за спорт, рекреацију и друге туристичке активности. Жабљак сада располаже са 1.000 лежаја у хотелима и мотелима. У току су радови на изградњи нових 114 лежаја у рента вилама. Такође су у току радови на завршетку ресторана на теренима зимско-спортског центра Штуоц. Ови објекти ће обогатити туристичку понуду Дурмитора. И у наредном средњорочном периоду, туризам и угоститељство представљаће окосницу друштвено-економског развоја комуне, с обзиром на природне услове и претпоставке за развој ове дјелатности. Изградиће се објекти за смештај као и објекти ванпансионаске потрошње. Но силац развоја туристичке привреде је Монтенегротурист ООУР „Дурмитор“. Значајно је напоменути да су завршени радови на робној

кући у центру Жабљака, што ће утицати на бољу снабдевеност, као и на квалитет туристичке понуде.

Развоју пољопривреде, као пратеће гране у развоју туризма, у последње вријеме поклања се знатна пажња. Језерска површ и Сињајевина пружају могућности за развој сточарске производње. У току су радови на завршетку фарме у друштвеном сектору од 1.000 овaca и 100 музних крава. При kraју реализације је 80 мини-фарми на индивидуалном сектору. Носилац развоја ове дјелатности је ООК „Језеракоп”.



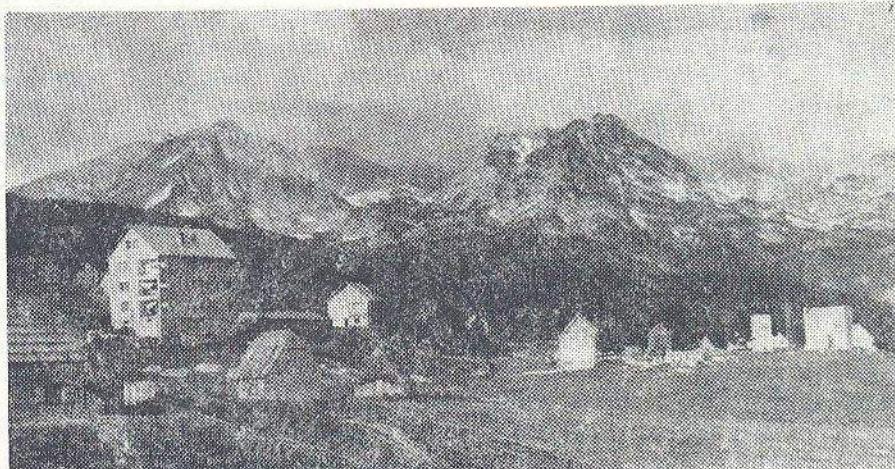
Хотел „Планинка”, основа дурмиторског туризма
(Снимио: С. М. Станковић)

Носилац развоја шумарства је ШИК „Велимир Јакић“ ООУР „Жабљак“. И код овог субјекта су у току инвестиционе активности на завршетку друге фазе финализације пилане на Његовићи. Будући задаци односе се на заокружење процеса прераде и рационалног коришћења дрвне масе, модернизацију шумских путева и повећање степена пошумљавања и шумско-узгојних радова.

Највећи дио природних богатства овога краја, који чине: масив Дурмитора са 30 врхова преко 2.000 m, 18 језера, од којих је највеће и најчувеније Црно језеро, 6 рјечних кањона од којих је најчувенији Кањон Таре, шумски комплекси и паšnjaci на површини од 39 хиљада хектара проглашени су Националним парком „Дурмитор“. Због изузетних ријеткости природних добара, Национални парк „Дурмитор“ је 1980. године уврштен у списак Светске баштине UNESCO-а. Тиме постаје објекат општег интереса и жеља да се његове вриједности очувају и што потпуније валоризују. Национални

парк је постављен и концептиран тако да је у функцији укупног друштвено-економског развоја, а у првом реду туризма и угоститељства. Подручје је у цјелини сачувало природни амбијент и пејзаж који није нарушен непромишљеним захватима модерног времена.

Већ дуги низ година сви привредни субјекти, иако у тешким и сложеним условима, захваљујући максималном ангажовању радних људи, са дosta ниским личним дохоцима, остварују позитивне резултате пословања. На подручју Општине немамо и нијесмо имали инвестиционих промашаја. Неоспорно је, да је остварени степен развоја комуналне привреде и стање у тој области постао ограничавајући фактор даљег привредног и материјалног развоја комуне. Такве оцјене заснивају се прије свега, на израженом проблему водоснабдијевања Жабљака, на нерегулисаном проблему грејања и топлификације града, на недостатку неких других комуналних објекта, без којих се не може замислiti развој туристичко-угоститељске привреде и нормалан живот у граду. Предузете активности дају наду да ће се до краја текућег планског периода ријешити питање водоснабдијевања и завршити послови на утврђивању пројектног задатка за изградњу топлане и топлификације града. Овде се ради о сложеном питању са становишта локације, заштите природне средине и извора горива. Рјешавање ових проблема захтијева знатна материјална средства. Но, надамо се да ћемо их захваљујући помоћи и разумијевању шире друштвено-политичке заједнице успјешно ријешити.



Поглед на врхове Дурмитора
(Снимио: С. М. Станковић)

Сада је у привреди и ванпривареди запослено 1.000 радника, или 19% од укупног становништва. На евиденцији СИЗ-а за запошљавање тренутно се налази 250 незапослених лица, углавном 70% стручне радне снаге. Надамо се да ће се са отварањем нових објекта чији се завршетак очекује овај проблем знатно ублажити.

У Општини постоје двије основне школе са више подручних одељења као и Средња туристичко-угоститељска школа. Велика паж-

ња поклања се развоју здравствене дјелатности. Прије 3 године завршен је нови модерни Дом здравља. Сада на 1.000 становника ради један љекар и повремено долазе специјалистичке екипе.

Radojica Popović

THE COMMUNE OF ŽABLJAK, YESTERDAY, TODAY AND TOMORROW

S u m m a r y

The commune of Žabljak is situated in the mountainous part of Durmitor, Sinjajevina and on the slopes of Jezero. It occupies an area of 445 km², population 5.232, which makes it the smallest commune in Montenegro. The centre of the commune is Žabljak, the highest town on the Balkan Peninsula. It lies on the height of 1.450 m. above sea level. The territory of today's commune of Žabljak was inhabited a long time ago. However, according to the present standards this area was uninhabited in the middle of 17th century. Its past was tumultuous. Its people showed great courage in numerous wars and uprisings. This was especially obvious during the Second World War, when Tito also stayed in Durmitor area. »Durmitor Partisan Republic« — a free territory in occupied Europe — reminds one of those days. Žabljak had the highest economical development from 1970 till 1980. Natural resources were used more intensively and tourism was also developed. The number of employed population increased to 930, and national income to 32.000 din. p.c. A special attention is paid to cattle raising and forest exploitation. Well-known industrial plants are »Jezeracop« and »Velimir Jakić«. National Park Durmitor, registered as the world natural and cultural heritage by the U. N. in 1980., is situated in this commune.

МИХАЈЛО — БЕБО БРАЈОВИЋ

НАЦИОНАЛНИ ПАРК ДУРМИТОР

Национални парк „Дурмитор“ је почаствован што се 120-годишњица рођења Јована Цвијића, величана наше научне мисли, обиљежава у њему. Међу научницима који су први освијетлили Дурмитор, истраживали путеве његовог настанка, особености рељефа, појава и живота на њему, једно од најзначајнијих мјеста припада Јовану Цвијићу. Његова дјела, и по ономе што се у њима уочиште говори о планинским системима, културним појасевима и зонама, привредним дјелатностима на Балканском полуострву, кршу, глацијацији итд., и посебно по ономе што се у њима непосредно односи на Дурмитор, фундамент су проучавања Дурмитора. Непроцјењив је допринос тих дјела ширењу сазнања о Дурмитору, подстицању интереса за овај крај, који је сада у саставу Националног парка. Сигурно ће и разправа о теми „Јован Цвијић и Дурмитор“, освјетљавајући резултате до којих је дошао Цвијић, афирмишући их и критички их сагледавајући, дати допринос продубљивању сазнања о Дурмитору. Желећи вам успјех у томе, у име органа Заједнице Националног парка и своје лично, поздрављам све учеснике овог скупа.

Национални парк „Дурмитор“ основан је одлуком Скупштине НР Црне Горе 1952. године. Тада је обухватао уже подручје Дурмитора. Касније, 1962. године, територија Националног парка ушла је у састав Шумског газдинства Жабљак. Године 1978. Законом о националним парковима Црне Горе образован је садашњи Национални парк „Дурмитор“, утврђене су његове границе, издвојене зоне са посебним режимом заштите природе, одређени карактер и задаци Парка и образована Заједница НП „Дурмитор“.

Подручје НП „Дурмитор“ износи око 39.000 ha. Чине га громада Дурмитора, планине централног дијела Динарида, једне од најрепрезентативнијих планина овог нашег главног планинског система, и кањон Таре, од села Бистрице до утока Сушице у Тару, најдубљи кањон у нашој земљи и у Европи, један од најатрактивнијих у свијету.

Национални парк обухвата најљепша језгра шире органске цјелине Дурмитора између Таре и Пиве и кањон Таре од Бистрице до Шћепан-поља, па је отворено питање проширења Парка на читаву ту цјелину или успостављања режима заштите и просторног уређења сличног оном у Парку и на оним њеним дјеловима који су ван његових граница — тзв. контактне зоне.

Положај Националног парка врло је погодан. Налази се у круту високих планина Црне Горе, Херцеговине, Босне. У сусједству су

му национални паркови Биоградска гора и Сутјеска. Распростире се у близком залеђу јадранске обале (Црногорско приморје и Дубровник) и црногорског крша. Има добре саобраћајне везе са другим подручјима земље. Налази се у троуглу магистралних цеста: јадранске магистрале, цесте од Београда за Црногорско приморје и Дубровник, цесте Сарајево — Титоград, близу жељезничке пруге Београд — Бар, аеродрома у Титограду, Тивту и Дубровнику, луке Бар и других лука на јужном Јадрану. Врло су лијепи прилази Националном парку — путеви са мостовима и тунелима и предјели кроз које они пролазе.

Национални парк „Дурмитор“ је природно добро поливалентног карактера јер је на подручју које обухвата концентрисано више природних вриједности (геоморфолошких, хидролошких, биолошких, пејзажних итд.) и у знатној мјери је очувана изворна природа.

Особен је рељеф овог подручја. На њему, на релативно малом простору, дјеше се до преко 2.000 m десетине врхова, згуснутих у централном дијелу, око највишег од њих Боботова кука, високог 2.523 m, а испод њих удубљују се кањони Таре и Пиве и њихових притока, и преко 1.000 m дубоких. Непосредан додир Дурмитора и кањона, нарочито Таре и Сушице (500 до 2.500 m н.в.) импресивно наглашава дубином кањона висину Дурмитора, а висином Дурмитора дубину кањона. Врхови Дурмитора су различитих облика: стјеновите громаде, оштре литице, зеленим појасевима заталасано ишарана била. Избрздан је доловима и долинама на трагу некадашњих глечера: низови им се протежу правцем сјевер-запад, југ-исток, и дјеле планинске вијенце на три, односно четири паралелне цјелине. И они су врло различити — од изузетно дивљих, хаотично дубоких провалија испод стијена и точила до питомих површина под паšњацима и гајевима. И подножја дурмиторског масива — Језера са једне и Пивска планина са друге стране — различита су и по изгледу и по настанку, равна под ливадама и паšњацима, наливена моренским наносима и изразито крашка под камењарима и вртачама. Изузетни су, не само дубином, и кањони Таре и Пиве и они који се у њих уплићу. Дуж кањона Таре, насталог усјецањем ријеке, дуге сутјеске — тјеснаци, окомитих стјеновитих страна, прекидају проширења — жупне оазе под ливадама, паšњацима, гајевима и њивама. Кањон Сушице је јединствена дубока и уска бразда, радом ледника и ријеке усјечена у крашку површ. Различити од њих, изузетних рељефних карактеристика су кањон Комарнице — Драгишица, испод окомитих Бољских греда — и Вашковске ријеке и Драге.

На Дурмитору и у кањону Таре импресивно су изражене много крашке појаве. Међу њима се издвајају пећине, са Леденом пећином, и јаме, са оном недавно истраженом у Вјетреним брдима, најдубљом на Балкану. Као мало где на Друмитору су изразите мале вртаче, ботињави крас (Радовића рупе, Биљегов до) и камени тавани избрздані шкриповима.

Особеност и атрактивност рељефа очituју се у пуном сјају у врховима Дурмитора: Боботов кук, Савин кук, Пругаш, Шарени пасови, Међед, Боль, Шљеме, Планиница, Седлена греда, Буревац и други, у предјелима Јаблан-баре, Шкрке, Калице, Пошћенске долине, Драгишице, Сушице, у кањону Таре и њених притокама.

Овакав рељеф резултат је утицаја различитих природних сила, а нарочито таложења, тектонских поремећаја и ерозије, које су се

овдје исказале у пуној снази и сложености. Трагови прохујалих миљенијума мало гдје као овдје се могу прочитати и открити тајне геолошке историје.

Дурмитор је планина богата водом. Особене су и разноврсне хидролошке појаве на овом подручју. Ту је Тара са својим букашима, кроз тјеснаце и низ низбрдице, и вировима који се смењују дуж тока. Шест крашких ријека понорница теку са масива Дурмитора и испод њега и избијају на све стране као снажна врела: Равњак, Љутица, Бијела врела, Глава Шавника и Глава Буковице. Површински токови Сушице, Комарнице (Драгишице), Грабовице, све више се губе у крашко подземље. На Дурмитору има 20 мањих и већих глочерских језера, која су оставили за собом ледници у цирковима, валовима и моренској суподини, „горских очију”, од којих је свако друкчијег облика, боје, предјела. Највеће од њих, Црно језеро, особено је као вододелница, јер му воде понирају отичу на дviјe стране u лвије ријеке (Пиву и Тару) te представља јединствен природни феномен — језерску бифуркацију. По дурмиторској суподини има десетак бара насталих у базенима исушених језера, а по доловима u масиву Дурмитора више десетина локава насталих зadrжавањem воде u малим вртачама непропусног дна. На Дурмитору на више mјesta odrжавају сe преко читавe године сњежници, a међu њима i Велики намет, живи ледник који и данас гура морену. Хипрографске знаменитости представљају и многобројни крашки извори. Снагом и љепотом истичу сe извори u кањону Таре — Баиловића сиге, Бијела врела, Љутица... У Шавничкој глави воде избијu u инвервалима (мукавиша); Савина вода је највише врело (2.160 m n. v.), Челина над Црним језером оглашава сe пuцњем.

Дурмитор је један од значајнијих центара балканске, посебно црногорске флоре и фауне. На њему и u кањонима који га окружују живи богат и разноврstan свијет, u коме су заступљене многе врсте, нарочито међу биљкама, карактеристичне за разна подручја Европе. Богатство и разноврсност флоре и вегетације условљени су како разноликошћu станишта и климатских утицаја тако и сложеношћu биолошке историје Дурмитора, од терцијера преко ледених доба до данас. Без обзира на знатне промјене u смислу биолошке историје, флора Дурмитора је успјела да сачува своја исконска обиљежја и да сe при томе обогати новим врстама из леденог доба. На највишим врховима Дурмитора расту поједине врсте биљака далеког Арктика, које су сe ту, захваљујући специфичној клими, сачувале од леденог доба. U долинама Таре и Пиве и њихових притока сачувана је древна терцијарна флора и вегетација, биљке које су сe са планина склониле од ледника и оне које су захваљујући топлом медитеранском утицају побјегле дубоко u копно. Тресетиштаoko језера представљају посљедње јужне енклаве биљног и животињског свијета типичног za сибирске тајге. Посебан биолошки значај има Барно језеро. Медитерански утицај, нарочито на јужним падинама Дурмитора, чини да су u његовој флори и вегетацији заступљене многе медитеранске врсте, da јe овдјe бујна вегетација, da цvjetnici имајu велике и јарke цvjetove. Иma више примјera инверзијe: зона букве и другог листопаднog дрвећa изнад зоне четинарске шуме (nad Цrним језером, u Шкrcи, po дну Савина кука), као и зона четинарских шума испод листопадних (na мразиштima). Посебну вриједност флоре Дурмитo-

ра представља велики број реликтних и ендемских врста, оних којих има само на Дурмитору, а и оних ширег распрострањења (црногорских, балканских, динарских), од којих су неке врло ријетке, као и ријетких, проријеђених и угрожених биљних врста.

Највеће богатство у живом свијету Дурмитора су четинарске шуме смрче, јеле, бијелог и црног бора. У Млинском потоку и око Забојског језера ове шуме имају карактер прашума. Црна пода су прашума, богато станиште црног тарског бора, изузетно високог и правог. Велики еколошки и естетски значај има кривуль-бор, који покрива многе предјеле Дурмитора. Веома је интензиван живи свијет и у зонама изнад горње границе шуме, поред сњежника, на точилима, стијенама и камењарима. На Дурмитору расте велики број љековитих биљака. Ово подручје је богато и дивљим воћем и јестивим гљивама.

На Дурмитору и у кањону Таре сачуван је аутохтон животињски свијет карактеристичан за Динариде, у коме су неке врсте ријетке и проријеђене. Међу њима су и неке ендемске врсте. Овдје су дивокозе и тетреби нашли једно од најповољнијих станишта. Посебну вриједност представљају звијери — вук, медвјед... Интересантан је и птичји свијет — орлови, соколови, ријетке птице које живе у високопланинском појасу, као и шумске птице. Богат је и разноврstan, са појединим ријетким врстама, свијет водоземаца, гмизаваца, бауљара, а посебно инсеката.

Временске прилике на Дурмитору су особене. Запљускују га климатски утицаји са Медитерана и континента, на њему се ломе, те се на њему „гради” вријеме. Разлике у временским приликама не постоје само у кањонима, на површинама и врховима Дурмитора, већ и између његових јужних и сјеверних подручја. Стални утицај и повремени снажнији продори са Медитерана чине да ова планина има relativno велики број сунчаних дана и бујну вегетацију, упркос кратком вегетационом периоду. На Дурмитору је — кад год је ведро — небо плаво. Нагле промјене и велика зависност од временских прилика учиниле су да становништво сакупи велико искуство у прогнозирању времена — по кретању и понашању дивљачи, стoke, појавама код биља, покрету магле, облака итд.

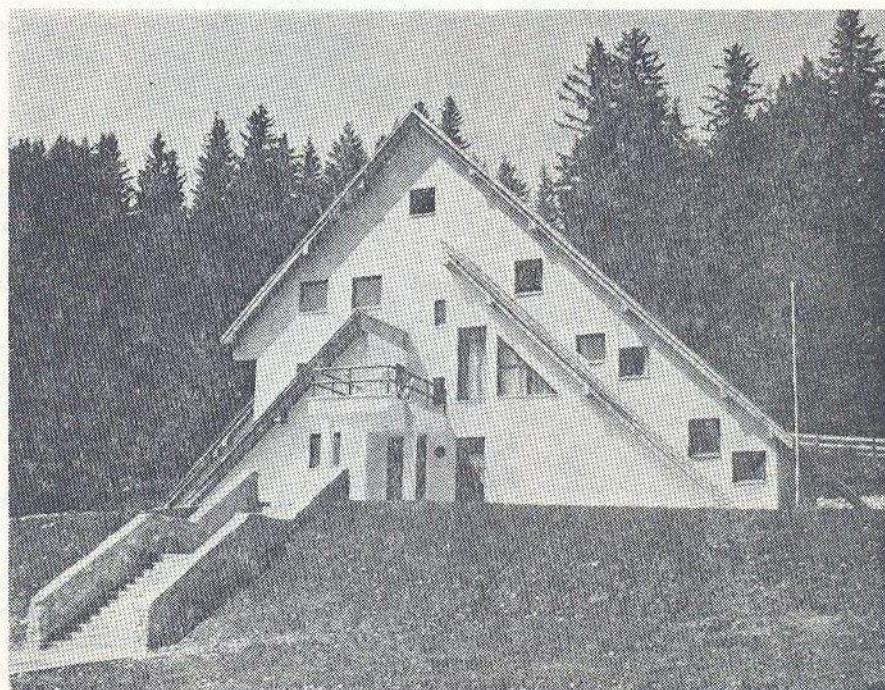
Дурмитор је по многим одликама — љепоти и разноврсности рељефа и пејзажа, атрактивности биљног и животињског свијета, пространствима нетакнуте чистоте и тиштине, висини са много ултравиолетних сунчевих зрака, богатству шума — „фабрика” кисеоника, ваздуху не високе влажности, relativno великом броју сунчаних дана — врло погодан за одмор, опоравак па и лијечење.

Национални парк „Дурмитор“ је и културно добро. Овим подручјем су наилазили и сударали се многи културни утицаји и оставили трагове. Особито су интересантни културно-историјски споменици средњег вјека, а посебно Пивски манастир. Значајни су традиција и допринос које је ово подручје подарило нашој култури, усменом стваралаштву, језику. Интересантно је и наслеђе у изради употребних предмета, у градњи кућа.

Дурмиторски крај је имао бурну историју. Био је поприште судбоносних битака, међу којима и битке на Сутјесци. Харано и робљено, окупирano и тлачено, паљено и убијано, становништво овог под-

ручја успјело је да се ту одржи и очува свој идентитет, име, народну и националну свијест. Најљепши украс овог подручја, богатог знаменјима, збивањима, природним љепотама — јесте човјек Дурмиторац, висок и кошчат, очврснуо у борби за голи живот у овом сувом поднебљу, слободолюбив и поносан на своју слободарску традицију, мащтовит, са много смисла за причу, широка погледа са ових висина, смирен, гостоприман, топла срца за све долазнике и намјернике, заљубљеник и пјесник овог простора. Борбу за слободу и претнужа људи који су овдје живјели, као и љепоте овог краја овјековјечили су ствараоци: Његош, Мажуранић, Лалић... Иако је до скоро било тешко доступно, о овом подручју већ постоји знатан фонд слика, фотографија, филмова. Посебно је значајна стручна и научна литература о његовој природи, становништву, култури.

Сваки од квалитета Дурмитора и Таре — у овом раду само назначених, због ограниченог простора и личног сазнања, па и непотпуне истражености — узет и појединачно, а поготову више њих заједно, дољни су били да ово подручје добије третман националног парка. Сви они заједно чине га изузетним, што је на одређен начин изражено и сврставањем овог Парка међу највреднија природна и културна добра свијета. Национални парк „Дурмитор“ је уврштен у Списак свјетске културне и природне баштине, одлуком Међународног комитета за свјетску културну и природну баштину (у Паризу), а на предлог Савезног извршног вијећа. Базен Таре је уписан и у еколошке резерве биосфере свијета — програм UNESCO-а „Човјек и биосфера“ (MAB).



Дом Националног парка Дурмитор
(Снимио: С. М. Станковић)

Национални парк „Дурмитор“ је парк отвореног типа, природно и друштвено добро доступно знатижељи човјека, намијењено рекреацији и одмору и културно добро, окренуто научноистраживачком раду. Парк је и потенцијал развоја овог краја.

Организован је као Заједница Националног парка „Дурмитор“, у коју су се удружили друштвени субјекти заинтересовани за његове природне, туристичко-рекреационе, културне и друге вриједности — пет општина на чијој се територији налази, републичке самоуправне заједнице за културу, научну дјелатност итд. и организације удруженог рада из туризма, узгоја шума и друге које обављају своју дјелатност на овом подручју и у његовом сусједству. Поред Законом одређених чланица, у Заједници се могу уписати — то су неки већ учинили — и други заинтересовани субјекти. Највиши орган је Скупштина, састављена од делегата чланица. У радним тијелима Скупштине — комисијама, поред делегата, укључени су и научници и стручњаци за поједина питања од интереса за Парк, а организован је и Научни савјет Парка. Послове заштите и друге послове обавља Рад-на заједница.

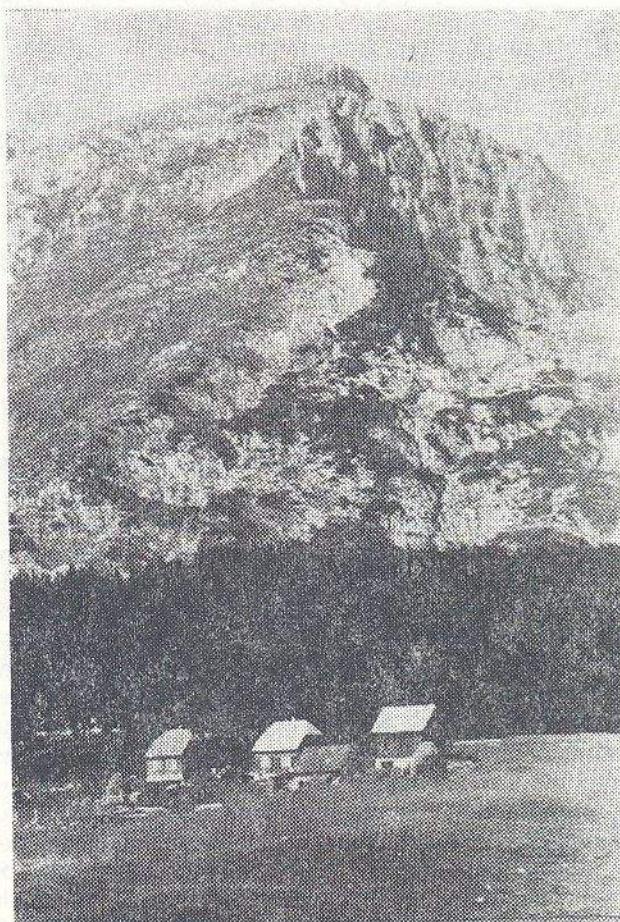
Најважнија функција Парка је заштита природе, биљног и животињског свијета, воде, земљишта, ваздуха и споменика културе. Од првог дана се наметнула потреба да се од класичне заштите шума, дивљачи и риба иде на заштиту читавог живог свијета, а нарочито ријетких врста у њему. Посебан је проблем заштите шума од болести које продиру и у ове иначе здраве шуме. Јавља се дилема: у ком обиму вршити сјечу обольелих стабала с обзиром на карактер Парка. Попут је прихваћен став да се чувају аутохтоне врсте биљног и животињског свијета, посебно је значајно да се обезбиједи регенерација оних врста, нарочито у фауни, прије успостављања Парка знатно про-ријеђених. Осигурава се потпуна заштита токова, врела, језера и попорница од свих загађења и задржавање воде у првој класи квалитета, да може служити за пиће. У овој области отворен је проблем губљења воде, неких врела, а нарочито глацијалних језера. Управо смо у времену кад се у први план активности и Парка и шире заједнице наметнуло питање заштите Таре од градње акумулатионог језера у њеном кањону.

У националном парку „Дурмитор“ издвојено је 7 зона у највреднијим и најатрактивнијим подручјима са посебним режимом заштите: прашума смрче и јеле у сливу Млинског потока; прашума црног бора на Црним подима; Црно језеро са шумом у непосредној околини; слив Шкрчких језера и ужа кањонска долина Сушице; Барно језеро са најближом околином; Забојско језеро са најближом околином; ужа кањонска долина Таре.

Посебна брига се води о уређењу простора — да се све интервенције у складе са очувањем природе, да се не наруше пејзажи, не угрозе најатрактивнија подручја, као и да се одржавају и означе путеви, извори, важнији локалитети. Значајна компонента у функционисању парка је развијање и подстицање образовно-пропагандне активности и коначно развој туризма и других дјелатности срачунатих на то да се користе потенцијали Парка ради обезбеђења средстава за његово уређење и заштиту.

Научноистраживачки рад чини темељ активности које развија Национални парк „Дурмитор“, а једна од најзначајнијих његових функ-

ција је подстицање и развијање научног рада. Велики број научника из наше земље и свијета истраживао је Дурмитор или својим ширим проучавањима допринео расветљавању његовог настанка, рељефа, појава и живота на њему. Међу њима по опусу, броју области у којима је истраживао, пионирском подухвату, једно од најзначајнијих мјеста припада Јовану Цвијићу. Непроцењив је допринос истраживача који су се бавили Дурмитором. Може се рећи да су они ударили темеље овог односа који данас развија наше друштво према Дурмитору као националном парку. Зато се Заједница залаже да се овдје сакупе сви научни радови о Дурмитору и подстакне њихово кориштење у новим истраживањима. У ту сврху основан је Индок-центар а истраживачима се омогућује рад у Дому НП „Дурмитор“. Заједница ће на погодан начин обиљежавати спомен на истраживаче чије је дјело од највећег значаја за проучавање и популаризацију Дурмитора. То ће почети да се остварује управо постављањем барељефа Јована Цвијића.



Дурмитор — контрасти планине и површи
(Снимио: С. М. Станковић)

Истраживане су многе области, продрло се у многе тајне природе, историје, живота, културе Дурмитора, али се у мало чему стигло до kraja. Остало су многа питања неизучена или непотпуно изучена. Зато је Дурмитор велики изазов за истраживаче. Сви они који крену да дубље продру у његове тајне и дају допринос његовом истраживању и научи у целини, могу рачунати на подршку и помоћ Заједнице Националног парка.

Прошло је 7 година од када се интензивно ради у Националном парку. Конституисана је Заједница, отпочела је активност на широком фронту, који је одређен законом и условљен потребама које се све више намећу и отварају нове обавезе. На основу досадашњих сазнања у науци урађена је научна општа основа уређења и развоја Парка — Програм просторног уређења, а израђене су или се раде поједине основе заштите, унапређења и кориштења шума, риба, животиња и другог животог свијета, уређења и заштите културно-историјских споменика итд. Настоји се да све активности Заједнице и уопште све што се ради на Дурмитору буде научно засновано и да се плански остварује. Велика препрека у томе су ограниченошћи у средствима и кадровима којима Заједница располаже. Али, отвореност Заједнице, демократска основа на којој је конституисана, значајан је услов да се у близи о Дурмитору, у његовом изучавању, заштити и уређењу, окупи широк круг научника и стручњака, пријатеља Дурмитора.

Mihajlo — Bebo Brajović

NATIONAL PARK DURMITOR

S u m m a r y

National Park Durmitor is honoured by the fact that Jovan Cvijić's 120th birthday anniversary will take place there. Jovan Cvijić, a giant of scientific thought, was among the first scientists who studied Durmitor. His works are the basis for research of Durmitor. The most beautiful part of this mountain — 39.000 hectares in area — was registered as a national park in 1978. The National Park Durmitor is included in the world natural and cultural heritage under the U. N. patronage. The Tara Canyon is registered in ecological reserve of the world biosphere under the U.N.E.S.C.O. programme 'Man and the Biosphere'. The most important function of the National Park Durmitor is protection of plants, animals, water, soil, air and cultural monuments. The National Park Durmitor lies on the territory of five communes. It belongs to national parks of open types. It is natural and social wealth belonging to all people intended for rest, recreation and scientific research. Žabljak as economical, administrative and tourist centre of Durmitor is the seat of a Working organization which looks after the protection, planning and development of the National Park Durmitor.

Др ЈОВАН Р. БОЈОВИЋ

ПОЗДРАВ УЧЕСНИЦИМА НАУЧНОГ СКУПА

Посебно ми је задовољство да присуствујем научном скупу чији су организатори: Српско географско друштво, Географско друштво Црне Горе, Национални парк Дурмитор и Скупштина општине Жабљак, посвећен 120 годишњици рођења великим југословенском и свјетском научнику Јовану Цвијићу. Наука је установила да су преци Јована Цвијића живјели у селу Врелима у Шаранцима. Сеобе и пресељавања на југословенском простору једна је од карактеристика југословенских народа, не само у старијој већ и у ближој прошлости. Отуда је тијесно повезана њихова етничка, национална и вјерска припадност без обзира о ком се југословенском народу, и не само југословенском, данас радило.

Шаранци као саставни дио Дробњака у ширем смислу и његових племена (Дробњак у ужем смислу, Ускоци и Језера) територијално не велико и не старо племе са тешком и крвавом прошлочију дуго година су били погранични крај црногорске државе.

У процесу ослободилачке борбе против Турака и стварања црногорске и српске државе дурмиторски крај, тачније Дробњак и Пива, били су поприште сталних немира и борби. Уочавајући опасност по независност, крвљу стечене слободе једног дијела Црне Горе након славних побједа над Турцима у Мартинићима и у Крусима, процењујући да није вријеме коначног ослобођења југословенског простора, митрополит Петар Први Петровић савјетовао је Пивљане и Дробњаке да масовно не устају на устанак у току Караборђеве ослободилачке борбе у Србији како не би изазвали турски гнијев на себе. Без обзира на Митрополитов углед и ауторитет и у овим крајевима и његова упозорења на опасност, у Дробњаку је избио масовни устанак 1805. године против Турака као одјек Караборђевог устанка у Србији. Иако је овај устанак у крви угушен ослободилачка борба је ускоро настављена и вођена са промјенљивим успјесима, уз велика страдања и жртве, све до коначног ослобођења, средином прошлог вијека, и овог краја Црне Горе.

Прије но што је ослобођен овај крај са његове територије се од почетка и током прошлог и овог вијека преселио у Србију више породица. Познато је да су се у Караборђевом устанку истакли својим јунаштвом и борци из овог краја као што је био један од дурмиторских првака Јован Шибалић.

У балканским и првом свјетском рату и дурмиторски крај претрио је велике људске и материјалне жртве. Слободарске традиције су настављене и у последњем рату. Наиме, на дурмиторском простору

У току другог свјетског рата одиграли су се историјски догађаји који су били судбоносни за коначно исходиште ослободилачког рата и социјалистичке револуције у Југославији. У првој години рата (1941—1942) дурмиторски крај је био слободан више мјесеци. У историји нашег ослободилачког рата и социјалистичке револуције то вријеме се назива периодом Дурмиторске партизанске републике. Поменимо и то да је са дурмиторске површи свјетска мирољубива јавност први пут сазнала за праву и истинску борбу Титових партизана против фашистичко-нацистичких окупатора и њихових сарадника.

Историјски токови југословенских и других балканских народа водили су их у борбу за своје ослобођење и стварање слободних држава као основног предуслове за сваку врсту стваралаштва. Због тога је балкански простор постао интересантан за изучавање од стране разних европских стваралаца из земаља које су биле самосталне и у којима су поједине научне, образовне и умјетничке дисциплине имале своје уходане и афирмисане институције.

Када су створени неки предуслови за стваралаштво на југословенском простору, током друге половине прошлог вијека, изашли су на научну сцену југословенски научници као што су били Вук Каракић, Стојан Новаковић, Фрањо Рачки, Валтазар Богицић, Јован Цвијић, Јосип Панчић и други који су својим стваралаштвом обогатили свјетску науку. И не само обогатили већ су створили нове правце истраживања и нове научне дисциплине какав је случај био са Јованом Цвијићем.

Током љета 1897. године Цвијић је изучавао и дурмиторски крај. Он је тада како је сам касније записао „из Пивске жупе и Жабљака прокрстарио... током 14 дана цео Дурмитор и његову околину“. Највјероватније је да је он тада посјетио и село Врела постојбину његових предака за коју је он свакако знао.

Радно обељежавајући 120 годишњицу рођења великана географске науке Јована Цвијића организатори скupa и његови активни учесници даје значајни научни допринос не само географској већ и другим научним дисциплинама. Цвијић није само велико свјетско име у географској науци већ и подстrekач и покретач изучавања и других научних дисциплина — какве су етнологија, археологија, социологија, историја и друге научне дисциплине. У науци је познато да је научна преокупација Цвијећа и других била и јесте Дурмитор — љепотан међу свјетским љепотицама.

Прошлост дурмиторског краја, посебно територија старог Дробњака није изучена. Није изучен настанак и племенска организација племена: Дробњака, Шаранаца, Ускока и Језера, њихова политичка, културна и економска историја, обичаји и обичајно право, етнологија, археолошка истраживања и низ других питања. Садашњим и будућим генерацијама предстоји свестрано изучавање и овог југословенског простора чија је прошлост била веома карактеристична и специфична. Основна карактеристика савремености дурмиторског краја јесте што се број његовог становништва из године у годину смањује. Неки његови крајеви већ сада су расељени и остали, како то народ каже, пусти.

Дозволите ми да у име Историјског института СР Црне Горе и своје лично поздравим учеснике научног скупа Јован Цвијић и Дурмитор и да пожелим плодоносан и успјешан рад.

Мр БОРБИЈЕ М. ОСТОЈИЋ

Мр ПЕТКО Б. БОШКОВИЋ

СЕЛО ВРЕЛА, СТАНИШТЕ ПРЕДАКА ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

Народно име Врела дошло је као посљедица постојања бројних извора и врела. Село је разбијеног типа, са кућама груписаним по засеоцима или крајевима, који имају називе мотивисане природним погодностима, изгледом, вегетацијом, људским активностима и сл. На југозападном дијелу села је Звјеретино поље.¹⁾ Народ га тако назива по дивљачи која из Ковачева пања, оближњег шумовитог брда, прелази на водопоје. Југозападни дио села захвата Шиљата главица, са терасастим подножјем које је давно насељено. Дио села на југу се назива Јасике. Топоним потиче од јасикових гајева, временом изломљених од вјетрова и сњегова. Најпространији заселак чини Орна главица. Топоним су опредијелиле квалитетне оранице и повољности за ратарство. Заселак Подчечарје је на крајњем југоистоку села. Конфигурација му је сложена. Бројне су главице, брежуљци, долине и улегнућа између којих се уздиже звјездasti врх, обрастао проријећеним стаблима бијелог бора. Балашица је на крајњем источном дијелу села. Ријетко је насељена, а топоним потиче, по народном предању, што је ту живио брат војводе Момчила. Сјеверни дио села, на падинама Црног врха, захвата Међужваље, ријетко насељено. Временом је Међужваље израсло у село, поготово од времена насељавања Ускока из Затарја и Колашинских поља. Поријекло топонима је јединствено. Уклијештено је међу брдима, као да је у жвалама, отуда и сликовит топоним, који би се могао пренијети и на Врела као цјелину.

Положај и величина насеља

Врела леже на крајњем сјевероисточном и најнижем дијелу Језерске површи, између Ковачева пања (1635 m) на југу, Гусина брда (1455 m) на југозападу и Црног врха (1435 m) на сјеверу, Пирлитора (1257 m) на сјевероистоку и нешто даљег Тригиља са Петровицом (1440 m).

Врела су увала коритастог облика коју испуњавају косе, заравни, удolini, одсјечи, главице и други облици рељефа. Оса удoliniје је 3,5 km. Најнижим дијелом села протиче поток Тјештина.²⁾ Средња

¹⁾ Неки становници поменутог села називају га Зверетино поље, други Зеретино, а највећи број, поготово старих мјештана, поље називају Звјеретино. Ту су сачекивали дивљач и ловили је у ноћним сатима.

²⁾ Јован Цвијић „Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе”, Београд, 1899, овај водоток назива Међужваље.

висина села је 1235 m, а највисочија је Јасикова глатица 1315 m. Кроз село пролази магистрални пут који повезује Пљевља на сјеверу (65 km) и Никшић на југу (82 km). Жабљак је удаљен 6,5 km. Прва пешта од Жабљака до Алуге пројектована је 1936. године, а пут пуштен у саобраћај 1956. године. Повољан положај је усlovљен и присуством средњовјековног караванског пута који је повезивао Котор са Скопљем на југу (10, 126). Од тепачких села са сјеверозапада, према Шаранским на југоистоку, преко Врела је водио племенски каравански пут који се на излазу из села грани према Горњим и Доњим Шаранцима. Све ово чини да су Врела природним лопирањем и људским хтјењима веома повољног положаја. Површина Врела износи 276 ha.

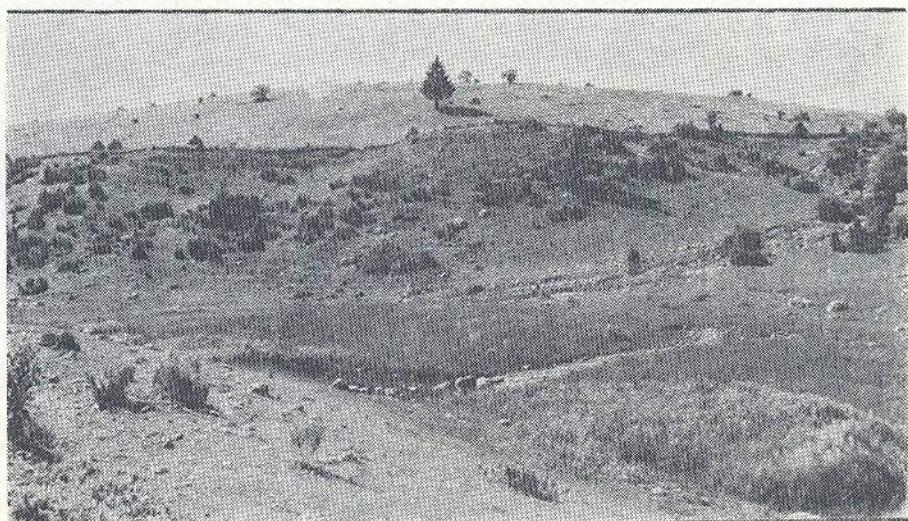
Састав и облици рељефа

Шире подручје села чине виши предјели који се унаоколо уздижу у брда, међу којима је највише Ковачев пањ. Врела имају обиљежја брдско-планинског земљишта са морфолошким веома разуђеним тереном. Висинска разлика највишег и најнижег локалитета износи 438 m. Терен је састављен од шкриљаца, пешчара и конгломерата. Састав рељефа је утицао на изглед села. Одвијање крашких процеса одиграло је значајну улогу у формирању рељефа. Свакако да су постојали предодређени услови: голе кречњачке површи и бројне пукотине у кречњачкој маси. Честе су вртаке различитог изгледа и димензија. Оне су разбацане без икаквог реда. Суве долине су настале дјеловањем крашких процеса. Издавају се суве слијепе долине усмјерене према Тјештини. Најочуванији кречњачки облици рељефа и крашке творевине се налазе на сјевероисточном излазу из села.

У саставу тла преовлађују наноси из којих вире оштрице и валуци. По површини има много обlutaka и покретног камења, углавном, из моренских наноса. Кречњак је чист, а на сјевероистоку оголићен и ботињав. Наслаге моренског материјала, шљунка и пијеска најизраженије су у нижим терасама Школског тавана и Лалетина дOLA и вишим Павловића тавана и Звјеретина поља. На сјеверним падинама Ковачева пања, у предјелу Шиљатог крша, морфолошке творевине су израженије. Горњотријаски слојеви флиша који леже преко сивих крењчака, прекривени су богатим наслагама глацијалног материјала. Флиш чине глине, лапорци, пешчари и конгломерати, претежно сиве боје, са жутим нијансама. На југоистоку села се виде флишни слојеви горње јуре и доње креде (1, 229). Благојевића крши су изграђени од шкриљастих слојева.

За вријеле глацијације на југоисточном излазу из села су се сучељавали дурмиторски и сињајевински ледник (Каменита долина). Б. Ж. Милојевић истиче да је створен усјек између Пирлитора и Тргиља, карактеристичан што је створио сутјеску у кречњачком гребену. Пробој је извршен ерозијом „једне Тарине притоке која је била кратка“. Он пише да је пробојница постала од врела које извире на граници „пешчара и кречњака“ (3, 12). Удолина је посљедица рада прије глацијације, а поменутом удолином је касније прошао ледник, извршио разарање и проширење. Ј. Џвијић пише да се „жабљачки ледник“ ширио на сјеверу Језерске површи. Посљедице глацијације су по Џвији-

ћу леднички ерозивни облици обрађени глечерима у виду измијењених главица (12, 5—7). Долина Тјештине усијечена у површ одређена је ледничком ерозијом. Како се суподински ледник изломио, разливао, створиле су се бројне долине и улегнућа које је ледничка маса обрађивала. Тјештина је кроз непропустљиве пјешчаре и шкриљце дубила до 60 m валовити и неравни пут. На излазу из Врела очуване су двије терасе од којих је стјеновита досегла до 40 m, а шљунковита до 10 m. Моренски наноси су прекрили стјеновите дјелове, а флувиоглацијалне наслаге су сталожене у валову завршетка ледника. Ј. Цвијић примјеђује како је површ „прекривена моренама“ (12, 4—5). Предходно је заравњена ситнијим материјалом, док се у млађим моренама јављају велики кречњачки блокови. Цвијић је обиљежио доњи и горњи моренски материјал који је прекривен глиновитом и бигровитом масом жућкасте боје. Моренски наноси и бедеми леже с обе стране Тјештине (12, 6—7).



Цвијова орница у селу Врела
(Снимио: С. М. Станковић)

Рељеф села је застрт моренским покривачем који су наталожили ледници са Дурмитора. Језерски ледник, спуштајући се у долину Врела оивичену кречњачким гребенима, наталожио је моренске наносе до 60 m који превлаче кречњаке (3, 27). На излазу из села ледник је сталожио морене око 800 m висине (12, 89). Сталожене флувиоглацијалне наслаге у виду шљунковитих тераса досежу до 15 m. Између тераса представљен је валов на чијим горњим усјецима леже моренске наслаге. Постглацијални процеси су створили бројна точила. Крашка и флувијална ерозија су дјеловале и на кречњаке, стварајући на подручју Врела удолине и вртаче. Ледничком долином је касније протекла Тјештина. Рељеф је таласаст, терасаст и нераван. Главице и косе су благих страна, што онемогућава спирање и ерозију. Моренске заравни су кречњачке и кречне од валутака и покретног камења.

Климатска обиљежја

Врела су заклоњена од вјетрова, што је посљедица увучености између брда. Зиме су дуге, сњеговите и хладне, а љета топла са свјежим предвечерјима. Прелазна годишња доба су незнатно изражена, с јесенима нешто топлијим од пролећа. Пролеће нагло настаје, док су јесени дуже и сунчаније. Јануар је најхладнији са -5°C , а август најтоплији $14,5^{\circ}\text{C}$. Средња температура пролећа је $6,3^{\circ}$, љета $13,9^{\circ}$, јесени $5,4^{\circ}$ и зиме $-3,1^{\circ}\text{C}$. Највише дана са негативним температурима има јануар (21,5). Ово подручје има 83 дана са негативним температурама.

Падавине су дosta неуједначене током године. Средње годишње вриједности су 1369 mm. Главни максимум је у новембру. Јесење падавине су обимније од пролећних. Најсувији мјесец је август. Снијежне падавине су обимне. Снијежних дана са снијегом висине 50 cm је 50. Сњег почиње падати средином новембра, а престаје крајем априла. Снијежни покривач се одржава око пет мјесеци. Максимална висина снијежног покривача је 150 cm.

Вјетрови су доста изражени. Најчешћи је јужни вјетар брзине до $3,2$ бофора, који доноси облачно и тмурно вријеме. Љети доноси кишу, а зими влажан снијег. Сјеверни вјетар је сув, условљава ведро вријеме, а зими мразеве. Локални вјетрови су гачаник, ћорбуџак, тепац и кривац. Тишине су изражене са 54%.

Хидрографске особине

Помањкање воде се јавља у јужним дјеловима села, што је посљедица кречњачких наслага. У низним дјеловима села вода наиласи на непропустиљиве стијене у подлози кречњака и избија на површину у виду извора. Има их много безимених, а остали су имена добили по власницима посједа на којима се јављају. Данас 25. јула 1985. године смо преbroјили 21 извор. Од већих извора значајнији су: Бејдов (1207 m), Џвијов (1240 m),³⁾ Михајлов (1220 m), Пивљански (1207 m),⁴⁾ Пријеко врело (1217 m) и др. Сви ови и други извори сливају се у поток Пријеко врело. Нешто источније, у атару Балашиве, простире се ували на чијем правцу су извори: Горњи (1220 m), Савин вал (1215 m), Млађенов (1209 m), Прло, Мочила, Пријека греда итд. Вода ових извора образује горњи поток. Од групе извора испод Великог бrijега се образује Балашички поток који заједно са Горњим чини Млински поток, који се у Тјештину улијева испод Мочила. На Млинском потоку су подигнуте двије воденице. Температура изворске воде креће се од $8,7 - 6,4^{\circ}\text{C}$. Најхладнији је Млађенов извор који је 16. августа 1985. године у 12,40 часова имао температуру $6,4^{\circ}\text{C}$. Истог дана Савин вал је имао $6,9^{\circ}\text{C}$.

Тјештина извире у Великом долу и постаје од више извора. Температура изворске воде Тјештине је 16. августа 1985. године у 13 ча-

³⁾ По причању старији Врељана: Новице Крејовића, Михаила Остојића, Владимира Калпачине, Радivoја Дурковића, Миљуша Дурковића, Ивана Даниловића и других, извор се и раније називао Џвијов. Тако прича и Мильан Жутић.

⁴⁾ По народном предању у непосредној близини школе је постојао хан Матије Пивљанина, који је сагорио у пожару, отуда назив извора.

сова била $8,2^{\circ}$ С. Она је наставак Жабљачке ријеке која понире у Барама, затим се појављује као Језерац испод села Нинковића и поново у Великом долу. Јован Цвијић пише да је вода Великог и Малог језера и Змијињег језера отицала нормалном долином (Кљештином) према Тари. „Услед проширења издуха Међужваље је прешло најпре у суху долину, којом вода само донде тече, док је понори не апсорбују“ (12, 142). На Тјештини је било 5 воденица које су опслуживале мјештане.



Географи на Цвијовој орници у Врелима, 12. 10. 1985. год.
(Снимио: М. Гачевић)

Потоци Пријеки, Сурдулски, Млински, Горњи, Балашићки и Тјештина пробили су корита остављајући за собом валутке и дуж корита нагомилали наносе шљунка и пијеска, правећи неравно корито. Водостај им је непримјетно колебљив. Средином априла, када се отапа снijег, појаве се многи периодични извори који трају до средине маја. Вода за пиће се користи из Пријеког, Горњег, Савина, Бедова и Млађенова извора. За послужје чобана, ратара и косаца служе извори под Бријегом, Пријеком гредом, Мочилима и сл. Школа се служи Пивљанским извором, а заселак Орна главица Цвијовим. На падинама Међужваља су извори Стојкоџача и Боровића извор, а љети и извор у Долу. Извори су претежно у камењарима, између валовља и сл. Осталих стајањих вода у Врелима нема.

Биљни и животињски свет

Врела са околином обилују разноврсним биљним светом, најизраженијем у травама, четинарском и листопадном дрвећу. Ковачев паљ и Гусино брдо обрасли су четинарима. Јужне падине Црног врха су под боровим шумама, док су источне, као и падине Пирлита, под

Сурдуна и Крља под листопадним дрвећем. Расте буква, нешто ниже храст, јасен, јавор, граб, бреза, калика, дријен, лијеска и смрдљика. Брезом су проткане и четинарске шуме. Доста је распострањено жбуње мүкиње, шиптурка, глога, трњине и сл. Четинарски гајеви су мјестимично по косама и узвишењима села. Мјестимично су распострањени јасикови и брезови шумарци. Жбун клеке је захватио камењаре и напуштене орнице. Ливаде и пањац су најраспострањенији. Од трава доминирају: ливадарка, ливадски овас, дјетелина, љуљ, лисичји репак, боквица, маслачак, ливадски љутић, чемерика, зеленкада, хајдучка трава, камилица, метвица, мајчина душица, дивљи каранфил, мразовац, кисјелица, бијела рада, јеремичак, петровац, љубичица, плавинска орхијдеја, звончић итд. Састав земљишта тражи чесре кишне. Због брзог испарања често се јављају „спарушене” траве. За усјеве су такође потребне честе кишне.

Поред ситне дивљачи, срећу се вук, лисица, видра, куница, орао, кобац, дивља патка, дивљи голуб, затим, срнећа дивљач, дивља свиња, тетријеб и др.

Врела у прошлости

Врела су по многима најстарије насеље на Језерској површи. О далекој прошлости мало је података. Зна се да су у предсловенско доба овај крај насељавала илирска племена Матаруге, чија су гробља сачувана у селу Тепцима. Њихови граници су романизирани Кричи, који су се задржали по Језерима до краја 17. вијека. Средином 18. вијека преци данашњих Врељана су се постепено померали из жупе Комарница, села Придворице, на катуне и стаје по Врелима. У Придворици су остали трагови у топониму Јакшића зидине и Јакшића столица. Дробњачки катуни по Језерима се помињу у 15. вијеку када је било „укупно у Језерима 285 дробњачких колиба” (9, 49). И у турском дефтеру из 1477. године види се да су Језера катуни који се називају „љетње стаје”. Ту су издизали са стоком граници Мандића. Ивану Мандићу је султан 1671. године издао ферман о границама посједа „у Језерима (Ехер) под Пирлитором” (9, 156). Средином 19. вијека дио данашњих Врељана се доселио из Роваца и Потарја. Потарци су насељили углавном Међужваље, као и дио насељеника из Колашинских поља.

Језерска површи се касно населила, изузев неких села као што су Врела, Тепца, Шумановац и Доња Буквица. По Језерима су били крички катуни. Дробњачка племена су долазила у сукоб са њима око катуна и пасишта. И Кричи, чако не припадају дробњачким племенима, су административно припадали жупи Комарница. Неке зидине у Врелима опомињу на давна сточарска насеља. Станишта дробњачких племена и Крича су била измијешана, па је долазило до обрачуна. Међутим, крајем 17. вијека послије одлучне битке између Крича и Дробњака, Кричи су претјерани преко Раје. Трагови Крича су сачувани у предањима и топонимима. Изузев Крича, прије доласка предаја данашњих Врељана, постојали су насељеници словенског поријекла. О том свједоче легенде, предања, пјесме и топоними. У топонимима Лалетин до, Петровица, Чардачина, Кнежева главица, Балацица и други, сачувано је доста тога. И народна пјесма „Женидба краља Ву-

кашина” потврђује предања.⁵⁾ Неки топоними упућују на занимање тадашњих насељеника: Козишта, Ковачев пањ, Мединовача, Челина, Ражано поље итд.

Процес насељавања је ишао споро. Прво су се населили чобани, касније жене и дјеца, а временом и остала чељад. Катуни се постепено преображавају у стална насеља. Поред сточарства развија се ратарство, домаћа радиност и занатство. Прво се живјело по стане-жинама, савардацима, колибама и стајама. Ливаде и пашњаци се мјестимично претварају у њиве и вртове. Насеља се групишу по братствима и племенима, па се тако називају крајеви и засеоци. Тако ничу насеља Јакшића, Раонића, Усовича, Даџића, Калпачина, Благојевића, Крејовића и сл. Миграције су утицале на промјене насељеника. Врела се не издвајају од Језерских села, а запажају се карактеристике које је С. Томић утврдио као опште за Дробњаке.

У доба Турака Врела су била чипчијска. Језерска површ је била посјед Селмановића из Пљеваља, док су у Врелима посједе имали Диздаревићи и Шаиновићи, што свједоче и топоними Диздаревина, Шаиновина, Авдовина и сл. Селмановићи су своје посједе продали Смаил-аги Чентићу из Гацка 1833. године за вриједност од 33 кесе дуката. Турски бегови и аге су на својим посједима насељавали чипчије. Тадашња чипчијска насеља су била мала и насељеници су били Дробњаци. Због тешка живота долазило је до миграција из овог „најнижег дијела површи, пред Пирлитором”. Поразом Турака и oslobođenjem Језера 1863. године, турски посједи су постали „комунице” дробњачких племена. Народно предање говори да су Мандићи „кесама дуката” откупљивали земљу од Шаиновића.

Средњовјековни град Пирлитор упућује на насељеност Језера у вријеме прије досељавања данашњих Врелана. По народном предању на Пирлитору је живио војвода Момчило, народни јунак, чија су стада оваци, коза и говеда напасана по Језерима. Град је подигао на караванском путу који је водио од Котора, преко Језера, низ кланац Пирлита, ишао за Пљевља, а даље, на југ Скопљу. Ту су „западале војводине посаде” и наплаћивале дажбине. Међутим, историја казује да је у Језерима постојао град из 14. вијека са посадама које су обезбеђивале кланац и прелаз преко Таре. Није искључено да је био дворац Сандаља Хранића где је „обично љетовао, удишући свеж ваздух и уживавајући у дивном погледу на Дурмитор” — К. Јиричек. Херцег Стјепан је 1453. године „боравио на Језерима где су вођени преговори са дубровачким посланицима о миру” (10, 126). Утврђење је подигнуто на сјевероисточном излазу из села, изнад кланца, на караванском путу.

Од протjerивања Турака, Врела су се нагло населила. Живот и развој села је успорио пожар и попала Језера 1877. године. Турци су тим походом уништили куће, колибе, стаје, амбаре, тако да је остала пустош. Међутим, Језера се брзо опорављају. Врела су 1851. године насељавале 4 породичне задруге. У једном документу је забиљежио С. Томић да су Врела село које је „плаћало 528 гроша и 8 паре” Турцима. По домаћинству се плаћао 132 гроша и 2 паре. „Ма колико било имање и ма колико било чељади у задрузи, домаћин је плаћао 132 гроша и 2 паре годишње на све” (5, 481). Ово је утицало да се породичне задруге дуго одржавају. У истом документу се види да су Језера

доста ријетко насељена. Поред Врела још су била три насеља: Шумановац, Тепча и Доња Буковица. Врела је 1901. године насељавало 35 породица (5, 480), а већ 1932. године било је 52. По попису 1981. године у Врелима је живело 125 становника у 44 домаћинства. Број становника се смањује: 1948. године у Врелима је живјело 237 становника (48 породица), 1953. године 249 становника (50 породица), 1971. године 180 становника (46 породица). Иако се број становника смањује, утисак је да се Врљани постепено враћају својим отњиштима, подижу и модернизују објекте и приводе култури напуштену имања.

Најстарије познато пребивалиште Цвијића

Дробњак је у прошлости у потледу исељавања био врло „узбуркан”, било да се исељавало појединачно или цијеле породице. Исељавање је посљедица скопчаних околности: гладних година, крвне освете, притиска Турака, неуспјелих побуна, ратова, спаљивања села, одбијања послушности, кулука, данка, чипчијских обавеза и сл. Нарочито је исељавање било у 17. и 18. вијеку. По неким подацима исељио се 120 породица (7, 234). Најчешће је исељавање било у Србију „више из сјеверних и западних крајева Црне Горе, него из старих нахија”. Етничка истраживања су показала да је „махом сточарски живављ потпуно помјерен према планинским испашама западне Србије и тада насељавао”.⁵⁾ Исељавање из Дробњака је захватило и претке великог географа Јована Цвијића. Ристо Ковијанић пише: „Постојбина Вукових и Цвијићевих предака током дугих вјекова чува предање о досељавању племена, о поријеклу својих породица, о прецима појединих братстава, као и успомену на давно исчезле Матаруге и Криче”.⁶⁾ А даље каже: „Народно предање Дробњака врло је живо и сеже невјероватно дубоко у старину. То предање дуго је сакупљао Андрија Лубурић, од појединих дробњачких братстава, по упутству Цвијића и објавио”.⁷⁾

Када су се преци Ј. Цвијића доселили у Врела, колико су се задржали, као и одакле су дошли, није доволично познато. А. Лубурић пише да су „у најраније познато нам доба становали у дробњачкој вали (жуши), а Н. Томић „да су по свој прилици дробњачки старинци”. Н. Томић такође наводи а су у сродству са Мандићима, који су живјели у селу Придворици, жупа Комарница, којима је турски султан 1671. године издао ферман о границама посједа „у Језерима (Ехер) под Пирлитором”. Из Врела се покренуо прадједа Ј. Цвијића, Цвијо Спасојевић, и насељио у село Шивоље на простору између Калиновика и Фоче, одакле се послије извјесног хајдуковања помјерио у Лозничу. По селу из којега је дошао у нову средину, звали су га „Цвијо Врело”. У Лозницу се насељио у предвечерје првог српског устанка. П. Радусиновић пише да се насељио 1800. године. За Цвија се каже да је „био необично поносан” на своје поријекло и прошлост (7, 235). Н. Томић за претке Ј. Цвијића каже: „По свој прилици су дробњачки старинци, а можда су у сродству са Мандићима, којима

⁵⁾ Павле Радусиновић „Становништво Црне Горе до 1945. године” Српска академија наука и умјетности, посебно издање, књ. 80, 1978, стр. 142—143.

⁶⁾ Ристо Ковијанић „Помени пригорских племена у которским списима”, књ. II, 1974, стр. 169.

⁷⁾ П. Радусиновић: Исто, стр. 143.

је припадала територија села Врела, гдје и данас живе њихови потомци” (9, 248). Исто тако топоними који су се сачували у селу Врела у називима Цвијов извор, Цвијова орница и Цвијовина, те зидине за које стари Врељани кажу да су Цвијове зидине, потврђују ова казивања. Андрија Лубурић пише да је 25. децембра 1926. године био позван од Ј. Цвијића да му исприча своје сазнање о породици. Али, многе податке које је чувао о својима није успио да каже, јер је пао у кому, а касније умро. Лубурић прича да му је Цвијић рекао: „Сад ћу да вам дам неколико података о даљој старини мојих предака. На основу тих података, које ћу вам сад ја дати, и на основу оног што сте ви већ сазнали у Дробњаку, моћи ћете врло лако утврдити од којег сам ја дробњачког братства” (7, 236).

А. Лубурић је о резултатима свога истраживања редовно обавјештавао Цвијића, јер га је Дробњак посебно интересовао, а даље каже: „Његово интересовање је било утолико веће што је Дробњак најраснији и етнички најчистији крај, а поред тога је матица многих породица”, и наставља: „Пок. Цвијић је сам пореклом Дробњак и то своје дробњачко порекло истицао је с поносом” (7, 1). У причању о Цвијићу писац је посебно зажалио што су казивања великог научника прекинута, јер би тако сазнања која је покупио у Дробњаку надопуњио казивањима овог врсног познаваоца крајева.

И сам Цвијић је у Автобиографији писао: „Рођен сам у Лозници, у Јадру, крајем септембра, на Михољ дан 1865. године. Отап ми се звао Тодор, а мајка Марија. Док ми је мајка оп неке стваринске породице у Јадру, по мушкији сам линији из Херцеговине, и знам претке до прадеде, који се звао Цвијо Спасојевић или Цвијо Врело”. Ослеливши се из Врела, Цвијо је хајдуковао по Глашинцу, околини Фоче и „херцеговачком Загорју” са „одметницима из Дробњака, Пиве, Бањана и Никшића, харађући турске посаде. Под њиховим притиском турско становништво се помијерало у градове, а на њихово мјесто се насељавао живаљ из југоисточне Херцеговине. Кад су се пред пови српски устанак водиле организоване борбе за ослобођење, хајдучке чете се „растурају”. Дио њих се вратио у своја племена, а „мањи део прешао у Србију и тамо насељио код својих земљака који су се тамо били раније насељили” (7, 235). А. Лубурић пише, позивајући се на документа добивена из Пиве, да је паствурање хајдучких чета извршено 1800. године. Цвијо се „оканио” четовања и насељио у Лозницу „на неколико година” пред српски устанак. Цвијово четовање, немирањ живот и тражење спокојнијег живота, претпостављају посљелицу његова помјерања из Врела. Његов немирањ дух је дошао до изражаваја током устанка у којем је активно учествовао, а „по неки пут с четом усташа упадао дубоко у Босну и тамо извршио понеку важну мисију”. По причању Цвијића, Цвијо је јако држао до себе. Био је пун поноса и гордости, а уз то лијепо се носио, како су се носиле старохерцеговачке војводе и сердари”. Врло рало је и с поносом казивао „о догађајима из херцеговачке прошлости”. Говорио је отресито и озбиљно, не дозвољавајући да му се упада у ријеч (7, 235).

Иако се не зна повод Цвијова покретања из Врела, за онлашње интензивно одвијање сеоба породица и племена од великог су значаја биле социјално-економске прилике и миграционе кретања. Сам Цвијић је показао од колике су важности за ове процесе биле метанастазичке миграције, бурни историјски догађаји и различити културни утицаји В. Радовановић је горштачко поријекло Цвијићевих предака

истакао овако: „Рођен у Лозници, у Јадру, крај хуче Дрине, већ по свом племенском динарском пореклу, по своме деду по оцу, као и земљак му Вук, поникао из племена Дробњака, испод величанственог Џурмитора, из предустаничког времена Србије, Цвијић је као и Вук био дубоке епске патријархалне близкости народу“.)

Цвијо Спасојевић је имао сина Живка који је од оца наслиједио трговачки посао. Постоји могућност да је Цвијо у Врелима, на караванском путу, имао хан. Није искључиво да се бавио и трговином стоком. У Врелима се често помињу зидине Цвијова хана. Живко је завршио „државну трговачку академију“ у Вршцу. Живко је подигао три сина: Тодора, Лазара и Стевана. Тодорови синови су Живко и Јован. Од најмлађег Стевана је остало „неколико синова“, а Лазар се није женио. Јован није наставио традицију породице да се бави трговином, већ се опредељује за школовање на Математичко-природњачком одсјеку Велике школе у Београду, а у времену од 1889—1893. студира физичку географију и геологију у Бечу, код знаменитих научника Пенка, Сиса и Томашека, где је докторирао са тезом о красус. Својих 38 година је посветио истраживачком раду. Завичај својих предака и многе крајеве наше земље, Цвијић је проучавао и у својим дјелима представио нашој и свјетској јавности. Особитост научног рада Ј. Цвијића отледа се и у том што је успио да обједини принципе и егзактну методологију природних са свеобухватношћу и ширином друштвених и културно-историјских наука. Он је овакву корелацију геоморфолошких и културних облика означио као „културне појаве“.

Привредни живот

Надморска висина, заштићеност од вјетрова и конфигурација земљишта, опредијелили су сточарско-земљораднички начин привреде Ћивања. Главно занимање је сточарство, посебно гајење овaca. Главна грana земљорадње је ливадарство. Дио ливада је ћубрен и претваран у „питомину“. Од жита се највише сије јечам, овас, раж, а ређе пшеница и 'елда. Од поврћа се сије купус и кромпир. Распрострањено је пчеларство. Вриједно се народ бавио и трговином, најчешће стоком. Од заната су познати стolarски, зидарски, дрводељски, коларски, шнајдерски, ковачки и сл.

Усјеви рађају са промјенљивим приносима. Најквалитетнија жита су из пријелога ћубрених торењем. Честе су биле неродне године, што је углавном посљедица суше, а велики непријатељ усјева су градне олује. Пољопривредни радови почињу раније и раније се завршавају од радова на Језерској површи. Оре се средином априла, а жање у другој половини августа. Мељава жита се обавља у новембру, када „промељују редовнички млинови“.) Најдужи посао је косидба. Забран ливада је почетком маја, а косидба почиње испред Видов дана (28. јуна). Балашница и Звјеретино поље су највеће косанице села.

Стока се напаса по паšњацима Ковачева пања, Крља и Сурдуна. Домаћинства са већим стадима „издижу“ на катуне Алишинице. У је-

⁸⁾ В. Радовановић „Цвијићева антропогеографска истраживања“, У спомен тридесетогодишњице смрти Јована Цвијића, САНУ, Посебна издања, књ. 12, стр. 26, Београд, 1957.

⁹⁾ На Млинском потоку су мљеле дваје воденице братственичког типа: Јакшића и Дацића. Престале су са радом шездесетих година. На Тјептини је радио пет воденица власништво ускочко и тепачко.

сен се сијеку лисници у тзв. листоберима и четина од бијелог бора. Зими се стока затвара у стаје и штале, а сијено се трпа у котаре. Налагаче се праве за припремање сточне хране. Ради заштите од вјетрова на торинама се праве дувари од прошљика или овршака четине. За прављење торина се користе крпље на ногама. Лети се стока чува у торовима. Уз торове се постављају кућаре или плужине за преноћиште ноћних чувара стоке.

Куће и остале зграде

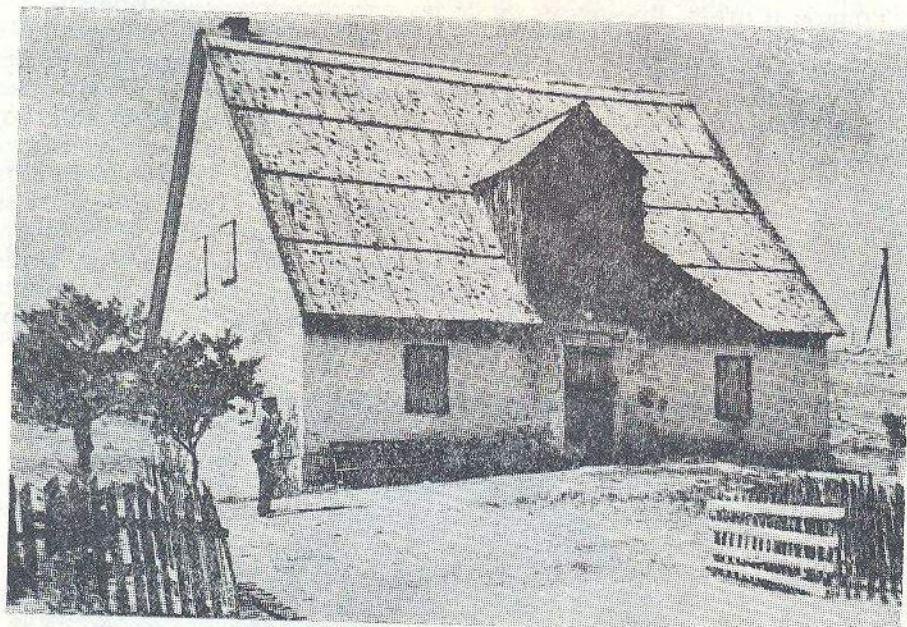
Зграде за становање старих Врељана биле су станежине, савардаџи, колибе и стаје. Временом су се почеле правити куће бренаре или приземљуше. Зграде су подизиване сувозидином. Закључаване су кључанициом од дрвета, а преко ноћи су мандаљене. Временом се брнare преграђују и ствара одаја са отвореним отњиштем и сантрачем и дио који се зове „кућа“. У „кући“ је постављана земљана пећ, коју временом замјењује шпорет тзв. босанац. Изнад отњишта са сантрачем није постављан плафон (таван). За таванску греду „веригачу“ везане су вериге. У углу сантрача је одлаган сач, сацак, ватраљ и машице. На пантама се сушио „посјек“ за зиму. Дио куће је имао приграђен ћилер, где су биле наћве и прибор за мијешање хљеба. Килер је грађен на ћелици да би одржавана хладноћа штитила намирнице. Испред куће се дограђивала диванана. Служила је за смјештај польског алата (5, 414).



Стара кућа са избом (сувозиданом)
(Снимио: М. Анђелић)

Иза куће су подизане колибе, амбари, мљекари, а нешто даље штале и стаје. Зграде су прављене на слатинастом земљишту. Време-

ном су се у кућама почели постављати патоси (поднице). Кровна конструкција је постављана од бијелог бора, смрче или јеле. Прво се користила тесана, па шегана даска. Кров је био одражен сламе, шиндре, а нешто касније даске, прво тесане, а касније цијепане и шегане (шавница и подвлачак). Најквалитетнији је кров од црног бора. Кровина се ријетко користила. Испод куће се зидала изба или подрум, обично на нижем дијелу основице темеља, док се дио темеља наслажао на ћелицу. Зидало се клесаним каменом, било као сувозидина или везана малтером. У избама се чувао бијели мрс, постављани су пријесјеци жита, смјештани бадњеви за купус и чувао кромпир, под условом да домаћинство није изградило амбар.

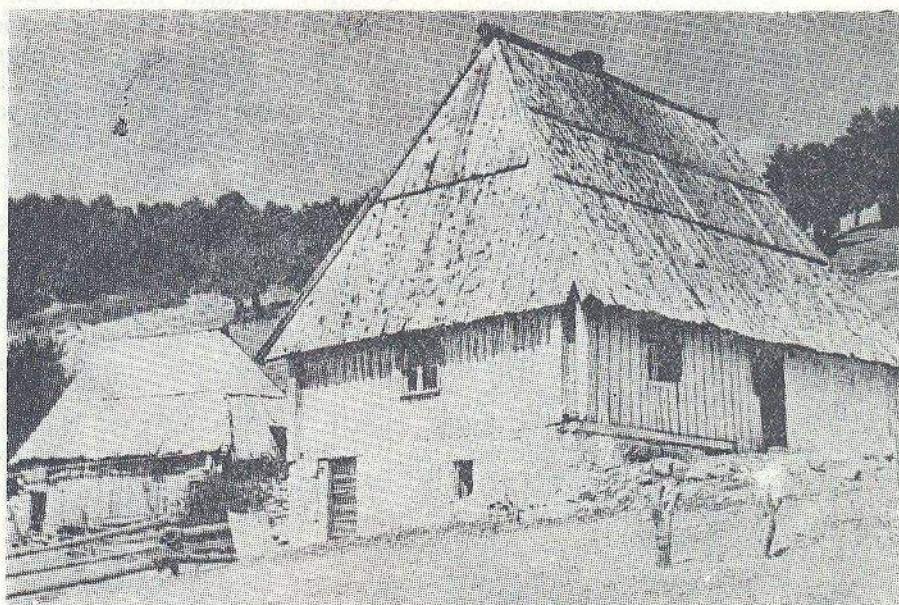


*Стара кула Живка Остојића са листрама
(Снимо: М. Анђелић)*

С развојем привређивања мијења се и начин становања. Куће су постала функционалније. Почетком 20. вијека граде се „куле“ од камена. „Имају два спрата (боја) у висину; дванаест до петнаест лаката у ширину и шеснаест до двадесет лаката у дужину“ (5, 412). Зидане су на листре, а ређе на забат. Димњаци се нијесу правили до изнад крова, што је било значајно за сушење „посјека“ као и заштићивање крова димљењем даске. За вентилацију поткровља прављен је комин. На кулама су прозори малих димензија. Обично се нијесу постављали са јужне стране због вјетрова и киша. Плафони су били шувит, шашовци или су малтерисани. Брвнаре су позади имале мала врата, на која се у случају опасности излазило или су служила за излаз у остале зграде. Зграде су се изнутра „штрикале“ дрвеним летвицама, преко којих се постављао малтер. Такве куће се називају и чатмаре. Иза куће се трпао дрвљаник са ћепalom, кладом и козом за шегање дрва. Трапови су се такођекопали иза куће.

Живот у домаћинству

Покућанством се у селу прилично оскудијевало. Занатством се бавио мали број људи. Покућанство од дрвета польопривредне алатке и остало су прављени у зимским данима. Израђивали су их домаћи мајстори. Дрводељство је било честа активност. Можда од свих Језерских села, Врела су била најпознатија по самоуким дрводељама. Најпопуларнији предмети од дрвета су: резбарени столови, столоваче, столице, гусле, свирале, преслице, креденци, дуванске кутије, ормари, сталаже и сл.¹⁰⁾ Прављен је и лијес (польски алат), а ријетки су били мајстори за прављење кола „гобељаша“ која су рађена од специјалног букова дрвета.



Стара кућа са избом
(Снимио: М. Анђелић)

До 20. вијека спавало се на асурاما, а нешто касније на палачама, претечама кревета. По палачама је простирана слама или шевар. Слама је прекривана сламарицом. За ноћне хаљине (покривку и простирку) је коришћена вуна. Кревети су се почели правити почетком 20. вијека. Рађени су од бијelog бора, са изрезбареним углавцима.

Јело се на синијама тј. трпезама које су се правиле од букова дрвета, као и столице (кариоке). Користиле су се и ниске столице (шкањеви). Обично су се користиле за сједење око огњишта. Посуђе је израђивано од дрвета, а ређе се куповало бакарно. Набављано је и земљано посуђе. Од бијelog бора, смрче или јеле прављени су: каблови, крављаче, чабрице, каце, лебад, жбанови, бременице, бурила, текнета, корита, черени, соларке, лијенте, обућари итд. Суђе и посуђе се смјештало по полицама, а касније сталажама. Са промјеном усло-

¹⁰⁾ Урош Остојић из Врела је познати самоуки дрводеља. Бавио се резбарењем и столаријом.

ва живота мијења се и посуђе. Све више се користи земљано и емајлирано, које уз бакарно, чини основ „мобиља“ (покућанства). Данас и у најзабаченијим селима и катунима се користи савремени намештај. Синије, столоваче, дрвене кутије, гусле и остало се чувају као успомена на прошлост.

Мушки и женски послови су подијељени. Мушкарци су сјекли дрва, врли жито, правили торове, старали се о воденици, одлазили у трговину, косили, трпали сијена, подизали ограде и радили тешке физичке радове. Преко зиме су се старали о стоци, одржавали котаре и налагаче, чистили сијег око зграда и др. У пролеће су припремали оранице, растурали ћубре, чистили њиве и ливаде, крчили утрине и сл.

Жене су обављале кућне послове, жњеле жито, пластиле сијено, старале се о снабдевању водом. Слободним данима током зиме су прерадивале вуну, плеле, ткале итд. Старале су се о бијелом мрсу. Дobre ткање су биле ријетке. Ткале су сукно за одијевање, а од раше су правила постельине: веленце, декице, простираче, сламарице, поњаве и др. Такође су ткале плетиваче, обравнице, торбе, врсће, зобнице, насјеваче, коваре итд. Све је то радено у домаћој радиности.

Дјеца су љети чувала стоку, чистила ливаде, помагала у польским радовима, током орања, вуче сијена и жита.

Од традиционалних обичаја у раду карактеристичне су мобе. Организоване су за косидбу, изградњу кућа, вучу сијена из Језера, орање у сјечу дрва за зиму. Купиле су се за помоћ домаћинствима без радне снаге, удовицама и сиромашним домаћинствима. Занимљива је и појава „супашења стада“ ради чувања током љета. Село се удруžивало приликом организовања хајке на вукове, поправљања путева, оправљања воденица итд.

Врела су позната по ријетком занату тј. дрндарству. Направа тзв. дрида са опутама и штаповима за разчешљавање јарине је ријеткост у крају. Вұна се гребенала на гребенима које су продавали мајстори са Косова. Косовари су продавали и брда за ткање, па их је народ називао брдари.

Јело и пиће

Трпеза Врељана је од увијек била богата. Главна храна је тзв. бијели мрс, односно сир (тврди из мјешине, меки и масни), скоруп (кајмак) из каџе, мјешине или са калице. Мјешине су прављене од свеже јатњеће коже. Често се употребљавала павлака, слатко и кисјело млијеко, бучка, урда и жетица. Месо се употребљавало од јагњета, овце, козе, говечета, свиње и кокошке. Обично се месо кувало са кујусом, тученим житом, боранијом, кромпиром и пасуљом. Од тијеста се правила пита, приганице и пилав са јајима. Качамак се правио са кромпиром и кукурузним брашином. Џиџвара (готовац) је спреман укувавањем јечмена брашна са кајмаком и павлаком. Уз цицвару се послуживао кромпир. Грушавина је специјалитет јесењих мјесеци. Прави се од свежег млијека, посόљеног и куваног постепено. Саљевак, млади кајмак са калице, посебно је укусан. Ови специјалитети се послужују на славама, свадбама, крштењима, рођенданима, мобама и другим свечаностима. За угошћавање се припремало месо под сачем са луком и кајмаком, кувано на пари и суво тзв. са ножа. Главна храна за зиму је посјек (суво месо) и бијели мрс. За славу се клала двизица или јалова овца, а за Божићне празнике ован (заоблица).

За пиће се употребљавала јомужа тј. свеже млијеко са снијегом из снијежнице, кисјела сурутка од меког сира, медовина, медовина са саљевком и водиљка од клекових бобица. Шљивова ракија се куповала за славе и свечаности. Старији људи су причали како су куповали шпиритушу за пиће. Дневни оброци су интересантно распоређени. Ручавало се око десет сати, а доручковавао је како је ко одлазио на посао. Вечера је била најквалитетнија храна, јер су се у вечерњим сатима сакупљали сви чланови породице на заједнички објед. Женска чељад су сједала одвојено, а најраније су обједовали чобани. Домаћин је сједао на чело трпезе у столовачу и први почињао да једе. Чобани су у дебету за ѡужину носили сир и кајмак са погачом.

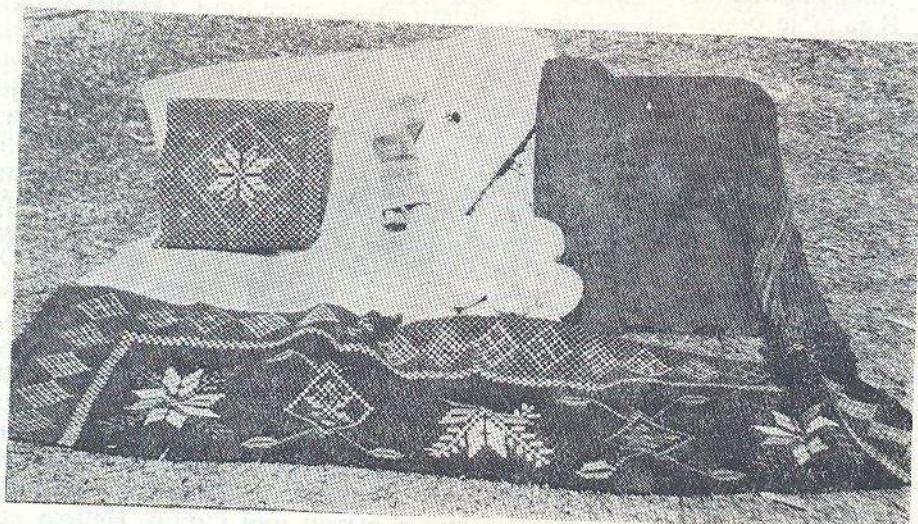
Ношња старих Врељана

О ношњи у далекој прошлости доста се зна из народног предања. Али, ношња коју су носили преци данашњих Врељана је и очувана. Имала је обиљежје краја из којега су се доселили. Одјећа и обућа се ручно правила. Мушкарци су носили тамна одијела, односно „сингава”, направљена од домаће вуне. Ткаље су их израђивале на натрама и плетећим иглама, а домаћи кројачи (шинајдери или терзије) шили. Жене су рубље шиле на руке. Скоро да није било разлике између зимског и љетњег одијевања, једино су се свечана издвајала. Она су рађена од квалитетније тканине са доста веза и украса, и постављања гајтана. Мушкарци су на главу постављали црногорску капу. Свакодневно се постављала капа прављена од домаће тканине тзв. шолота. Зими се преко ушију носио шал бијеле боје или завијуш. Он је ткан или плетен од вуне. Правио се и од платна у плавој или црвеној боји. Свилени шал су носили имућнији људи. Кошуље и свитице су шивене од ланеног платна, беза или камрика. Рађене су са равним колијером (крагном). Поврх кошуље се посила фањела (чемпер или пуловер). Џамадан је израђиван од домаћег сукна, најчешће сивог, а реде црног. Правило се са и без рукава. И капут се правио од сукна. Џепови, ревери и крагна на капуту и џамадану су оптакани плавим или црвеним гајтаном. Облачиле су се чакшире. Биле су широке и називале су се потурлије. Везане су на гајтан или учкур. Нешто касније су се шиле рајтозне или са гушама чакшире. Уз потурлије су се обувале доколјене или тозлуци бијеле боје са закопчавањем на копче или петље. Уз тозлуке су се обувале бијеле бјелаче, такође са закопчавањем. Други пар обуће је уз рајтозне панталоне. Прво су се обувале гете, односно поткољенице без приглавака. Преко њих су обуване кратке чарале и приглавци. Опанци су прављени од говеће коже, радени са опутом (врнчаницама) од јагњеће коже. За свечаности су се обували опанци чекркаши или „потковани” опанци направљени са бијелим шпатом. Кабанице су ткане од вуне и носиле су се у зимским данима. Чобани су носили прамењаче. Мушкарци су носили штап (баштун) као и украс уз свечано одијело. Рукавице су бијеле са пет прстију и носиле су се за свечаности, а током рада су се носиле рукавице са два прста.

Женка ношња је претежно од вуне. Ношња дјевојака се разликовала од ношње удатих жена. Жене су стављале на главу црну марamu, а дјевојке бијели или шарени чембер (убрадач). Жене су о празницима убрађивале вренцулет (прни убрадач са чипком и ресама).

Облачиле су кратку кошуљу од платна, шивену „на руке”. Имућније жене су носиле кошуљу „свиленицу” са ошвицама. Испод је облачена поткотула (раша) од куповног платна или цупа плетена од вуне, а преко је облачена котула (широка сукња) са појасом на смрскавање. Џевојке су носиле котуле у боји. Од ношење је још облачено: вунени цемпер, блуза, јакна, бустић, жакетић, пуловер и јакета, а обували се: бљечве, зокне, чарапе, потколњенице и приглавци. Такође су се обували кожни опанци. И жене су на рукама носиле рукавице, бијеле боје и најчешће сполупамука (мијешан памук и вуна).

У вријеме жалости мушкарици су носили црну траку око мишице лијеве руке или на лијевом реверу капута. Жалост је означавана постављањем црне траке преко првеног поља на црногорској капи. У случају теже жалости (тубљење брата, сина) облачила се црна кошуља. Када се породица истражи на шљеме се ставља црни барјак. Ношења жена је карактеристична. Носила се црна одјећа и прне чарапе.



Ручни радови жена из села Врела
(Снимио: М. Анђелић)

Поред свакодневне ношење, у свечаним приликама се носила „чошна” одјећа, женска и мушка, о чему нећемо писати, јер није специфична за овај крај.

Данашња ношња одудара од традиционалне, са изузетком старијих особа. Више се не употребљава одјећа од домаће вуне, осим цемпери. О традиционалној ношњи се мало зна. Посебне промјене је преживјела женска ношња, тако да се традиционална ријетко види и на „сватовској млади”, што је било најпопуларније обиљежје ношење краја.

Културна и просвјетна активност

Сачувани су многи трагови културног и просвјетног живота села. Прве документе о школама срећемо из 1870. године, мада народно

предање и старе зидине говоре да је школа у Врелима радила 1865. године. Прве записи о раду школе срећемо 1871/72. године. Школски ревизор Гавро Пешић је забиљежио, обилазећи школе ово: „Тог вечера доћем у Врела. Сјутрадан отпочнем испит у седам ура. Осим главара и ондашњих многих стаповника, било је и странаца на испиту. Испит је свршен до једне уре по подне. Успјех је одличан. Осим дужности школске предавао је учитељ дјепи и војничко вјежбање, о чему су такође своје вриједности показали. Труд овог учитеља треба да награђен буде”. Цитат преузет од Риста Драгићевића (8, 20). Школа у Врелима је сагорела у општој попали Језера 1877. године. Надаље се настава изводила по приватним зградама до изградње нове школске зграде 1911. године.

У Врелима је традиционално развијен забавни живот. Године 1912. је основана Народна библиотека и читаоница „Пирлитор”. Забавни живот носи обиљежја људи овог краја. Најчешће су се пјевале групне лирске пјесме које су имале обиљежја надпјевавања. Мотиви пјесама су чобански живот, љубав, женидба и уладба, а нијесу ријетки мотиви о Језерима, Дурмитору, Сињајевини, валовитој Тари, съеговима, пејсажима и сл. О љепотама Врела су пјеване изворне пјесме као што је она: „Село моје окићено гором, витом јелом и зеленим бором”. У зимским ноћима су се често организовала сијела, на којима су се момци и дјевојке надпјевавали, играли и забављали. Сачувана је традиција на старинске игре: шибљика, калопер-перо, јованчићу-јово, мацарине-мите, љубиколо, шећер у двоје, труса, четверац, игра терзија, а најомиљеније је било кретање црногорског кола. Прела су такође традиционална у зимским данима. Жене су чешљале и гребенале ву-ну, а мушкирци играли: туре прстена, вађења из бунара, прстенали се, мицали, играли огледала итд. Игре снаге и вјештине су организоване недјељом: бацање камена с рамена, надвлачење тојаге, јахање, рвање, пловкање, скакање из мјesta, клисање, чокрњање и др. Данас као да је заборављен тај живот који је одсликавао људе и средину. Иначе, Врела су позната као мјесто у којем живе гостопримни и истинолубиви људи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бешић Зарија — **Геологија Црне Горе**. Црногорска академија наука и умјетности, књ. 1, св. 2, Титоград, 1980.
2. Бешић Зарија — **Геологија сјеверне Црне Горе**. Научно друштво Црне Горе, Цетиње, 1963.
3. Милојевић Ж. Боривоје — **Дурмитор**. Зборник радова, књ. IX, Географски институт, Београд, 1951.
4. Цвијић Јован — **Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе**, Београд, 1899.
5. Томић Светозар — **Дробњак, антропографска истраживања**. Београд, 1902.
6. Томић Светозар — **Српски фермани и повеље Дробњака у Рисну**. Београд, 1969.
7. Лубурић Андрија — **Дробњак, племе у Херцеговини**, Београд, 1930.
8. Драгићевић Ристо — **Неколико података о школама у Црној Гори у осмој деценији прошлог вијека**. Историјски институт, VIII, Цетиње, 1980.
9. Томић Никола — **Дробњак**. Темеринг, Калифорнија, 1980.
10. Мијовић Павле и Ковачевић Мирко — **Градови и утврђења у Црној Гори**. Археолошки институт, музеј Улцињ, посебно издање, Београд, 1975.
11. Цвијић Јован — **Геоморфологија**, књ. I и II, Београд, 1924 и 26.
12. Цвијић Јован — **Ледено доба у Проклетијама и околним планинама**. Гласник Српске краљевске академије, XCIII, Београд, 1921.

VRELA — THE SETTLEMENT OF JOVAN CVIJIĆ'S ANCESTORS

S u m m a r y

The village of Vrela covers the northern part of the Jezera plateau. It got its name after wells which lie in the northern part of the village. The village is of a scattered type. Houses are grouped in hamlets: Jasike, Zvjeretino Polje, Crna Glavica, Šiljata Glavica and Balašica. The names are given according to basic natural characteristics. The terrain on which Vrela is situated shows differences in altitude. In the surroundings are the peaks: Kovačev panj (1.635 m), Gusino brdo (1.455 m), Crni vrh (1.435 m), Pirlitor (1.257 m) and Trgilj with Petrovica (1.440 m). The lowest part of the village is at the altitude of 1.197 m, and the highest at the altitude of 1.307 m. The village of Vrela counts as the oldest settlement on the Jezera plateau of Durmitor mountain. This is confirmed by archeological data. The today's inhabitants' ancestors came 380 years ago. It is known that 4 families lived in Vrela in 1851, and 35 families in 1901. The village of Vrela is known for its cultural and educational life. The first shool was founded in 1871/72. A new school was built in 1909. In 1922 People's library »Pirlitor« was founded under the auspices of school. The organization of sports archers also worked there. Andrija Luburić gives valuable data on Jovan Cvijić's ancestors and their migration, and life in the village of Vrela. Jovan Cvijić also left some data on the same subject. Toponyms: Cvijov izvor (Cvijo's well) and Cvijova oranica (Cvijo's plowed field) point out to the fact that Jovan Cvijić's ancestors stayed in the village of Vrela.

Jovan Cvijić's ancestors, together with several families, moved to Vrela from Komarnicka Zupa. Drobnjak tribes spread their summer pastures at Jezera and toward the Tara river very early. From summer pastures Vrela became one of the oldest villages at Jezera plateau. In the middle of the 18 th century Jovan Cvijić's ancestors and some members of Mandić's family came to live in Vrela. People say that Cvijo Spasojević, Jovan Cvijić's great-grandfather, was very proud of his origin and background. The Spasojević family came from Drobnjak and were related to the Mandić's family. Mandić's descendants live in Vrela nowadays. Cvijo Spasojević moved from Vrela to Jadar nearby Loznica on the eve of the First Serbian Uprising. People called him Cvijo vrelo owing to the village he came from. He had a son whose name was Živko. Živko had three sons whose names were Todor, Lazar and Stevan. They got their surname: Cvijić after their respected, brave and famous grandfather Cvijo. The oldest son Todor had two sons: Jovan and Živko. Jovan became the greatest Yugoslav and Balkan geographer, as well as one of the most outstanding European and world geographers.

Ар ДУШАН ГАВРИЛОВИЋ

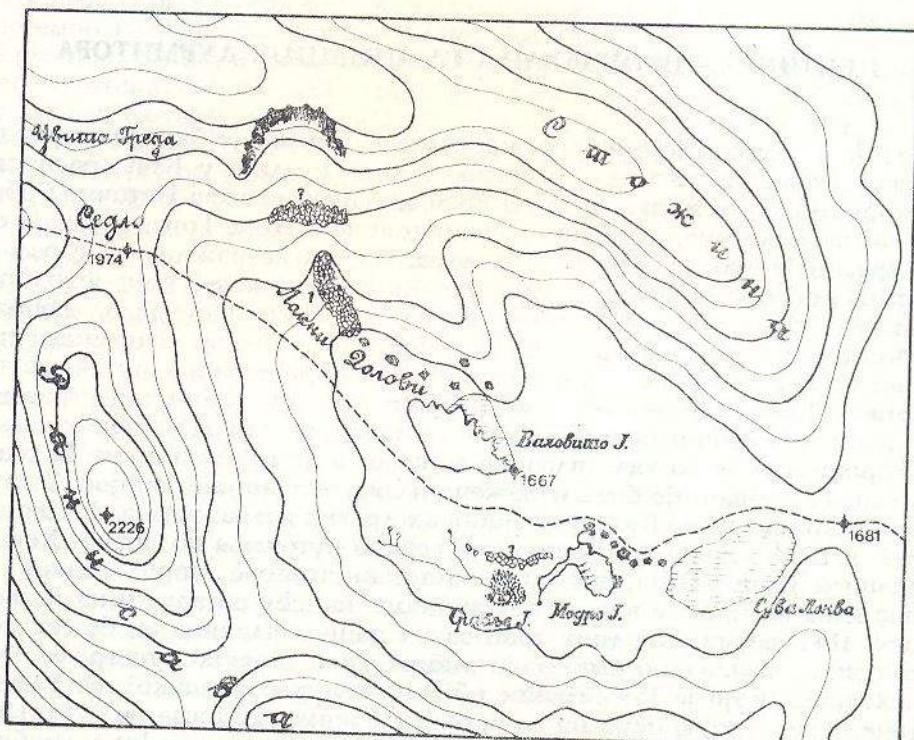
ЦВИЈИЋЕВА ПРОУЧАВАЊА ГЛАЦИЈАЦИЈЕ ДУРМИТОРА

На почетку своје научне каријере Ј. Цвијић је био фасциниран красом, коме се потпуно посветио. У току студија у Бечу, распуште је користио за екскурзијања по кречњачким теренима Источне Србије, Истре, Крањске, Далмације, Херцеговине и Црне Горе, упознаје се са красом Моравске и Источних Алпа. Из тих истраживања је резултирала докторска дисертација »Das Karstphänomen«, коју је одбралио 1893. године. Даље, посебну пажњу посвећује проучавању пећина и подземне хидрографије у красу. Међутим, већ као афирмисан познавалац краса, 1896. године предузима истраживачко путовање на планину Рилу у Бугарској и ту открива типичне глацијалне трагове. То је било велико изненадење не само за њега већ и за научне кругове у Европи, јер је до тада владало мишљење да на планинама Балканског полуострва није била изражена плеистоцена глацијација.* У грчу овог открића, да не буде претекнут од других истраживача, Ј. Цвијић 1897. и 1898. године предузима два велика путовања по Босни, Херцеговини и Црној Гори, систематски тражи трагове стarih ледника и налази их на многим високим планинама, између осталих и на Дурмитору. Налазак глацијалних трагова на нашим планинама, без сумње, највише је изненадио и погодио амбициозног немачког географа Курта Хасерта, који је 1895. године објавио књигу о физичкој географији Црне Горе, у којој нема ни речи о ледничким облицима рељефа. Цвијићеве стрепње да га у великому открићу неко може претећи, нису биле без основа. Већ 1900. године Курт Хасерт и Винаса де Рењи, независно један од другога, крећу буквално Цвијићевим стопама, не верујући да је он пронашао толико глацијалних трагова на теренима које су они знатно пре њега проучавали. Исте године глацијалне трагове на нашим планинама су истраживали Карл Естрајх, Алберт Пенк, Вилијам Морис Девис, Фридрих Кацер и Алфред Грунд — најзnamenитији глацијолози и геолози тога доба. О каквој се брзини истраживања радило, и о нервози истраживача, најбоље илуструје податак да је Ј. Цвијић резултате својих запажања на терену саопштавао на скуповима Академије наука одмах по повратку са пута. Таква незапамћена истраживачка грозница, у року од свега 2—3 године, допринела је да се из основа промени мишљење о размерама и распрострањењу плеистоцене глацијације у Европи. Права вредност Цвијићевог открића је још

* Приликом свог првог успона на Шар планину, још 1890. године, Ј. Цвијић је запазио облике у рељефу за које је претпоставио да су настали радом ледника.

већа ако се има у виду а су расправе између „дилувијалиста“ (Вилијам Бакленд) и „глацијалиста“ (Луј Агаси), о пореклу песковито-шљунковитих наслага у северној Европи и у подножју Алпа, дефинитивно окончана тек средином 19. века.

Глацијални рељеф Дурмитора Ј. Цвијић је проучавао у два на врата: 1897. и 1913. године. Кроз резултате тих истраживања најбоље се може пратити еволуција његових погледа о глацијацији планина Балканског полуострва и његово сазревање као глацијолога.

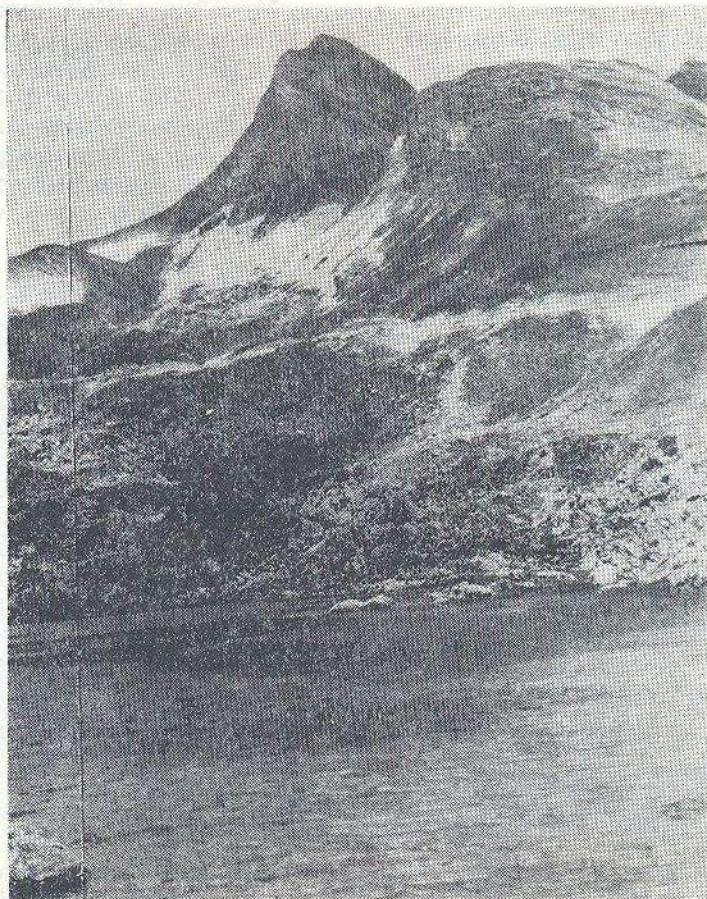


Слика 1 — Сумњиви глацијални трагови у Постићеној долини: Мали Ломни до и три моренска бедема око Валовитог језера. Карта је објављена у раду Ј. Цвијића, 1899. године.

Приликом првог боравка на Дурмитору, Ј. Цвијић је на њему нашао само циркове и на основу тога констатовао да је глацијација била ограничених размера. Од циркове помиње: Шкрке, Горњу Алишницу, Валовити и Добри до и истиче да има врло мало моренског материјала. Једино је за басене Великог и Малог Шкрчког језера утврдио да су образовани глацијалном ерозијом. Према његовим тадашњим истраживањима, плеистоцена снежна граница је на Дурмитору лежала на 2.040 м н. в., а најниже морене су сталожене на 1.700 м н. в.

Мада у међувремену није вршио новија истраживања, Ј. Цвијић 1903. године, у раду „Нови резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва, снижава плеистоцену снежну границу на Дурмитору на 1.800 м н. в. и између осталог каже: „Као да су и Језера под Дурмитором била под великим, али тањим леденим покривачем. Глечерски

језици са Дурмитора силазили су на ову висораван, која је, изгледа, и сама била заглечерена. Али, последњи закључак није поуздан.” Даље, претпоставља да су на Дурмитору вероватно биле изражене две глацијације: „старија глацијација, великог пространства, са долинским глечерима и заглечереним висоравнима, била је при крају плиоцене и у почетку дилувијума”, а „Друга, незнатнија глацијација је много млађа; била је, можда, око средине дилувијума”. Ова лутања у погледу броја и старости глацијација су разумљива ако се има у виду а су Алберт Пенк и Едвард Брикнер монографију о сукцесији ледених доба у Алпима објавили тек 1909. године. До тада Гинц, Миндел, Рис и Вирм су били само називи река на северној страни Алпа, без временске димензије.

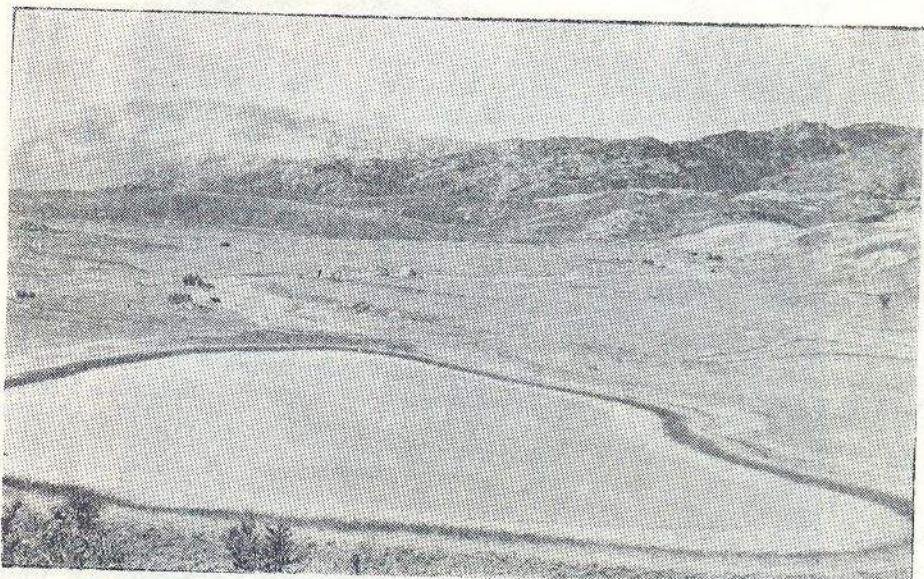


Слика 2 — Мали цирк и Валовито језеро под Увитом гредом
(Фото: С. М. Станковић)

Друго истраживање глацијалног рељефа Дурмитора уследило је 16 година после првог, а резултати су објављени тек након I светског рата, 1921. године. У другом наврату, после свега 14 дана истраживања, углавном на Језерској површи, Ј. Џвијић је битно изменио своје раније виђење глацијације ове планине.

На основу проучавања моренског материјала сталоженог на површи Језера, или вероватно и инспирисан новим сазнањима о глацијацији Алпа, Ј. Цвијић је закључио да је за време плеистоцена читав Дурмитор био под јединственим ледничким покровом, из којег су извиривали само највиши планински врхови и од којег су на све стране полазили леднички језици. Само леднички покров Жабљачког и Добродолског ледника захватао је површину од 230 km^2 .

Највећи је био Жабљачки ледник, који је настајао спајањем Алишничког и Усовичког ледника код Жабљака. Он се разливао по северном крају Језера, од Мрчајевца до висова на левој страни кањона Таре и од Надгорја до Међувршја. Од Ђирове пећине до Међувршја, где су у кањону Таре последњи трагови морена нађени на 700 m н. в., ледник је био дугачак 20 km. Јужно од Мрчајевца Жабљачки ледник се спајао са Добродолским ледником, који се на исток простирао до Сињајевине, а на југ је допирао до Ивице и силазио далеко низ долину Буковице, можда и до реке Тушине. Тако су Жабљачки и Добродолски ледник на површи Језера чинили јединствен суподински ледник, који је захватао површину од 140 km^2 . „Даље је утврђен терминални глечерски басен око Шавника, у коме су се састајали глечери с више страна а нарочито с јужне стране Дурмитора, и силазили до висине од 870 m.”



Слика 3 — Ледничком ерозијом заобљене стене и ивичне морене код Пошћенског Језера на месту избијања Добродолског ледника на површи Језера
(Фото: С. М. Станковић)

Код Жабљачког ледника Ј. Цвијић је издвојио старије и млађе морене. „Старије морене се јављају северно и јужно од Жабљака, и то поглавито у облику дебелих ивичних морена чији су бедеми заравњени.” За разлику од старијих морена, које су махом од ситнијег материјала, у млађим моренама „преовлађују велики кречњачки блокови”. Иначе, „морене око Жабљака су дебеле до 60 m”. Код Добродолског ледника „старије морене се јављају северно и јужно од ледника, али су они веома сиромашни и дебели само до 20 m.”

долског ледника „Моренски бедеми су у главном паралелни са ободом дурмитора и особито јасно се издвајају групе морена које се повијају уз обод, изгледају млађе, и морене даље од дурмиторског обода, које представљају ниже и краће, по изгледу старије моренске бедеме.” Између старијих и млађих морена су Пошћенско, Вражје и Рибље језеро. „Према овима, све 1897. г. поуздано утврђене морене представљају једино стадијалне морене млађе глацијације.” У оквиру „млађе глацијације” издвојена су два низа стадијалних морена и „циркусни стадијум”.

Извршена је и ревизија генезе језерских басена. Док је 1897. године глацијално порекло било доказано једино за басене Великог и Малог Шкручког језера, 1913. године сви језерски басени на Дурмитору су проглашени за глацијалне.

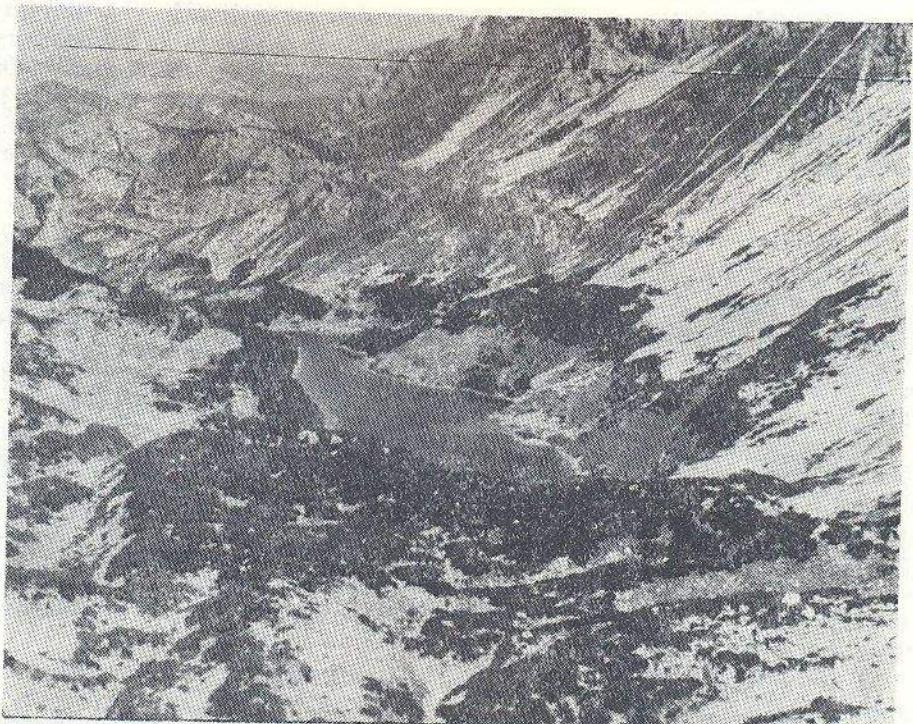
Ј. Џвијић на Дурмитору разликује две глацијације и у оквиру млађе три стадијума. По питању старости глацијација је такође изменено раније мишљење. За „старију глацијацију” претпоставља да би се могла уврстити у миндел и рис (тиме се наговештавају две старије глацијације), док је „млађа глацијација” несумњиво вирмске старости. Ослањајући се на алпску хронологију плеистоцена, три стадијума „млађе глацијације” везује за вирмске стадијале.

У кањону Таре, испод Пирлита, Ј. Џвијић је констатовао три флувиоглацијалне терасе, чију је старост покушао да одреди на основу корелације са „старијим” и „млађим моренама” на површи Језера. „Морене које слазе до Таре несумњиво припадају најмлађој глацијацији.” Постоје за њих везују две ниже флувиоглацијалне терасе и оне су сигурно вирмске старости. Из тога даље извлачи закључак: „Кад две ниже флувиоглацијалне терасе одговарају млађој глацијацији, онда је логично закључити да највиша флувиоглацијална тераса одговара старијој глацијацији.” Међутим, одмах иза ове логичке конструкције каже: „Старија и млађа глацијација биле су скоро исте интензитете, јер се њихове морене налазе једне преко других или једне поред других, готово у истој висини.” Очигледно је да Ј. Џвијић није располагао са доволно података за расправљања глацијалних седимената и облика и за корелацију истих са флувиоглацијалним терасама.

Ј. Џвијић је врло брзо писао и саопштавао резултате својих истраживања. На Дурмитору је био „у позно лето 1913. године”, а 9. новембра исте године је његов рад „Ледено доба у Проклетијама и околним планинама” био примљен на склопу „Академије Природних Наука” у Београду. Једноставно није било времена за дубље разматрање научних проблема. Изношене су углавном само чињенице сакупљене на терену и преписане из путних бележница, јер је већ и то био значајан допринос науци. Опажања на терену су исцрпно бележена и одмах су уношени и најважнији закључци. Главне мисли су већ ту биле искристалисане и формулисане, тако да их касније није било тешко пренети у научне радове. Другим речима, Ј. Џвијић је своје научне радове највећим делом писао на терену.

На основу сопствених проматрања, али користећи се и резултатима других истраживача, у студији „Нови резултати о глацијалној споси Балканског полуострва”, Ј. Џвијић је 1903. године формулисао

гледиште о зависности висине плеистоцена снежне границе од количине падавина. С тим у вези је утврдио „да је висина глацијалне снежне линије на Балканском Полуострву расла, пела се у правцу са Запада на Исток, од јадранског приморја према унутрашњости Полуострва и његовој источној половини.“ У овој изванредној научној шеми, која се и сада може срести у неким уџбеницима, плеистоцена снежна граница је на Орјену и Ловћену лежала на 1.300 м н. в., а на Дурмитору и Проклетијама, због веће континенталности и мање количине падавина, налазила се на 1.800 м н. в. Код Дурмитора се одступило од раније одређене снежне границе на 2.040 м н. в., с једне стране услед недоумице о размерама глацијације на овој планини, а с друге стране, вероватно, и ради њеног што бољег уклапања у поменуту шему.



*Слика 4 — Цирк Шкручког ледника са мутонираним стенама у првом плану
(Фото: С. М. Станковић)*

Након истраживања обављених 1913. године, Ј. Цвијић је плеистоцену снежну границу на Дурмитору спустио на 1.400 м н. в.,* а на Проклетијама чак на 1.300 м н. в. Самим тим он је обеснажио своју раније постављену шему о порасту висине снежне границе од запада према истоку и од мора према унутрашњости, односно о директној зависности снежне границе од количине падавина. Аномалије у по-

* Висина снежне границе је одређивана по Хеферовом методу, као аритметичка средина између надморске висине најнижих морена и средње висине планинских врхова.

ложају снежне границе у Динаридима и њен иенормално низак положај, Ј. Цвијић тумачи као карактеристику „красних глечера”. Очигледно, научна истине је била важнија од научне шеме. На једном месту и сам Ј. Цвијић каже: „Научне хипотезе, које чине важне беочуге у развитку науке, теку као река, једне нестају, да би их друге сменуле.” Стага да се на основу нових сазнања одступи од ранијих ставова, врлина је само правих истраживача.

После Ј. Цвијића, глацијални рељеф Дурмитора је проучавало више географа и геолога, и свако од њих је додавао по нешто ново, али основни резултати његових истраживања ни до данас нису превазиђени.

ЛИТЕРАТУРА

1. Цвијић J.: Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе. Глас Српске краљевске академије, књ. LVII, стр. 1—196, Београд, 1899.
2. Цвијић J.: Нови резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва. Глас Српске краљевске академије, књ. LXV, Први разред, 25, стр. 185—333, Београд, 1903.
3. Цвијић J.: Ледено доба у Проклетијама и околним планинама. Глас Српске краљевске академије, књ. XCII, Први разред, 38, стр. 188—267, Београд, 1913.
4. Цвијић J.: Ледено доба у Проклетијама и околним планинама. Глас Српске краљевске академије, књ. XCIII, Први разред, 39, стр. 1—49, Београд, 1921.

Dušan Gavrilović

JOVAN CVIĆIC'S RESEARCH OF DURMITOR GLACIATION

Summary

Jovan Cvijić discovered first glacial traces on Rila mountain in Bulgaria in 1896. This was a great surprise not only for him but also for the European scientific circles. This was due to the opinion that there had not been Pleistocene glaciation in the mountains of the Balkan Peninsula. In a fever of impatience not to be surpassed by other researchers, Jovan Cvijić made two greater journeys throughout Bosna, Herzegovina and Montenegro in 1897 and in 1898. At that time he also found glacial traces in other high mountains, as well as on Durmitor. His fear was not without a reason. Very soon in 1900, K. Hassert and V. Regni, independently from each other, literally followed Cvijić's path, bot believing that he had found so many glacial traces on the terrains which they had investigated considerably earlier than Jovan Cvijić. During the same year glacial traces in out mountains were studied by K. Oestreich, A. Penck, V. Davis, F. Katzer and A Grund, the most famous glaciologists and geologists of that time. That Jovan Cvijić reported his results at the Academy of Science conferences immediately after his arrival illustrated what research speed and excitement were like.

Jovan Cvijić studied glacial relief of Durmitor in two occasions, in 1897 and in 1913. The results of this research make it possible to see the development of his views on glaciation of the mountains on the Balkan Peninsula. During his first visit to Durmitor, he found only cirques and on the basis of these findings he concluded that glaciation was of a limited scale. However, sixteen years later, he proved that during the Pleistocene the whole Durmitor was under a unique glacier cover from which only the highest mountain peaks were rising. The glaciers which descended to the surface of Jezera (Lakes) merged into a large glacier which was similar to the Malaspina glacier in Alaska. Having lowered the Pleistocene snow level from 1.800 m to 1.400 m above sea level, Jovan Cvijić changed earlier scheme on snow level from west towards east and from the sea towards hinterland. The strength to leave one's earlier views, on the basis of new findings, is a virtue found only in real researchers. Although there have been more recent studies, Jovan Cvijić's results on glaciation of Durmitor have not been surpassed yet.

Др МИЛУТИН ЉЕШЕВИЋ

ЦВИЈИЋЕВО ИЗУЧАВАЊЕ КРАСА ДУРМИТОРА И ЊЕГОВ УТИЦАЈ НА НОВИЈА СПЕЛЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

Пред истраживача Цвијићевих радова и научноистраживачке анимације поставља се веома сложен задатак. Тешкоће нема када треба одредити његово место у научној мисли, јер је то већ унапред одређено. Његова позиција у географској науци наше земље је остала члена, маколико се ова наука развијала и без обзира што многа његова схватања одражавају дух времена и могућности тадашње науке. Са друге стране нама који смо кренули траговима Јована Цвијића је веома тешко да оцењујемо, јер се нађемо пред зидом величине, станемо пред огромним истраживачким радом. Тешко је све озбиљно изанализирати што је он написао, још теже издвојити одговарајућа мишљења, пратити суштину научне мисли. Цвијић је олакшао својим оцењивачима тиме што није био недоследан, није често мењао мишљења и стајао је увек чврсто на позицијама тражења истине.

Цвијић је у свом огромном научном опусу прошао кроз разне фазе, интересовао се за више научних географских дисциплина, али је у свему био оригиналан. Није чудо што га многе науке и ван географије сматрају својим радоначелником. Међутим његов научни рад почиње са красом, коме се он и касније враћао. Његова монографија о красу остала је и данас научно дело на коме млади стичу знања и путеве науке о красу. Он ће из науке о красу унети у светску научну терминологију и таксономију, многе изразе из нашег језика. Нема данас универзитетског или средњошколског уџбеника географије а посебно геоморфологије у свету а да се Цвијићев рад не третира најозбиљније. Ни једна његова поставка није „историјска“ односно бивша, све су још савремене тј. третирају се као гледиште и савремене науке. Мало је научника у свету тако дugo трајало као Јован Цвијић.

Дубоке утиске о красу Цвијић вероватно вуче из свог радног Јадра. Почеко се бавити научним истраживањима најпре у красу Источне Србије, даље Динарида, а касније и у Француској, Моравској и даље. Поред његове монографије о красу, за коју Арчибал Гакај, познати енглески природњак каже да представља „заставничко дело“ у науци о красу, посебно треба истаћи његово последње дело „Подземна хидрографија и морфолошка еволуција карста“ које представља теоријску синтезу његовог истраживања краса и по коме је он постао најцитијанији научник од свих потеклих на нашем тлу. Резултати Цвијићевих радова о красу су трајно добро светске науке, које је иницирало даља истраживања не само у нашој земљи.

Иако је дао основу за истраживање краса као природног феномена, Џвијић се и овде опробао као комплексан географ. Изванредно је повезао утицај природе на човека и друштво, на његове делатности, привреду и културу, не западајући у рацеловско детерминистичко застрањивање иако је географски детерминизам у Џвијићево време био у моди. Истражујући крас није могао а да не запази и одређена својства људи на красу, па он у свом познатом делу „Карст и човек“ наводи о становницима ових крајева: „Због окојудице представа за живот људи су овде научили да буду умерени у прохтевима, нарочито скромни у јелу. Познато је да могу подносити крајњу немаштину, у сваком случају много више него српско-хрватско становништво из оближњих плоднијих области... и даље: Њихово тело је веома еластично, могу скакати са стene на стenu без тешкоћа... Са мном су се пели на високе планинске врхове људи од 80 година и ја нисам запазио да се много задувaju. Природа карста навикла је људе да буду жилави и истрајни и довитљиви, јер морају изналазити средства да савладају тешкоће које у карсту често искрсавају. Одликују се живом уобразиљом, која се развила можда и под утицајем чудних карстних појава, као што су реке које пониру и опет се појављују, мрачне пећине са блиставим сталактитима, отворене јаме у које се како они кажу, може упасти до на другу страну земље“.

Посматрајући карту његових истраживачких путовања не можемо се отети утиску да га је Дурмитор посебно интересовао, јер се више пута овде враћао. У бројним научним радовима он помиње Дурмитор, негде као пример за одређену крашку појаву, негде као доказ за научну поставку, а негде преузима и термин из ових крајева. Тако у уџбенику Геоморфологије II књига као термин уводи „шкрке“ који је чуо овде: „Простране површине које су целе по шкрапама зову се шкрапари или шкрке (шкрке под Дурмитором и у Цетињском пољу) (14, 400).

Џвијић се није посебно бавио красом Дурмитора, али је и ову проблематику веома обимно третирао у оквиру других студија. Нарочито се красом Дурмитора бавио у студији „Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе“. Анализирајући дурмиторски предео од краја до краја установио је да је карстификација Дурмитора практично присутна на целом простору и давао јој је примарну улогу у обликовању рељефа ове планине. Он је први морфолошки рашчланио Дурмитор на: 1. Дурмитор у ужем смислу (централни масив), 2. Пивску планину и 3. Језерску висораван. У наведеној студији констатује појаве и објекте краса на више места.

У Пирном долу помиње крашко врело Змијињак и крашку ували водени до која је повремено плављена, а за Пивску планину каже да је веома скрашћена висораван са бројним увалама (Пишче, Војиновићи, Трса, Недајно, Барни до и Горње Црквице). Помиње и описује крашко поље у Доњим Црквицама, без улажења у његову морфологију. Указује на начин сточарења на пивској планини и на сезонско исељавање због недостатка воде (у Шкрку). Издава овде и посебан вид вртача звездасте и назубљене вртаче, којима се и аутор овога текста бавио 70 година касније.

Описујући Тодоров до и Пругаш пише: „Између Ружице и Пругаша је Тодоров до чија је уздајна осовина у правцу пружања слоје-

ва (указује на значај тектонике — примедба М. Љ.) и представља ували, која је на путу да пређе у поље. Стране су му из кречњака, а по дну се овде онде јавља пешчар и шкриљац... са дна му се дижу греде 10—20 метара високе, паралелне са уздужном осовином дола. Оне су састављене од комплекса чвршћих кречњачких слојева... често шкрапама расточене... Само испод Пруташа нема „греда” већ благе траповом обрасле косатице а између њих су неправилна улегнућа са алувијалним вртачама” (3, 117).

Када описује Пруташ посебно се бави утицајем слојевитости на процесе скрашћавања, указујући да је она веома значајна, ако не и пресудна. У том смислу наводи „Стране се подударају са равним слојевима особито су због скрашћавања посебно интересантне. Слојеви су дубоким шкрапама у плоче разбијени; ово плочасто распадање најкарактеристичније је; али има и шкрпа, дугачких, нагнутих као слојеви што падају, широких 0,5 м а дубоких 3—4 м. Вертикалне стране су им изрешетане секундарним шкрапама; у шкрапским олуцима има и дубоких шкрапских бунара који су често и већега пречника и прелазе у бунарасте вртаче, које овде преовлађују. По многобројним прелазним облицима и овде се да пратити прелазак шкрапских бунара у бунарасте вртаче. Овде онде су од шкрапских олука постали красни кланци. Има, али ређе и левкастих вртача, које су пробиле нагнуте слојеве и зато су косо положене и асиметричне (3, 118)”.

У Шкрги је мерио температуру воде, установивши да се она губи у понорима на доњем крају великог (Зеленог) језера. Наводи да ти понори не могу да приме сву воду с јесени и пролећа већ се она прелива у Долове преко пречаге испод пивљанских катуна даље понире и јавља се испод одсека Скакала. Он претпоставља да је овај извор „јамачно” у вези са Шкргчким језерима која су 2 km удаљена одавде. На овом месту се посебно бави односом глацијације и крашке ерозије па каже: „У цирку Шкргке се испреплићу карсни и глечерски појави. На његову месту је морало бити преглацијално карсно улегнуће. Њега су снегници и глечери проширили и удубили, при том је поред обичног ерозионог утицаја глечера још од већег значаја била ерозија воде која је отапањем снегника и глечера постајала, растворала кречњак, радила даље у смислу карстних процеса. По језерима се види да су и постглацијални карстни процеси били од утицаја на хидрографске прилике њихове. Тако је понор у који се губи вода Великог језера јамачно постглацијалан, јер је језеро пре његова постанка утицало у Долове преко поменуте ниске пречаге поред поменутог пивског катуна”.

У горњој Алишници указује на утицај моренског материјала на скрашћавање и изглед крашког пејзажа. Што је моренски материјал тањи то је појава вртача чешћа. За доњу Алишницу каже да је пространа красна увала по чијем се дну јављају многе вртаче. У неким јављају локве типичне за крас на висини. Указује да она представља прелазни облик од увале према крашком пољу. Овде помиње и окалину на источној страни увала, а за Цријепуљину пољану каже да има доста вртача са локвама. Данас их има веома мало, што нам указује на интензитет крашког процеса овде. Када говори о Змијињем језеру помиње контактне крашке изворе (уводећи термин контрактног краса) и поноре на супротној страни. Изнад којих су многе шкрапе

постале радом таласа, чиме не искључује могућност настанка шкрапа и над руги начин а не само као резултат растварања угљеном киселином обогаћене кишнице.

Цвијић се у наведеном делу посебно опширно бави језерском површи и језерима по њој. Овде указује на појаву извесних плићих удубљења која имају својства крашких поља. По њему „поменута затворена улегнућа на Језерима вршњак су самосталним секундарним басенима типских крашких поља, јер Језера се поред свих сличности са пољима не могу сматрати као права поља, већ су врло велике карсне увале, које чине прелаз пољима и представљају фазу у развитку поља“ (3, 132).

Наводи неколико увала међу којима највећа Марића баре које имају хидрологију типичну за крашку поља, а у чипчијском крају (подручје северно од Жабљака према кањону Таре) издваја увале: Надгорје, Подгорје, Сухо поље и Тепачко поље.

Веома га је интересовала и морфогенеза Црног језера. Помиње крашко врело Челину и поноре изнад Жабљака. Овде је посебно занимљива његова поставка о кретању крашких вода, која је и данас присутна као прихватљива. Тако он пише: „Лети нестане воде у потоку Жабљаку на 700—800 метара даљине од Великог Црног језера; прогутају је понори. Али се и испод Жабљака према СИ све до Таре пружа дугачко вијугаво корито, Кљештина, пуно понора: један му се дио зове Језерац, а јаруга која се у Тару стаче Међужваље. Ово је најкарактеристичнија удолина у северном чипчијском крају Језера. Кадшто уз врло кишне године, не могу понори изнад Жабљака да прогутају сву воду отоце и она по површини кроз Кљештину и Међужваље у Тару отиче“. Дробњаци држе, да и обичних година вода Жабљака подземно, испод ове удolini, према Тари тече, а по њиховом веровању изор у Међужваљима је иста вода, која пред варошицом Жабљак понире... Услед проширивања издуха, Међужваље је прешло у суху долину, којом вода само донде тече док је понори не апсорбују. Овај процес се са проширивањем понора наставља, Кљештина се све више умртвљује и лети вода само тече њеним најузводнијим делом.“

Очигледно је да је Цвијић још давно пре свог капиталног дела „Подземна хидрографија и морфолошка еволуција карста“ имао разрађену концепцију развоја крашког процеса по дубини и овде је за то нашао адекватну потврду. Овде је нашао упориште за поставку о уназадном померању понора која је знатно касније тако и названа.

У јужном делу Дурмитора истраживања је обавио и на терену Баловитог и Ломног дола, а такође и у изворишним деловима Комарнице и Грабовице. Указује на скрашћени карсни кланац Габеле између Грабовице и Доброг дола за који тврди да је увала. Овде у Габели наводи да се јављају бројне камените вртаче.

Северни део Дурмитора (Штуоц и висораван Мале Црне Горе) Цвијић је такође посетио. На Штуоцу помиње крашку увалу Велики до, а тврди да је „Велики Штуоц կրշевитији од Малог а по његовом темену има много плитких вртача“.

Такође указује да на висоравни Мале Црне Горе (или како је он назива Црногорској висоравни) има мноштво вртача чија је дубина од Штуоца према Сушици све већа. „У близини Сушичина кањона има великих карстних увала, чије се дно одлиује многим малим врта-

чама и које чине прелаз пољима. Највећа таква увала је Шувалино поље. Иначе су по вртачама станови а и куће села Црне Горе; оне су и најбоље паше и ливаде црногорске висоравни, негде су и засејане. Површина висоравни је без иједног извора, њих има тек по странама Сушничиног кањона, а један од најјачих је Забој, са кога се у позно лето сва вода доноси и на коме се стока поји; иначе се помажу и снежаницама који се где где по вртачама врло одрже" (3, 143).

Очигледна је чињеница да је Џвијић обишао Дурмитор у целости, такође је приметно да је велики број облика сматрао крашким и да је крашкој ерозији дао преаглашену улогу. Многи од црковова као Добри до, Тодоров до, Валовити до, Алишница и неки нису увала него најпре цркови развијени у преглацијалним изворишним членкама, са наглашеним утицајем тектонике, а крас је само обликовао ова удубљења и данас је модифицирајући мада не беззначајан процес. Није довољно обратио пажњу на утицај флиша који се јавља по линији Валовити, Добри, Тодоров, Пирни до, што нас наводи на закључак да је у питању и селективна ерозија али и тектоника што је и очигледно на терену. Може се ставити замерка да није довољно обратио пажњу на однос глацијације, а нарочито глацијалних акумулација на крашки процес и на обликовање крашких облика, а нарочито на појаву прекрићања предледничког краса, а није се бавио ни подмренским красом.

Џвијић је у својим радовима када је у питању дурмиторски крај био у могућности да дâ само опис поједињих облика, и да на основу тога извлачи одговарајуће закључке, па му се због тога може замерити на претераној дескриптивности. Међутим, недостатак одређених егзактних показатеља су ствар тадашњих техничких и других немогућности а не Џвијићеве неспособности да проникне детаљније у крас овог предела. Наиме, приметно је да се крашком хидрологијом бавио знатно мање него морфологијом, да се подземним везама понора и извора враћао само у случајевима када је она очигледна и несумњива. У то време није било могућности за егзактно утврђивање методама трасера нити савремених геолокационих и других техничких метода, Џвијић није имао ни ваљану топографску карту, а да не говоримо о авионским снимцима и мозаицима.

Колико је обимно истражио морфологију краса Дурмитора и спорадично хидрогеолошке карактеристике, толико је мало или ни мало радио на спелеолошким истраживањима. Разлога за то има више. Најпре, овде су претежно јаме које није било могуће истраживати на начин како је то радио Џвијић (географским методом посматрања), већ је захтевало велику екипу и веома компликовану опрему, коју због никаквих путева у то време није било могуће транспортовати довде. Друго, терени Балканског полуострва су били бела површина за географску науку, па Џвијић није имао времена да врши детаљна истраживања па макар се радио о њему омиљеном Дурмитору.

Овакав рад какав је оставио о красу Дурмитора Џвијић представљао је солидну основу за рад многих истраживача после њега, па наилазимо на богату географску литературу о Дурмитору, најпре од стране његових ученика: Б. Ж. Милојевића, Томића, Лубурића, а касније Бешића и других. Аутор ових редова је имао у рукама бројне елаборате који третирају дурмиторско подручје, многе отпште и спе-

цијалистичке научне и стручне радове о Дурмитору или појединим његовим деловима и често се могао уверити да се Џвиђев рад обимно користи, чак до некоректности и непомињања његовог имена.

Савремена спелеолошка истраживања Дурмитора

Ваш известилац је имао задовољство да се на почецима свог научног рада сусретне са Дурмитором и да ради баш на красу. То и даљи рад на спелеолошким истраживањима усмирило нас је да пратимо сва спелеолошка истраживања која су обављена на овом простору. Поред бројних научних радника посебно треба истаћи веома професионални рад спелеолога ентузијаста који сваке године на дурмиторском подручју истражују нове и нове дубине. Посебно треба истаћи истраживања неких спелеолошких друштава из Београда и из Пољске који су били зачетници и иницијатори спелеолошких истраживања на Дурмитору.

Права спелеолошка истраживања Дурмитора почињу од 1970. године и отада је на овом терену истражено око 190 спелеолошких објеката па је Дурмитор један од спелеолошки најистраженијих делова Црне Горе.¹⁾ Међутим ни издалека се не може сматрати да је он у потпуности истражен. Према одређеним законитостима распореда краса и спелеолошких објеката у најистраженијим деловима може се претпоставити да на Дурмитору и непосредној околини има преко 2.000 спелеолошких објеката.

Још 1970. године дурмиторски крај је скренуо на себе пажњу спелеолошкој јавности и струци када је саопштено истраживање Тодорове јаме дубоке 316 метара, чиме је овај крај уврштен у спелеолошки перспективна подручја за југословенске прилике. Пет година раније, на Конгресу спелеолога Југославије у Херцегновом то је потврђено, када је саопштено да на Дурмитору има 12 спелеолошких објеката дубљих од 100 м а 6 дубљих од 150 м. Четири године касније на спелеолошком конгресу у Карловцу саопштили смо најновија истраживања па је са јамом у Малом ломном долу Дурмитор избио у први план, која је била испитана до дубине од 605 м и била друга ѡама по дубини у Југославији. Овога лета „Танјуг“ и друга средства информисања су пренела вест да је Међународна спелеолошка експедиција сишла до дубине близу 900 м тачније до 897,5 м. Тиме је Дурмитор и са спелеолошког становништва постао занимљив за свет. За сада најдубља ѡама Југославије се налази на Дурмитору. Интересовање у свету за Дурмитор је порасло, што сведоче и бројни чланци у Бечкој, Париској, Варшавској и Француској штампи и аустријској и француској телевизији.

¹⁾ Спелеолошка истраживања дурмиторског подручја су обављена најдатљије на Пивској планини (види: М. Љешевић: Морфологија и хидрологија карста Пиве — магистарски рад), а затим на подручју јужно од централног масива тј. подручје Зеленог вира, Сурутке, Увите греде, Душских полица и Зубаца. Најновија истраживања која је започело друштво истраживача из Ваљева, затим наставила спелеолошка друштва, Академик и Протеус из Београда, су комплетирана учешћем спелеолога из Пољске (клубови из Познања најпре а затим и из Кракова и Катовица). Најновије истраживање је обавила Међународна спелеолошка експедиција у којој су учествовала спелеолошка друштва из Београда, Ваљева, Никшића, Бијелог Поља, Сарајева, Фоче, Бање Луке, Загреба, Пазина, Рибнице и спелеолози из Пољске, Енглеске и Француске.

Перспектива и потреба даљих истраживања краса и спелеологије Дурмитора

Наведена досадашња истраживања дурмиторског краса јесу обимна и вишестрана, међутим, ни у ком случају се не могу сматрати окончаним. Површинска истраживања краса треба усмерити на мерење интензитета крашке корозије, климатске утицаје на морфологију и хидрологију краса, зоналност распореда крашких појава и облика и односе моренског и педолошког покривача према крашким облицима и појавама.

Крашка хидрологија Дурмитора је доста изучена. Напоменимо веома значајну студију С. Станковића о Планинским језеерима Црне Горе, Р. Михаиловића, М. Љешевића и С. Станковића о изворима у кањонима Пиве и Таре, затим и хидрогеолошка истраживања која је обавио Геозавод из Титограда под руковођством М. Бурића, затим радови Ј. Петровића, М. Вучковића, Р. Михаиловића и других о Црном језеру и проблемима његовог санирања. Хидролошка и хидрогеолошка истраживања добијају нарочито на значају када је у питању енергетика и срећом заустављена изградња хидроелектрана на Тари и Комарници.

У даљем раду на хидролошким истраживањима неопходно је дати приоритет заштити језера на Дурмитору која услед крашке подлоге се полако губе и претварају у језерине, извршити детаљна истраживања о подземним везама, а нарочито у функцији водоснабдевања туристичког комплекса на Жабљаку и шире, јер вода постаје све траженији ресурс кога никаква друга материја не може заменити.

Што се тиче даљих спелеолошких истраживања, неопходно је најпре сачинити систематизован катастар пећина и јама, а потом по том катастру вршити даља истраживања. Што се тиче истраживања веома дубоких спелеолошких објеката (а то је тренутно главни спелеолошки тренд у Југославији када је у питању Дурмитор), најперспективнија подручја се у том смислу могу сматрати:

- а) Вјетрене Брда са Сурутком и Шљеменом;
- б) Велики Штуоц са Црвеном гредом и Планиницом;
- в) Бољ, Лојаниц и Ружица;
- г) Трескавац са Дубровским, Дубљевићима и Борковићима.

Перспектива спелеолошких дубинских истраживања сеже до 1600, односно 1700 м што је доста изнад светског рекорда. За истраживања и налажење спелеолошких објеката дубљих од 1000 м постоји реална основа коју не треба сметнути с ума у свим плановима и научним пројектима везаним за Дурмитор.

Поред морфолошких истраживања треба усмерити посебно на истраживање археолошких артефаката у пећинама кањона Таре и долине Комарнице, затим и биоспелеолошка истраживања на целом подручју Дурмитора. Историјска улога спелеолошких објеката је недовољно изучена како из периода револуције тако и раније, а зна се да су пећине кроз историју биле не само склоништа већ и права ратишта и места у којима се чувао живот и ковала слобода.

ЛИТЕРАТУРА

1. Џвијић Ј.: **Балканска, алпијска и карпатска глацијација**, Глас СКА бр. LXVII, Београд, 1923.
2. Џвијић Ј.: **Нови резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва**, Глас СКА LXV, Београд, 1903.
3. Џвијић Ј.: **Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе**, Глас СКАН LVII, Београд, 1899.
4. Џвијић Ј.: **Карст — географска монографија**, Београд, 1895.
5. Џвијић Ј.: **Подземна хидрографија и морфолошка еволуција карста**, Посебна издања СГД, Београд, 1057.
6. Џвијић Ј.: **Ледено доба у Проклетијама и околним планинама**, Глас СКА, XCII, Београд, 1913.
7. Џвијић Ј.: **Карст и Човек**, Гласник Географског друштва св. 11, Београд, 1925.
8. Џвијићева књига, Српска књижевна задруга но. 201, Београд, 1927.
9. Споменица посвећена 100 годишњици рођења Јована Џвијића, САНУ Београд, 1970.
10. Џвијићев зборник у спомен 100 годишњици његовог рођења, Београд, САНУ, 1970.
11. Зборник радова посвећен Јовану Џвијићу, Београд, 1924.
12. С. Томић: **Грађене воде**, (idem).
13. Џвијић Ј.: **Геоморфологија** књ. I, Београд, 1924.
14. Џвијић Ј.: **Геоморфологија** књ. II, Београд, 1926.

Milutin Lješević

JOVAN CVIJIĆ'S STUDY OF DURMITOR KARST AND HIS INFLUENCE ON RECENT SPELEOLOGICAL STUDIES

Summary

In his numerous works Jovan Cvijić mentioned Durmitor or its immediate surroundings. In his textbooks he gave examples from Durmitor karst as the most striking and evident ones, but his most extensive study was »Glacial and Morphological Studies of Bosnian, Herzegovinian and Montenegrin Mountains«, where he particularly studied surface karst forms and the influence of glaciation upon them. He did hydrological studies of karst less intensively, while he did not study caves and hollows at all. Jovan Cvijić's fruitful work was continued by his followers. Thus, today there are many scientific and professional works about Durmitor karst. Lakes and karst hydrology have been recently studied at a greater extent. Speleological studies in this area have become more regular only for the last ten years. In spite of this, Durmitor has been recognized both by Yugoslav scientists and the world speleologists. However, with an 897,7 metres deep cave in Vjetreni Hills, the deepest in Yugoslavia, Durmitor area needs further and better organised speleological studies with a multidisciplinary approach.

Др СТЕВАН М. СТАНКОВИЋ

ЦВИЈИЋЕВА ПРОУЧАВАЊА ЈЕЗЕРА ДУРМИТОРА

Увод

Научно стваралаштво Јована Цвијића је велико и разноврсно. Сеже од физичке географије и геологије, геоморфологије и спелеологије, лимнологије и глациологије до антропогеографије и социологије, демографије и географије насеља. Научни опус Јована Цвијића од значаја је и за политичку географију, историју и филозофију. Подједнако успешан у бројним научним областима, вишеструк је надмашио све претходнике и генерацијама иза себе оставио непрекинуто врело података трајне вредности. Неуморан у географским истраживањима на терену, месецима је крстарио пространствима Србије, Југославије и Балканског полуострва, прикупљајући грађу за своје обимне студије. Данас, када нас од појединих објављених радова дели више деценија, више него раније може се схватити величина Цвијићевог научног захвата и зато му се многи с правом враћају. Био је и остао стожер за низ географских дисциплина, јер је дубином научних сазнања остао непревазиђен све до наших дана. Као човек огромне чврстине и енергије, непоколебљив и истрајан, поседовао је изванредан посматрачки дар и способност за ширину схватања простора који је проучавао, са свим појавама и процесима који су се ту одвијали. Познат по беспрекорном памћењу, поседовао је велику моћ анализе и синтезе. Бескрајно објективан, имао је моћ владања собом, која му је уз добре организаторске способности омогућила постицање таквих научних резултата, којима је постао познат и признат не само у Србији, Југославији, на Балкану, већ у Европи и свету.

Проучавајући постанак и еволуцију рељефа, геолошку грађу и макротектонику Балканског полуострва, крашки процес у свим његовим појавним облицима, абразију и трагове плеистоцене глацијације, Јован Цвијић је више пута залазио у проблематику лимнологије — науке о језерима.¹⁾ Из великог броја научних радова Јована

¹⁾ Ф. А. Форел, оснивач савремене лимнологије је 1885. године на Међународном географском конгресу у Лондону изложио основна начела ове научне дисциплине и указао на њен предмет проучавања, циљеве, задатке и методе. Више од тога, научној јавности представио се крајем прошлог и почетком овог века, монографијом о Женевском језеру, коју чине три књиге са укупно 1.904 стране. Први том књиге има 538 страна и штампан је 1892. године. Друга књига са 651 страном појавила се из штампе 1895. године. Трећа књига штампана је 1904. године на 715 страна.

Године 1901. у француском часопису »Annales de Géographie«, том X, број 49, Јован Цвијић је на две стране приказао рад Ф. А. Форела La Limnologie Générale.

Цвијића, тешко је издвојити оне са искључиво лимнолошком проблематиком, али је у многим радовима, штампаним у земљи и иностранству, лако открити бројне податке значајне за познавање језера у нашој земљи. То је, истовремено, својеврсна основа развоја лимнологије, коју је Цвијић добро познавао и уважавао. Сигурно је да је Јован Цвијић знао за научне радове Швајцарца Ф. А. Форела, оснивача савремене лимнологије, тим пре што је боравио у Нојшателу на Нојшателском језеру у Швајцарској током 1916. године. Јован Цвијић је имао прилике да упозна Атлас француских језера, који је објављен 1892. године, као и Атлас аустријских алских језера, који је штампан 1895. године. По узору на ове већ 1902. године Јован Цвијић уређује и објављује „Атлас језера Македоније, Старе Србије и Епира“. Годину дана касније излази из штампе Цвијићев рад „Криптолепреције у Европи“ (1; 2). У овом раду постављене су научне основе о постанку Скадарског језера и дата прва изобатска карта, коју су користили многи каснији истраживачи.

Преокупиран геоморфологијом, антропогеографијом и географијом насеља, без обзира на познавање лимнолошке литературе свога доба, Јован Цвијић се није могао дубље упуштати у проучавања наших језера, иако је о неким оставио научне резултате трајне вредности. Овде првенствено мислимо на Скадарско језеро, нека језера Дурмитора, Плавско језеро, Трновачко језеро, Охридско језеро, Преспанско и Дојранско језеро.

Један од основних разлога за недовољно Цвијићево интересовање за проблеме лимнологије је тај што се он бавио проблемима постанка облика рељефа, у које убрајамо и језерске басене. Водена маса у њима мање га је интересовала, делом и због тога што на језерима нису постојале сталне осматрачке станице, на основу чијих података се истражују водостај, водни биланс, проточност, термички режим, појава леда, струје, хемијске и физичке особине. Уз то, треба истаћи недостатак изобатских карата, тешку приступачност високопланинских језера, погранични положај неких језера и оскудицу у опреми и инструментима за лимнолошка истраживања. Истраживања језера захтевају тимски рад стручњака разних профила, како би се постигли целовити резултати. Како Јован Цвијић у време свог најинтензивнијег стваралаштва није имао одговарајуће сараднике лимнологе, хидробиологе, ихтиологе и хемичаре који се баве испитивањем вода, тимски рад је изостао. Наравно, то не значи да Цвијић није користио методу хемијске анализе муља са језерског дна, да би утврдио концентрацију минералних материја и указао на еволуцију басена (3, 697).²⁾ Велику пажњу Цвијић је посвећивао хидрографији

²⁾ Цвијићева проучавања језера Македоније била су од великог значаја за каснија хидробиолошка истраживања ових објеката. Посебно мислим на академика Синишу Станковића и његову познату књигу „Охридско језеро и његов живи свет“, објављену 1957. године у Скопљу. Указујући на значај Цвијића, Синиша Станковић већ на првим страницама своје књиге истиче: „Али се научник не зауставља само на дивљењу; иза природних лепота језера он покушава да сагледа нешто друго, што измиче оку обичног посматрача, да упозна његов живот и његову историју, сва многострука и сложена збивања у њему, прошла и садашња, која га управо и чине складном и лепом целином. Та збивања, до чијег се упознавања долази по цену стрпљивих и дуготрајних напора, слажу се у чудну и не мање узбудљиву причу, какву ретко које друго језеро на свету може да испричава“.

крашким терена. Како су многа наша планинска језера на теренима изграђеним од кречњака, њихов водни биланс потребно је проучавати на бази исправности Цвијићевих поставки о води у красу, са значајним одступањима у односу на терене изграђене од вододрживих стена.

Јован Цвијић и језера Црне Горе

У својим научним истраживањима из домена физичке географије, а самим тим и лимнологије, Јован Цвијић је уважавао принципе дијалектичког материјализма, односно, принципе еволутивног развоја појава и процеса у природи. Све процесе, појаве, облике и проблеме на терену посматрао је у уској вези са осталим елементима и појавама. То му је омогућавало постављање правилних научних закључака о еволутивности природе. Што се тиче језера, истицао је да су то изванредно еволутивни хидрографски објекти, чији се басени разним природним процесима и појавама брзо мењају и уништавају.

Прве податке о планинским језерима Црне Горе налазимо у раду Јована Цвијића „Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе”, штампаном још 1899. године. Пошто је, упркос дотадашњем схватању да Балканско полуострво није било захваћено плеистоценом глацијацијом, проучио трагове глацијације на планини Рили у Бугарској и дошао до дотле непознатог открића, Јован Цвијић, истражује глацијалне облике рељефа на нашим планинама. Утврђује постојање бројних циркова, валова, моренских наслага, мутонираних стена, гацио-флувијалних тераса, језерских басена и других облика рељефа и сам је усхићен пред новим сазнањима. Пошто је одредио висину снежне границе, Цвијић истовремено утврђује висинску зону циркних језера. Утврдивши дужину већине долинских ледника, указао је на постојање ерозивних језера у преиздуబљеним деловима валова. Јован Цвијић је проучио и картирао наслаге чеоних морана и потврдио чињеницу о постојању терминалних басена у којима су акумулацијом воде постала језера попут Плавског и Биоградског. Прво је настало на месту отапања 35 km дугачког Плавско-гусинског ледника, на простору између Плава и Новшића, а друго на месту отапања Биоградског ледника на планини Бјеласици (4).

Издвајајући различите ерозивне и акумулативне облике глацијалног рељефа, уз добро познавање кречњачких терена, Јован Цвијић је поставио извесне основе за класификацију глацијалних и крашким језера Црне Горе. Иста је временом допуњавана, али је увек служила као основа. Поред објашњавања начина постанка језерских басена Јован Цвијић је у неким својим радовима анализирао начин храњења и начин губљења језерске воде, што је од значаја за утврђивање елемената водног биланса, односно, за коришћење језера за водоснабдевање. Ова истраживања су од значаја за сагледавање проточности језерске воде, као основе природног самопречишћавања и смањењаeutroфизације језерских басена. Храњење језера (позитивна компонента водног биланса) и губљење језерске воде (негативна компонента водног биланса) од значаја су и за живи свет језера, који се углавном поистовећује са живим светом притока и отока, што је нарочито изражено на Плавском језеру.

Јован Цвијић је картирао изворе, врела и поноре у приобалном појасу неких језера, али због недостатка података вишегодишње из-

дашности и пропусне моћи понора, није могао да утврди водни биланс језера. За већину језера у црковима, валовима и терминалним басенима на планинама Црне Горе и у њиховом подножју, Јован Цвијић у својим радовима даје податке о температури воде, провидности воде и боји воде. Јасно указује на степен еволутивног развоја језерских басена. На основу трагова у приобалном појасу закључује о величини језера у прошлости. Морфометријски подаци о језерима Црне Горе које је дао Јован Цвијић, допуњавани су и исправљани каснијим проучавањима. Има извесних одступања и у погледу одређивања надморске висине појединачних језера, што је условљено недовољном прецизношћу карата којима је Цвијић располагао.

Бројне податке о језерима Волујака, Биоча, Проклетија и Дурмитора, Јован Цвијић је дао у радовима: Нови резултати о глацијалној епоси Балканског Полуострва (5), Ледено доба у Проклетијама и околним планинама (6; 7) и Главне особине динарског система (8). Цвијић сажето и садржајно указује на постанак Волујачког (Трновачког) језера, истичући да „Котлина Волујачког језера представља дакле најнижи цирк ове области у којој је било великих старих глечера. Око њега су виши цркови Биоча, Маглића, Власуље и Студенца, чији су се глечери стицали у најнижи цирк, данашњу котлину Волујачког језера“ (4, 101). Цвијићева истраживања глацијације Проклетија значајна су за схватање постанка басена Ридског језера. Повлачећи се у веће висине, ледници су оставили наслаге морена у виду издужених бедема на ободним деловима глацијалних подова и омогућили акумулацију воде. Знатно више података Јован Цвијић даје о Плавском језеру. Истиче да ни у једној области Балкана ледници нису оставили тако добро изражене трагове свог постојања, као у околини Плава. Басен Плавског језера изграђен је глацијалном ерозијом у чврстој стени и био је знатно дубљи него данас. Поред ерозије, за постанак језера од значаја је акумулација моренског материјала Гусинско-плавског ледника, који се над језером диже 50 до 80 м. Детаљно проучивши Плавско језеро и његову околину, Јован Цвијић је указивао на чињеницу да га притока Ључа засипа вученим материјалом и смањује му запремину. Истовремено, регресивном ерозијом отоке Лим, снижава се моренска пречага и омогућује отицање све веће количине воде. Зато је „Плавско језеро типски пример како се овим процесима језера смањују и уништавају“ (6, 218).

Низом специфичности научну знатиљељу Јована Цвијића посебно је привлачило Скадарско језеро, за које закључује да је било морски залив. Када је издигнута планина Румија, залив је одвојен од мора и претворен у језеро. Разрађујући ово своје схватање, Јован Цвијић га документује маринским седиментима пронађеним код албанског града Скадра. На основу раседа поред југозападног дела басена, закључује да је исти тектонски предиспониран. Пре акумулације воде, језерски басен је представљао копнену површину и био захваћен интензивном карстификацијом. Крашким процесом створене су бројне вртаче, које су после акумулације воде доспеле на дно језера. На таквим местима измерене су највеће дубине воде Скадарског језера. „Ока Скадарског језера нису постала радом извора, већ су потопљене вртаче. Исти тектонски узроци, услед којих је скадарско карсно поље преобраћено у језеро учинили су, да се и вртаче дна његова спусте испод морског нивоа“ (2, 232). Спуштање терена извршено је у

квартару. За време плеистоцена реке су у Скадарску котлину доносиле обиље материјала. Када је формирана језерска отока, претеча данашње реке Бојане, језеро се почело смањивати. Услед великог притицања и отицања воде дошло је до промене хемијског састава, а тиме и до промене живог света.³⁾

Јован Цвијић и језера Дурмитора

У књизи „Аутобиографија и други списи”, Јован Цвијић, поред осталог, пише: „Цело лето следеће (1897) године посветио сам морфолошком и глацијалном испитивању највиших планина Босне, Херцеговине и Црне Горе... Из Гацког пошао сам опет коњем, преко Поникви и седла Чемерног, на Волујак и Маглић. Ту сам прешао црногорску границу. Полазећи са глацијалног језера Трновице, стигао сам прво у Биоч планину, а затим у Пивску жупу. Одатле и из Жабљака прокрстарио сам током 14 дана цео Дурмитор и његову околину. Успело ми је да овде изненада наиђем на изванредне глечерске трагове, у чије је постојање на томе месту сумња била изражена у више махова. Спустио сам се до варошице Шавника на југоистоку и одатле се поново вратио у Босну” (9, 62). Са овог путовања Цвијић је донео обиље података не само о глацијацији, већ и о језерима Дурмитора, учинивши их на тај начин познатим широкој читалачкој публици. У књизи „Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе” (4), посветио је Дурмитору 51 страну текста и већи број илустрација, међу којима се посебно истичу вишебојне карте неколико језера на овој планини.

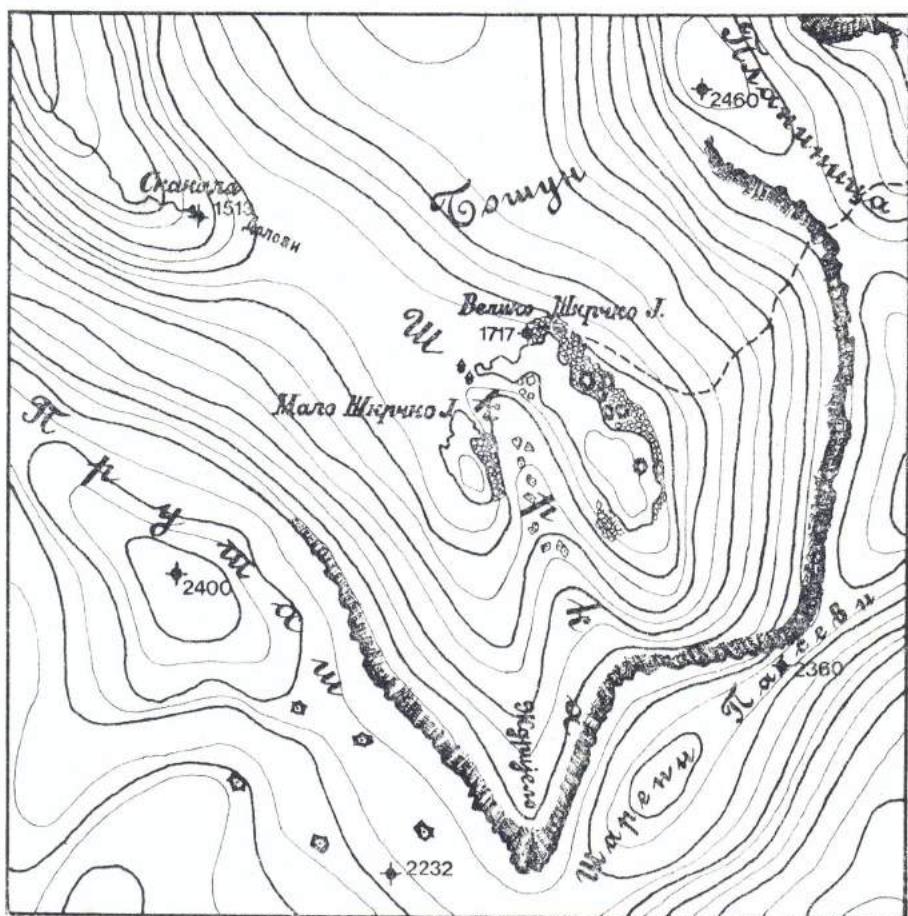
Резултате Цвијићевих истраживања глацијације, рељефа и језера Дурмитора, први пут смо интерпретирали у докторској дисертацији, која је као књига „Планинска језера Црне Горе” (10, 1—228), објављена 1975. године. На висок ниво научних резултата о језерима Дурмитора указали смо и на симпозијуму „Научно дело Јована Цвијића” одржаном поводом педесетогодишњице његове смрти (11, 213). Овом приликом још једном се враћамо Јовану Цвијићу, јер смо од њега и пошли.

Јован Цвијић је обишао готово сва језера на Дурмитору и о њима оставио драгоцене податке, који су основа за сагледавање једног дела хидролошких проблема ове планине. Језера Дурмитора била су и остала елемент за препознавање ове планине, јер их на релативно малом простору има доста. Различитог су начина постанка, димензија, водног богатства, еволутивне фазе и привредног значаја, али сва

³⁾ Рад Јована Цвијића „Криптолепресије у Европи”, Глас Српске краљевске академије LXIII, Београд, 1903., најпре је објављен на француском језику у Паризу 1900. године, под насловом »Les cryptolépressions de l'Europe“, Bulletin de la Société de Géographie. Поред овог, још неколико Цвијићевић радова и обимних монографија, објављено је најпре на страном језику, а затим преведено код нас. Чини се да ни пре ни после Цвијића, не само у географији, већ и у сродним наукама, наша земља није имала таквог аутора који се по броју објављених радова у иностранству може упоређивати са Цвијићем.

За детаљније упознавање Скадарског језера у смислу Цвијићевих морфолошких и лимнолошких истраживања, указујемо на рад С. М. Станковић „Скадарско језеро у светлу концепције активне заштите природе”, који је објављен у Зборнику радова са симпозијума о Скадарском језеру, одржаном 1983. године у Титограду. Црногорска академија наука и умјетности, Научни склопови, књига 9, Титоград, 1983.

подједнако интересантна за истраживање и привлачна за туристе и љубитеље природе. Указавши на начин постанка и еволуцију језера Дурмитора, Јован Цвијић је учинио велику услугу хидробиолозима, који су касније, дosta детаљно проучили њихов живи свет, истражујући истовремено најбоље услове порибљавања.



Шкрчка језера са околином (по Јовану Цвијићу)

Анализирајући трагове глацијације, начин постанка и изглед цирка Шкрке, који се убраја у највеће на Дурмитору, Јован Цвијић даје и обиље података о језерима у њему.

„У дну цирка су два језера: Мало и Велико Шкрчко Језеро.

Мало Шкрчко Језеро, под одсечима Пруташа и Груде, бubreжастог облика. По прибрежним партијама дна његова виде се кречњачка парчад и бео муль, и боја воде је отворено зелена; оно је најдубље под одсечима Пруташа, где је затворено-зелене боје и дно му се не види. Воду, чија је температура 16° , добија од слабих извора, којих има по дну и странама, а видљиве отоке нема. Оно је басен у стени, а морене, којих има око њега, нису га загатиле, већ су само од ути-

цаја на облик језера. Глечер је од Катуништа поред поменутих двеју мутонираних стена и преко преседлине ушао у данашњи језерски басен, и за то по преседлини има млаузева моренског материјала, а главне су морене сталожене дуж горње ивице језера, услед којих оно има бурбрежаст облик ...

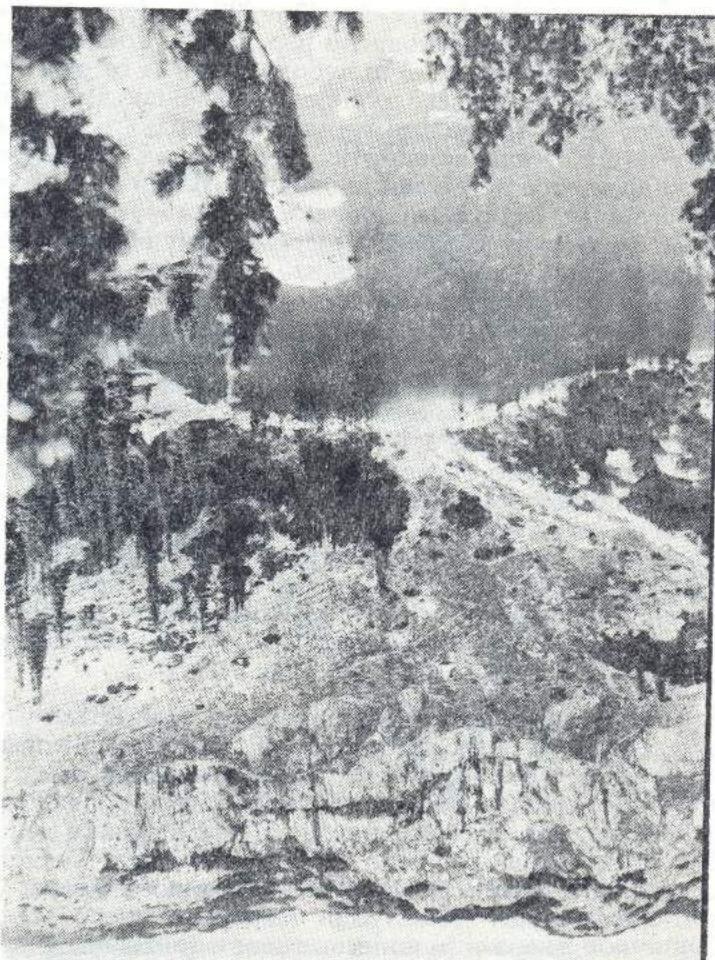
Велико Шкрчко Језеро (зову га и Зелено Језеро) је доњи проширен део оне долинице, која се провлачи средином Шкрке и означава главно глечерско корито; за то је дугуљастог облика, дугачко око 700 m., а ширина му се креће између 80 и 270 m. Лева обалска линија је скоро права, а десна је разноврсно изрецкана. Доња половина језера је врло плитка, највише 2—3 m дубока, тако да се дно свуда види, а у горњем крају су му највеће дубине, пличине су само уз обалу, нарочито уз десну; овај горњи део састоји се управо из три дубља басена, између којих су плитке партије. Два су мала басена од 2—30 m пречника уза десну обалу и један је од њих ограђен од језера високим моренским бедемом, који се са дна језера диже, те овај мали басен само једном узином с осталим језером комуницира; други није моренски загађен већ једном стеновитом пречагом. Између њих се у плиткој партији језера диже стеновито острвце 1 m над водом. Трећи, највећи самосталан басен заузима средину горњега краја језерског. Његово дно је покривено финим белим муљем, а по њему су свуда разбацане велике, већином плочасте стene. Сви басени су испуњени водом модро-зелене боје. Оно је по положају испод највиших, кршних врхова Дурмитора, а по боји и бистрини воде најлепше од свих језера дурмиторске области. Воду добија од потока, који тече поменутом долиницом и доноси воду снегжаника, осим тога од извора по дну; један се такав у доњем крају језера и види, и око њега је температура воде 5°, док је иначе у језеру 15,5°. Велико Шкрчко Језеро не отиче на површини већ у доњем крају, одмах испод пивљанских становова увире у кречњачке пукотине; само каткад, у пролеће језеро се прелије преко врло ниске пречаге, на којој су ови станови и отиче према Доловима" (4, 119—122).⁴⁾

Нашим истраживањима потврдили смо Цвијићева запажања о Шкрчким језерима, детаљно их картирали, уважавајући претпоставке о начину храњења и губљења воде. Хемијским анализама потврдили смо беспрекорну чистоћу воде и висок степен карбонатске тврдоће, условљен кречњачким саставом терена. Истраживањем долине Сушице, посебно њеног највишег дела, Долова, и одсека Скакала, дошли смо до закључка о хидрографској вези Шкрчких језера и Сушице, која у свом средњем делу тока гради повремено језеро. Максимум водостаја Сушичког језера и дужина његовог одржавања у непосредној су зависности од максимума водостаја на Шкрчким језерима, односно, максимума површинског и подземног губљења језерске воде, ко-

⁴⁾ Прва карта која је посвећена Дурмитору, односи се на његове цркове, међу којима је најдетаљније представљен цирк Шкрке. Од хидрографских објектата јасно су представљени Велико Шкрчко језеро, Мало Шкрчко језеро и река Сушица. Друга карта представља Ломне долове. Међу хидрографским објектима, датим у размери 1 : 12.500, истичу се Сува локва, Модро језеро, Срабље језеро и Баловито језеро. Посебно интересантну карту Црног језера, са немачким исписом *Der schwarze See im Osten von Durmitor*, размре 1 : 5.000, Јован Цвијић је дао уз студију „Ледено доба у Проклетијама у околним планинама, Глас СКА, књига ХСIII, Београд, 1921.

ја се слива преко одсека Скакала, или појављује у његовом подножју у виду јаких повремених врела.

Истражујући трагове глацијације у Алишници, Џвијић је добро упознао геолошку грађу овог дела Дурмитора, што је од значаја за извођење правих закључака о хидролошким појавама и објектима. Овде првенствено мислимо на стратиграфске односе кречњака, пешчара и еруптивних стена, значајне за изглед терена и његову хидро-графију. У вези с тим Јован Џвијић пише:



Мало језеро у цирку под Црвеном гредом
(Снимио: С. М. Станковић)

„Д. Алишница се врло високим одсеком спушта у Пријепољну Пољану, у којој такође има локава, и од које почиње густа четинарска гора; и у њој су многе вртаче. Ограђена је на западу кречњачким одсеком Црвене Греде а на истоку Облом Главом. У дну њеном се јавља испод кречњака верф. пешчар са старијим еруптивним стенама. У овом земљишту је и Змијине Језеро, плитак басен на граници кречњака и верф. пешчара. Добија воду од извора на додиру ових

стена, а увире на северној ивици у понор под кречњачким бедемом, по коме су многе шкрапе, постале јамачно утицајем таласа; његова вода се одмах, на супротној страни кречњачког рта појављује као Млински Поток, на њему су многи млини, а утиче у Црно Језеро" (4, 127—128).

Змијиње језеро се налази у преиздубљеном делу валова. Надморска висина му је 1.495 м. Дугачко је 230 м, а широко 123 м. Највећа дубина достиже 7,7 м и уз површину од 16.740 m², омогућује акумулацију од 41.773 m³ воде. Исправно схвативши начин храњења и губљења воде Јован Цвијић је истовремено указао на могућност водоснабдевања Жабљака. Знатно касније, извор Око, низводно од Змијињег језера, каптиран је за потребе водоснабдевања Жабљака и дуго задовољавао потребе овог насеља. Млинским потоком повезано са Црним језером, Змијиње језеро са овим чини јединствен хидрографски систем. Због тога му у свим акцијама санације Црног језера треба поклањати посебну пажњу.

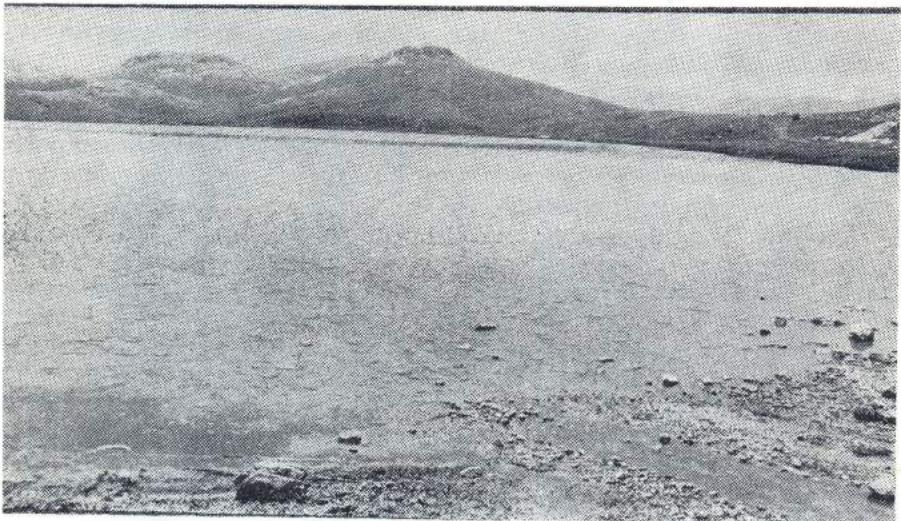
Године 1985. пред ушћем Млинског потока у Црно језеро изграђен је прелив са водомерном летвом. Он ће послужити за одређивање водостаја и протицаја, како би се тачно утврдила количина воде која притиче језеру. Истовремено, на плавини Млинског потока, која дубоко залази по дно Црног језера и веома је лепо видљива за време ниских летњих водостаја, постављени су пиезометри за осматрање колебања нивоа подземних вода. Реч је и о бушотини за експериментално црпљење воде, којом ће се утврдити међузависност подземних вода из плавине Млинског потока и воде Црног језера. Сви радови су изведени у циљу решавања проблема снабдевања Жабљака водом.

Значајну пажњу у проучавању Дурмитора Јован Цвијић је посветио Језерској површи, јер је реч о једном од најкарактеристичнијих облика рељефа на овој планини, а мало је таквих у Југославији уопште. Наравно, проучавањима нису могла бити заобиђена језера на истоименој површи. При томе су јасно дефинисана и одвојена стална и права језера од повремених језера и локава, односно, бара. Јован Цвијић истиче да на површи Језера нема ни једне нормалне речне долине, већ се јављају плитки долови и удубљења претворена у тресаве, локве и језера.

„Такво је Рибље Језеро под Облом Главом, дугачко 300 м а широко 200—285 м. У прибрежним партијама је ширином од 40—50 м преобраћено у тресаву, а само му је у средини ведарац бистре воде. У њему има рибе, противно свима осталим језерима дурмиторским, и зато је назвато Рибље Језеро. Представља дубљу котлину, у којој је испод сивог кречњака оголићени жућкасти пешчар, и дно је језера из њега састављено, а тако и западне стране према Грчком Гробљу. За то има у њему извора, а неколико слабих и уза западне и јужне стране; услед њих је ова котлина преобраћена у језеро.

Веће од њега је Вражје Језеро између две Важје Главице, које има у дужину 400 м а ширина му варира од 50—250 м. И оно је на ивици прешло у тресаву, а централни му је део ведарац... Воду добија од извора, од којих се један, најјачи, налази у доњем kraју језера. Уз кишеве и топљење снега добија воду и од неколико потока. И оно је, као и Рибље Језеро, улегнуће, које се кроз кречњак до жућкастих пешчара удубило и оголитило изворске жице, чија је вода котлину испунила" (4, 134—135).

Настала у међуморенским депресијама, Рибље и Вражје језеро су највећи хидрографски објекти површи Језера. Заједно са повременим токовима и Шеваритом локвом, чине основу хидрографске мреже Марића бара, дела површи познатог по лакој проходности и богатим ливадама. Еволуција овог дела Дурмитора у тесној је вези са постојањем ледника у његовим највишим деловима. Неки од њих су се спуштали ка површи Језера и на њој градили велики суподински ледник, јединствен на планинском простору наше земље.



*Вражје језеро на површи Језера
(Снимио: С. М. Станковић)*

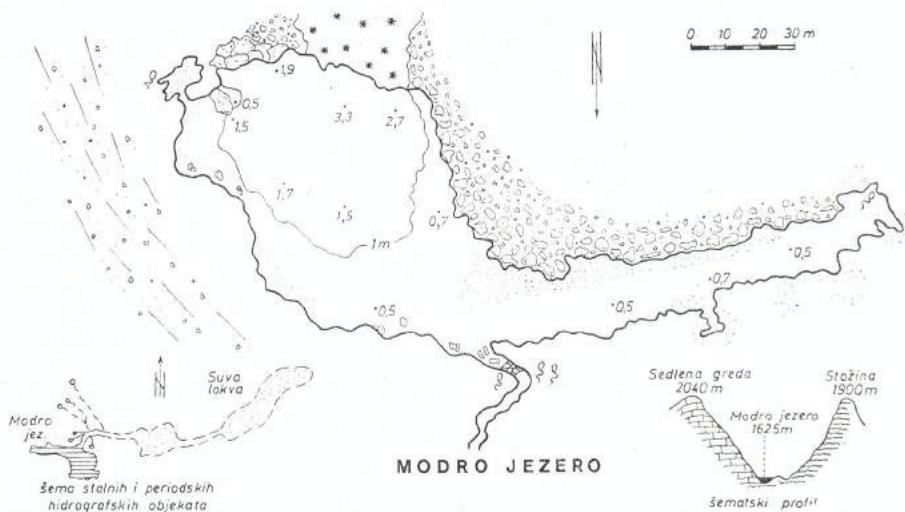
Надморска висина Вражјег језера је 1.411 м. Акумулацију и задржавање воде у међуморенском једиљењу омогућила је партија пешчара, која се налази испод кречњака, а у којој је оголићена горња површина издани. Дугачко 635 м и широко 295 м, Вражје језеро је дубоко 10,6 м и садржи у свом басену више од 470.000 m³ воде. Сличног постанка, али мањих димензија је Рибље језеро. Дугачко је 340 м, широко 220 м и дубоко 5,5 м. У језерском басену акумулирано је нешто више од 85.000 m³ воде. Слабо разуђена обала, на већем делу је захваћена бујном вегетацијом. Готово са свих страна Рибље језеро се наставља у тресаву, која јасно показује еволутивност овог хидрографског објекта.

Неколико података оставило нам је Јован Цвијић и о Пошћенском језеру. Забележио је да му је дужина 235 м, а ширина 200—210 м. Јасно констатује да је језерски басен захваћен бујном барском вегетацијом, што значи да је у одмаклој фази еволуције. Пошћенско језеро је појило за стада овца која се напасају на околним пашњацима, те има одговарајући привредни значај. Више од тога, условило је постављање сточарских станова у околини, а вероватно и индицирало настанак села Пошћења. За време наших истраживања седамдесетих година Пошћенско језеро је било дугачко 215 м, широко 155 м и дубоко 3,6 м. Део некадашњег језерског дна, који је данас периодски плављен, указује да је језеро у прошлости би-

ло пространије и потврђује исправност схватања о пролазности језера као хидрографских објеката.

Јован Цвијић је познавао Модро језеро, које се налази у преиздубљеном делу валова, у подножју Велике Ранисаве. Одредио му је димензије, које смо конкретним мерењем на терену извесно исправили.

„Модро Језеро добија воду од извора, од којих је најјачи у горњем крају, и поменути канал изгледа као његово корито; за тим их има много уз обалу језера испод одсека Ранисаве. Отиче потоком, који се дубоко зарезао, кроз косу од вапновитог глинца, што на северу заграђује језеро, и та му отока испод поменуте косе узме тећи кроз карстну удољину, у којој су многе вртаче, и губи се у једној од њих; ова карстна удољина се као канал пружа све до Сухе Локве. Поред ове отоке вода Модрог Језера се при вишем стању губи у једном понору, који је непосредно уз северо-источну обалу језера“ (4, 136).



Карта Модрог језера из књиге „Планинска језера Црне Горе“

Интересантан је Цвијићев запис о Срабљем језеру, које је малих димензија и које је некада са Модрим језером чинило јединствену целину, али је од овог одвојено сипарским материјалом у коме се и само налази. Боравком на терену утврдили смо да је знатан део Модрог језера засут сипарским материјалом, али у њему и иза њега нема језера. До задржавања воде не може доћи, јер се иста брзо и лако процеђује кроз невезани стеновити материјал, представљен великим блоковима. Уколико после јаких киша и у време наглог отапања снега, доће до ујезеравања воде, формирају се само мање локве, које брзо нестају. У јулу 1970. године, на месту где би по карти требало да се налази Срабље језеро, преко сипарског материјала, лежао је велики снежаник. Он се отапао, а вода која се сливала између стеновитих блокова, појављивала се у приобалном појасу Модрог језера.

Недалеко од Модрог језера, само стотину метара даље од пута Жабљак — Трса, у најузводнијем делу Пошћанске долине, која се

пружа између Ранисаве, Стожине, Увите и Седлене греде, налази се Валовито језеро. Надморска висина му је 1.695 м. Басен му је ерозивног порекла и има облик издужене елипсе. Дужина језера је 225 м, а највећа ширина 85 м. Максимална дубина достиже 3,5 м, док је просечна мања од 1 м. Површина Валовитог језера је 11.600 m², а запремина воде 10.540 m³.

„Валовито Језеро је карстна увала у оном љутом карсту испод Ломних Долова, дугачко је 240, а широко 130 м, и скоро сред њега диже се једно кречњачко острвце. Дно му је под алгама, нарочито у већим дубинама, ближе средини, те му је ваљда од њих вода боје црнкасте, а по крајевима је, где је голо дно, отворено-зелене боје. Од северне обале језеро се продужава у тресаву, која је велика за половину правог језера. Добија воду од извора, којих местимице по дну има, а јамачно подземно отиче, ма да се тај понор не види. Вода му се губи међу стенама на северном kraју језера“ (4, 138).

Пажњу Јована Цвијића посебно је окупирало Црно језеро. Начином храњења и губљења воде, оно представља кључ за решавање основних проблема површинског и подземног отицања воде са Дурмитора према Тари и Пиви. Црно језеро има облик броја 8, са већим североисточним и мањим југозападним делом, који се називају Велико језеро и Мало језеро, која су језероузином повезана у јединствену хидрографску целину. Дужина језера, при нивоу воде на коти 1.422 м, износи 1.155 м, а максимална ширина 810 м. Посматрана појединачно, Велико језеро је дугачко 855 м и широко 615 м, а Мало језеро је дугачко 605 м и широко 400 м. Због великих колебања нивоа воде, сви морфометријски показатељи Црног језера су веома променљиви. При водостају на коти 1.417 м, дужина обалске линије Црног језера је 3.900 м, а коефицијент њене разуђености 1,8. На највећем делу језера обала је стрма и стеновита. То је нарочито изражено на Малом језеру, над чијом се површином стране Дурмитора дижу под углом од 40 до 60°. При максималном пролећном водостају Мало језеро је дубоко 49,1 м, а Велико језеро 24,5 м. Површина Великог језера при максималном водостају је 338.450 m², а запремина воде 4.146.227 m³. У исто време, површина Малог језера је 177.750 m², а запремина воде 4.550.499 m³. Површина Црног језера, као целине, је 516.200 m², а запремина воде 8.716.726 m³ (10, 25—27).

„Басен Малог Језера лежи у једном, кристаластом кречњаку, и обале су му стрме и кршне, нарочито јужне, које су услед многих кречњачких ртова јако изрецкане. Боја воде је затворено-зелена, у дубинама ближе средини готово црна. Воду добија поглавито јаким врелом Челином, које избија испод Међеда и са скоком се у језеро сурвава; лети пресахне, за то у позно лето ниво језера по неколико метара спласне. Стално отиче поменутим каналом у Велико Језеро, алиkad је високо стање воде пројури и удвојином, између које и сталне отоке је завршакаст, кречњачки крш Осредак; осим тога при високом стању вода му понира и у понор на северној страни, који је иначе изнад нивоа језерског.

У Велико Језеро утиче и Млински Поток, отока Змијињег Језера. Боја воде Великог Језера је затворено-зелена, у дубини црна, по чemu су ова језера јамачно и име добила. Јужне обале су му састављене од кристаластог кречњака а северне из пешчара и оне су ниске и разноврсно изрецкане. Испод Савина Кука према В. Црном Језеру

пружа се зараван, састављена из кречњачког конгломерата, под многим вртачама, које су као и цело земљиште обрасле; испод конгломерата се на јужној и југоисточној страни језера помаљају пешчари и у њима и на додиру њихову са конгломератима су извори, који у језеро утичу.

Из В. Црног Језера отиче поток Жабљак, који одводи воду три језера: Змињег, Малог и Великог Црног Језера. То је широка јаруга, која према Жабљаку постаје све пространијега дна, под ливадама, и само се средином провлачи вијугав водоток, по чијим су странама многообројни, мали, алувијални понори. Лети нестане воде у Жабљаку на 700—800 м даљине од Црног Језера; прогутају је понори. Али се и испод Жабљака, према С. И. све до Таре, пружа дугачко, вијугаво корито, Кљештина, пуно понора, један му се део зове Језерац, а јаруга, која се у Тару стиче, Међужваље. Ово је најкарактеристичнија удољина у северном, чипчијском крају Језера. Кадшто, уз врло кишне године, не могу понори изнад Жабљака да прогутају сву воду отоке, и она по површини, кроз Кљештину и Међувалје у Тару отиче. Дробњаци држе, да и обичних година вода Жабљака подземно, испод ове удољине, према Тари тече, и по њихову веровању, је извор у Међувалјама иста вода, која пред варошицом Жабљаком понире. Група језера Змиње, М. и В. Црно Језеро су дакле отицали нормалном долином према Тари. Услед проширивања издуха, Међувалје је преšло најпре у суху долину, којом вода само донде тече, док је понори не апсорбују. Овај процес се са проширивањем понора наставља, Кљештина се све више умртвљује и сада лети вода тече само њеним кратким делом 7—800 м далеко од В. Црног Језера” (4, 140—142).



Црно језеро, највећи лимнолошки објекат Дурмитора
(Снимио: С. М. Станковић)

Цвијићева поставка о губљењу воде Црног језера и развоја долине Жабљачке ријеке, каснијим истраживањима у потпуности је потврђена. Осмог јула 1963. године у поноре Жабљачке ријеке уба-

чено је 50 kg натријум флуоресценса. Из корита се обожена вода повукла током два дана. Према процени у понорима се губило 930 l/sec воде. Обожена вода појавила се на врелу Бијели букови, са десне стране реке Таре, на надморској висини од 590 m. Ваздушно растојање од понора до врела је 10 km, а висинска разлика 820 m. Ово растојање вода је савладала за 9 дана, крећући се сложеним системима подземних канала. Мала брзина воде може се објаснити великом скрашеношћу кречњачке масе. Подземни ток се спушта испод корита Таре, а затим сифонски избија навише.

Истраживачи се нису зауставили само на потврђивању ове претпоставке. Петог септембра 1963. године бојена је вода која се губила у понорима Малог језера. Обожена вода се појавила на Дубровским врелима у средњем току Комарнице, на надморској висини од 675 m. Ваздушно растојање од понора до врела је 20 km, а вертикална разлика 738 m. Вода се кретала просечном брзином од 100 m/h и при томе подишла главну дурмиторску масу (12).

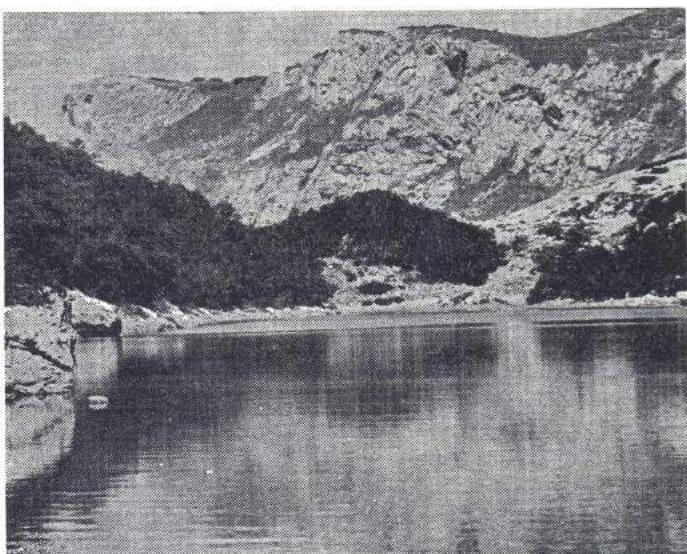
Анализирајући утврђене подземне везе, видимо да за време високих пролећних водостаја Црно језеро, преко отоке Жабљачке ријеке, припада сливу Таре. Слив ове реке на Дурмитору је тада веома просторан. Ка Тари се тада сливају воде из највиших делова Дурмитора, где се током зиме акумулира велика количина снега. Када се притицање воде у Црно језеро смањи, сублакустијски извори на дну Малог језера претварају се у поноре. Вода из Великог језера, прелива се у Мало и губи у понорима на његовом дну. После дугог подземног тока, вода се појави на Дубровским врелима, која посредством Комарнице припадају сливу Пиве. Црно језеро на овај начин гради периодску бифуркацију, јединствену у нашој земљи (10, 38).

Из наведених односа закључујемо да хидрографско развоје сливова Таре и Пиве не представљају највиши делови централног Дурмитора, већ тектонска дислокација дуж источне подгорине планине. „Комплекс слојева Дробњачких језера належе дуж ове дислокације, у облику крајушти, на млађе јурске кречњаке и то водонепропусним верфенским шкриљцима и пешчарима, а верфен носи на себе нормални и моћни низ кречњака. Тако воду која је из Црног језера ушла у подземље одбили су верфенски слојеви и упутили је према Пиви. Она вода која из језера тече површински прелази преко овог дислокационог прага од верфенских слојева и када уђе у жабљачке поноре у подземље карста Дробњачких језера, нађе доле на верфенске шкриљце и пешчаре који нису висећа баријера, јер је верфен нормална подлога овој моћној кречњачкој маси и воду упуте према североистоку ка реци Тари“ (13, 108).

У завршним разматрањима о глацијацији, глацијалним облицима и процесима на Дурмитору, Јован Цвијић указује и на јзроке постојања великог броја језера, већег него на било којој другој планини западног дела Балканског полуострва. Највише језера има на источној подгорини Дурмитора, која се по њима и назива Језера. Језера као хидрографски објекти од великог су економског значаја. Условила су насељавање становништва и развој сточарства.

Анализирајући постанак и одржање језера на Дурмитору, Јован Цвијић истиче посебан значај постојања жућкастих пешчара. Они су оголићени ерозијом (око Рибљег и Вражјег језера) и тектоником (око Црног и Змијињег језера) и омогућују одржавање воде

на терену који је највећим делом изграђен од кречњака, познатог по макро водопропустљивости. Према начину постанка Јован Цвијић је језера Дурмитора сврстао у три основне групе. Прву чине језера у цирковима, другу језера у међуморенским улегнућима и трећу субдурмиторска језера. Као основа за даља истраживања ова подела је била добра. Посебно је интересантно Цвијићево тумачење постанка басена Црног језера, које је уважавано у свим каснијим истраживањима. У циркна (циркусна) језера Дурмитора, Јован Цвијић убраја Шкрчка језера „која су издубљена у кречњаку, али делимице загађена моренским бедемима”, Змијиње . . . „вероватно и Валовито, Модро, Срабље Језеро и Сува Локва у области добродолског педника“. У међуморенска језера убраја Рибоље, Вражје и Пошћенско, док је Црно из групе субдурмиторских језера.



Велико Шкрчко језеро у цирку Шкрке
(Снимио: С. М. Станковић)

„Црно Језеро је на прелазу дурмиторске масе у Дробњачку површ, дакле дуж линије где је глечер падао на површ и где се вршила најјача глечерска ерозија. Тако је Црно Језеро издубљено поглавито у тријаском кречњаку, преко кога на доњој ивици језера леже морене. Према пластици дна и распореду дубина ово су типска језера глацијалне ерозије. Глечер велике дебљине, стешњен између Међеда и Црвене стијене сурвао се низ одсеке на Дробњачку површ и због тога имао највећу ерозивну снагу, издубио Мало Црно Језеро, из те депресије се таласасто дизао преко пречага данашњег спојног канала, затим поново падао и дубио басен Великог Црног Језера. Као да је у доњим партијама глечера било сврдластог дубљења, еворсије“ (7, 10—11).

Закључак

Научно стваралаштво Јована Цвијића одликује се разноврсношћу, богатством и високим нивоом, који у низу елемената још није

превазиђен. Неуморан у географским истраживањима на терену, крстарио је и врлетним пространствима Дурмитора. Основна научна преокупација у истраживању ове планине, била је глацијација, чије је трагове, за разлику од мишљења да их на Балкану нема, најпре пронашао на планини Рили у Бугарској, а затим на планинама у Босни, Херцеговини и Црној Гори.

Проучавајући трагове глацијације на Дурмитору, оставио је драгоцене податке о језерима на овој планини. Сви каснији истраживачи углавном су полазили од Џвијићевих резултата и њима се поново враћали, јер су они трајне вредности. Највише података о језерима Дурмитора Јован Џвијић је дао у радовима „Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе“ и „Ледено доба у Проклетијама и околним планинама“. Највише пажње и простора посветио је Великом и Малом Шкрчком језеру, Змијињем језеру, Модром језеру, Рибљем језеру, Вражјем језеру, Пошћенском језеру и Црном језеру. Џвијић је познавао и неке мање и неке периодске водене акумулације на Дурмитору, али их оправдано не увршћује у категорију језера.

У приказима језера обраћана је велика пажња на постанак и изглед басена, од којих је већина, поред тектонике, постојања пешчара и кречњака, моделована и условљена глацијалним просецима ерозије и акумулације. Познавање постанка језерских басена појединачно, омогућило је постављање основе за генетску класификацију језера на Дурмитору, која је каснијим истраживањима допуњавана. Подаци о начину храњења језера водом и губљења језерске воде значајни су за сагледавање водопроточности језера и елемената водног биланса, као основе за искоришћавање језера за различите потребе. У том смислу најинтересантније је Џвијићево тумачење еволуције долине Жабљачке реке, некада површинске отоке Црног језера, која је процесом карстификације изгубила првобитну функцију. Дајући основне податке о језерима Дурмитора, Јован Џвијић је истовремено указивао на процес њиховог мењања, истичући да су нека од њих захваћена вегетацијом и одмакла у еволуцији. Тиме је на конкретним примерима потврђивао своје учење о пролазности језера као хидрографских објеката. Са аспекта водног богатства Дурмитора, који је проглашен националним парком и увршћен у регистар светске природне баштине ОУН, еволутивно стање језера, као туристички најпривлачнијих хидрографских мотива, мора се посебно уважавати. Чини се да ће више него до сада, језера Дурмитора постати предмет интересовања стручњака за потребе водоснабдевања Жабљака и осталих насеља на Дурмитору, те је њихово познавање, засновано на основама које је још пре девет деценија поставио Јован Џвијић, преко потребно. Само детаљно научно познавање језера гаранција је њиховог правилног искоришћавања за виталне потребе становника дурмиторских насеља и све већег броја туриста (14).

ЛИТЕРАТУРА

1. Џвијић Ј.: **Атлас језера Македоније, Старе Србије и Епира.** Српско географско друштво, Београд, 1902.
2. Џвијић Ј.: **Криптолепресије у Европи.** Глас Српске краљевске академије наука, свеска LXIII, Београд, 1903.
3. Џвијић Ј.: **Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије.** Посебна издања Српске академије наука XIX, књига III, Београд, 1911.

4. Цвијић Ј.: **Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе.** Глас Српске краљевске академије наука, књига LVII, Београд, 1899.
5. Цвијић Ј.: **Нови резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва.** Глас Српске краљевске академије наука, књига LXV, Београд, 1903.
6. Цвијић Ј.: **Ледено доба у Проклетијама и околним планинама.** Глас Српске краљевске академије наука, књига XCII, Београд, 1913.
7. Цвијић Ј.: **Ледено доба у Проклетијама и околним планинама.** Глас Српске краљевске академије наука, књига XCIII, Београд, 1921.
8. Цвијић Ј.: **Главне особине динарског система.** Глас Српске краљевске академије наука, књига LVII, Београд, 1899.
9. Цвијић Ј.: **Аутобиографија и други списи.** Српска књижевна задруга, коло LVIII, књига 394, Београд, 1965.
10. Станковић М. С.: **Планинска језера Црне Горе.** Друштво за науку и умјетност Црне Горе, Посебна издања, књига 5, Титоград, 1975.
11. Станковић М. С.: **Цвијићев допринос развоју лимнологије у Југославији.** Начини скупови Српске академије наука и уметности, књига XI, Београд, 1982.
12. Бешић З.: **Хидролошки проблеми басена Црног језера под Дурмитором.** Геолошки завод СР Црне Горе, Титоград, 1963.
13. Бешић З.: **Геологија Црне Горе, књига II — Карст Црне Горе.** Завод за геолошка истраживања СР Црне Горе, Титоград, 1969.
14. Станковић М. С.: **Проблеми заштите и валоризације језера на Дурмитору.** „Научни скупови”, књига 4, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1978.

Stevan M. Stanković

JOVAN CVIJIĆ'S RESEARCH OF DURMITOR LAKES

S u m m a r y

In 1897 Jovan Cvijić studied the traces of glaciation on Durmitor and collected important data on the lakes of this mountain. Later on he published his findings. He points out: »I started from Gacko on the horse back again, across Ponikve and the saddle of Čemerno, towards Volujak and Maglić. There I crossed Montenegrin border. Having started from the glacial lake Trnovice, I arrived at Bioč mountain first, then at Piva region. From there and from Žabljak I travelled through Durmitor and its surroundings for 14 days. Here, all of a sudden, I was successful to come across unusual glacial traces«. Extraordinarily representative are the basins of glacial lakes as hionosphere indicators, i.e. the space between lower and upper snow border from the Pleistocene. Jovan Cvijić visited all more important lakes of Durmitor and gave a lot of data in his book: »Glacial and Morphological Studies on Mountains of Bosnia, Herzegovina and Monetenegro«. The book was published in Belgrade in 1899. Jovan Cvijić separately discussed Veliko and Malo Crno jezero (Big and Small Black Lake), Valovito jezero (Wavy Lake), Modro jezero (Blue Lake), Pošćensko jezero (Pošćensko Lake), Škrčka jezera (Škrčka Lakes), Sušičko jezero (Sušičko Lake), Vražje jezero (Devil Lake), Riblje jezero (Fish Lake), Zmijinje jezero (Snake Lake), Srablje jezero (Srablje Lake) and Barno jezero (Barne Lake). He also determined the origin of lake basins and pointed out to their hydrological characteristics. Jovan Cvijić's ability to connect all important factors in the genesis and evolution

of Durmitor lakes is evident even in his research which was not limnological. Later research workers started from and went back to Cvijić's assumptions and proved them many times. Apart from his great knowledge of Durmitor glaciation, Jovan Cvijić was the first scientist who discovered the origin of lakes in this mountain, classifying them according to types of basin and hydrological characteristics. »There is no mountain region throughout the western karst half of the Balkan Peninsula which would have more lakes than Durmitor region... The greatest number of lakes can be found in northern and eastern piedmont area of Durmitor, which is, due to this fact, called Jezera (Lakes). This area represents a contrast to karst and dry western and northwestern piedmont area of Durmitor, as well as to Piva Mountain, which is without a single lake. Many water basins in the area of Lakes are of great importance for the economy of this region. Owing to the lakes this area became a typical cattle raising region with denser population than Piva Mountain.«

In his doctoral dissertation: »Mountain Lakes of Montenegro«, (Titograd, 1975), the author of this paper thoroughly recognized scientific results gained on Durmitor lakes. He improved and emphasized these results by the use of modern limnological methods in his detailed field work and theoretical research. Durmitor lakes rank among the most studied limnological objects in mountain regions not only of Montenegro, but also of Yugoslavia. Their origin and degree of evolution have been studied. The morphometric indicatorst have been found. The elements of water balance have been defined. The causes of increased lake water loss have been discovered and adequate measures have been suggested. The importance of better economical, especially torusit, valuation of Durmitor lakes has been emphasized, as an attraction element of the National Park Durmitor.

From the tourist viewpoint the most important lake is Crno Jezero, in the vicinity of the touristic center on Durmitor — Žabljak. There is a danger that the lake loses water through some outflows on the lake's bottom, thus, during the larger part of the year, especially in summer, it has a negative water ballance. Some suggestions concerning the sana-tion of the lake in the sense of unification of water ballance have been pointed out. It is clear that all lakes on Durmitor cannot be valorized in the same way, because they are not of equal importance. But for their protection the detailed scientific research of numerous natural appearances and processes are necessary. The work on protection and valorization of lakes on Durmitor must be planed and carried out completely. Protected origin nature represents common national value and it should be managed rationally.

Др БРАНКО РАДОЈИЧИЋ

ДЕМОГРАФСКА КРЕТАЊА НА ПРОСТОРУ ДУРМИТОРА С ОСВРТОМ НА ИСТРАЖИВАЊА ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

Увод

Научни скуп „Јован Цвијић и Дурмитор”, посвећен 120-годишњици рођења Јована Цвијића, научника свјетског гласа, који се одржава у завичају његових предака, значајан је и врло актуелан додрађај.

Дурмиторски крај чине масив Дурмитора, зараван Језера и Пивске планине и дубоки кањони Таре, Пиве и Комарнице. Геолошки састав и грађа краја врло су сложени, а динамични рељеф, који карактеришу велике висинске разлике на малом одстојању, битан је елеменат изгледа и географског садржаја. Најнижа тачка у кањону је 433 м (Шћепан Поље), високе заравни (Језера и Пивска планина) просечне су висине 1.450 м, и највиши врх на Дурмитору (Боботов кук) висок је 2.523 м (Б. Радојићић, 1982, 1984). Специфичност краја је и сложеност осталих природних елемената, особито климе, хидрографије и биљног покривача.

Дурмитор има доминантан географски положај у односу на околне удолине и ниже пределе. Дурмиторске општине — Жабљак, Плужине и Шавник, површине 1.852 km², са 17.050 становника (1981), захватају Дурмитор и његову околину и чине регионално-географски јединствену цјелину. На овом простору бурне историјске прошлости сложена су и демографска кретања.

Јован Цвијић се у бројним научним радовима освртао на становништво, посебно на миграције и психичке особине становништва дурмиторског краја. Без познавања Цвијићевих антропогеографских истраживања не могу се схватити демографска кретања било у ком дијелу Балканског полуострва, а особито у крајевима бурне прошлости какав је Дурмитор.

Неке напомене о антропогеографским истраживањима Јована Цвијића

Свјетску славу Јован Цвијић је стекао као геоморфолог и физички географ, али и као антропогеограф. Поставио је темеље и многих сродних наука у нас (геологија, етнографија, социологија и др.). Цвијићев антропогеографски рад био је најчешће хваљен, јер је имао и шири друштвени значај, али су нека његова гледања била и

оспоравана. Значај Цвијићевих антропогеографских истраживања Балканског полуострва најбоље је објаснио француски географ Е. de Martonne, истичући да Балканско полуострво, прије Цвијићевих истраживања „није било ништа познатије од Средње Африке“ (J. Роглић, 1965). По Цвијићевим упутствима, у издању САН, објављене су, до његове смрти 1927. године, 24 књиге „Насеља и поријекло становништва“, а што, уз бројне Цвијићеве радове, представља незамјенљиво научно и историјско богатство. То је Балканско полуострво сврстало у антропогеографски најистраженије крајеве свијета.

Јован Цвијић је истраживао: културне појасеве, миграције становништва, облике привредног живота, класификације насеља, типове кућа и етно-психичке особине. Међу бројним дјелима Јована Цвијића посебно мјесто има „Балканско полуострво“, настало у вријеме I свјетског рата у Француској. Ово дјело је имало огроман национално-политички значај, јер је битно утицало на формирање политичке климе у Европи за стварање заједничке државе Јужних Словена. И поред неких мањкавости, без сумње, има велики научни и историјски значај.

Антропогеографски радови Јована Цвијића дали су огроман до-принос изграђивању јединства Јужних Словена и стварању и јачању државе Јужних Словена. Цвијић је, боље од других, сагледавао и истицашао све заједничке особине наших народа. Србе и Црногорце, без обзира на разлике које је видио међу њима, сматрао је једним народом. То јединство је видио у заједничкој традицији, патријархалној култури и обичајима, а и вјерској припадности. Значајан фактор за зближавање народа по Цвијићу имала је вјера. Он каже: „Јасно се види да су се православље и српска народност, чије је међусобно повезивање почело још од св. Саве, потпуно стопили крајем XV века“ (Балканско полуострво, стр. 202). Цвијић је тврдио да су Срби и Хрвати етнички једна цјелина. Томе су, по њему, много до-принијеле миграције са етно-биолошким процесима. Будућност Јужних Словена, по Цвијићу највише ће зависити од снаге државе. По њему држава треба да има заједничку највишу власт, а многи остали послови треба да се пренесу на ниже облике државе. Залагао се за праведну државу. Он каже: „Нашија држава треба да буде честита држава“. (О нашој држави, ст. 35). Са симпатијама је гледао на прве социјалисте у Србији, посебно на Светозара Марковића. Под његовим утицајем Цвијић се залаже за организовање социјалних установа. Од С. Марковића је прихватио гледање на улогу патријархалног друштва за одржавање и величање српства под турском влашћу и за везање других народа за српство. Није усвојио и гледање на улогу класа у друштву, ни на право народа на национално опредјељење. Вјеровао је да то слаби снагу и моћ државе.

В. Радовановић (1958) карактерише Цвијићева политичка гледања ријечима: „Цвијић је у основи доброжелитељ, толстојевска душа, која жели да мали, ситни људи, пруживе бољим животом, у неком неостварљивом друштву идеалне буржоаске демократије“. Цвијић напада неравноправност у друштву. Он каже: „Само они који су се ставили у службу рђавих политичких партија, капиталиста и банкората, могу у материјалном погледу даље отићи, дакле, као помагачи експлоататора“ (Утицаји и личности Аутобиографија и други списи, стр. 266).

Посебно су истицани Цвијићеви радови о психичким особинама Јужних Словена, који представљају оригиналност Цвијићевог духа, метода рада и начина мишљења и то за вријеме када су наши народи били издвојени до најмањих цјелина. Цвијић је био одушевљен народним пјесмама и предањима и на основу њих је и издвајао појединачне групе народа. Он каже: „Ми немамо до сада ни једне творевине у којој би се народна душа тако потпуно огледала као у народним песмама” (Јединство и психички типови динарских Јужних Словена, 1914). Цвијић је издвојио посебне психичке типове: динарски, централни, балкански, источни и панонски. Истиче географску средину као значајан фактор за формирање посебних психичких особина. Цвијић је посебно цијенио Динарце. На томе су му замијерали. Миграције динарског становништва у друге крајеве он сматра најзначајнијим процесом наше историје. Особити значај даје се обама из Црне Горе, Брда и Херцеговине у Србију, јер је „тамо било становништво исте вере, а могли су слободно заузимати земљу која је била шумовита”.

Ево неких особина Динараца које Цвијић истиче: „Задивљују чврстим горским моралом, ритерски чисто отменим особинама, дубоким осећањем за заједништво”. (Културни појасеви Балканског полуострва, 1902, Аутобиографија и други списи). Цвијић даље каже: „Динарци су људи жива духа и танане интелигенције. Обдарени су животом и разноврсном осећајношћу. Они се често поводе за својом маштом, која је врло жива и богата, као и за новим импулсом одушевљења и срђбе” (Балканско полуострво, стр. 362). Цвијић истиче „национални понос”, „питање части”, „идеал правде или слободе” код Динараца (Балканско полуострво, стр. 367). За Црногорце Цвијић посебно каже: „Ни једна јужнословенска група нема тако широке и простране погледе на свет” (Балканско полуострво, стр. 384). За Црногорце Брђане и људе из дурмиторског краја Цвијић каже: „То су људи од снаге и моћи, мањом врло високи, витки, еластични, никад гојазни, лица пуног израза, јаких јабучица, соколових очију, најљепши сој Балканског полуострва” (Аутобиографија и други списи, стр. 136). За историју Црне Горе Цвијић каже: „Можда нема народа са историјом од већег вековног поштовања него што је историја Црне Горе” (Аутобиографија и други списи, стр. 184). Цвијић наводи и неке негативне особине Црногораца и Динараца. За људе наших крајева Цвијић каже и сљедеће: „Врло ретко ураде штогод потпуно”, и даље „има дакле доста површиних. Од двадесет људи ваљане интелигенције има можда само један с јаком вољом”. (Аутобиографија и други списи, стр. 184). „Ми неразмјерно више говоримо, каже Цвијић, него што радимо. Многи имају ту особину да мисле да су урадили кад су говорили. Мањом више положу на право да говоре, него на право да раде”, и даље „Треба да наступи генерација која ће у политичком животу сматрати блебетање говор и говорништво без праве и смишљене акције”. Наведимо још и сљедеће Цвијићеве ријечи: „Ништа тако лоше не утиче на человека као култ себе самога”. (Аутобиографија и други списи, стр. 279). Поучна је и Цвијићева мисао: „Нема ништа некорисније и грешније од оне простачке свести која гони људе да се изживе и да нешто привидно и привремено значи”. (Говори и чланци, књига II).

Неки Цвијићеви закључци о Црногорцима показују да није свим потпуно познавао историју црногорског народа и црногорске државе, као на примјер: „Црногорци сматрају себе сродним Арбансима” (Балканско полуострво, стр. 397). Истичући етно-психичке особине Црногорца, традицију, јунаштво и чојство, Цвијић каже да су по томе Црногорци исти као и Албанци, које су Црногорци „... доскоро више ценили него Србе с ону страну Ветерника, изузевши Шумадију, коју су од Караборђева устанка не само високо ценили него и волели”. (В. Радовановић, 1959, стр. 91). Цвијић каже: „Славна национална мисија Црне Горе је завршена. И она може имати своју улогу само као саставни део једне велике народне целине. Она је разумела ову потребу и зато је тражила уједињење са Србијом” (Балканско полуострво, стр. 399). Славна мисија Црне Горе наставља се и касније, а на сам чин уједињења Црне Горе са Србијом данас се с правом гледа и другим очима. Није то уједињење обезбиједило националну равноправност Црногорцима, па ни повољне животне услове Црне Горе у Југославији између два рата. То је био један од најзаосталијих дијелова тадашње Југославије, који се најспорије мијењао.

Поред многих темељних социо-географских проблема развоја нашег друштва Цвијић је дефинисао и питања развоја породице, за друге, братства, села и племена. Примјере је често узимао са простора Дурмитора. Иако је дао опширна упутства за истраживање становништва и насеља, многим сарадницима недостајао је његов смијао за комплексно сагледавање ових и других друштвених питања.

Постанак и развој племенских организација на простору Црне Горе, Брда и Херцеговине, предмет је научних расправа, које се још и данас воде. Цвијићево ујверење да су природно-географски фактори значајно утицали на формирање и одржавање племена, и да племена нијесу настала од заједничког претка, како су многи писци до њега истицали, без сумње је одрживо.

Географско изоловање појединих племена условило је формирање посебних особина својствених свакоме од њих. По Цвијићу, затворене депресије, удолине, поља, долине, планинске падине, бигно су утицале на формирање и на величину племена. Цвијић каже: „Становништво исте географске целине има заједничке интересе да чува своје границе, како становници осталих племена не би прелазили са својим стадима ради испаше”, и даље: „Често је долазило до борби између племена, а то је појачавало јединство становништва исте географске целине” (Балканско полуострво, стр. 392).

Поједини истраживачи, у објашњавању постанка племена приоритет су давали организацији катуна (Јиречек 1952, Бурђев 1981. и др.). Катуни су имали значаја у одржавању племена, али не и за њихово формирање. Нема доказа ни за тврдње да су племена формирани од досељеника са Косова. Б. Бурђев (1981, стр. 33) каже: „... племена нијесу могла настати, односно преформирати се, како то кажу Ј. Цвијић и Ј. Ердељановић, од досељеника из удаљенијих српских области, јер за такав процес њих је било премало”.

Увјерени смо да је генетски ток развијања племена ишао од братства, њихових спајања у села, а села у племена. Дакле, братство је основна карика у генетској организацији Црне Горе. Физичко-географски фактори диктирали су формирање племена од братства раз-

личитог поријекла. Наравно, племенски живот, без градова као носилаца власти и прогреса, омогућавао је истицање поједињих братстава, која су представљала центар села и племена. Сточарска кретања на простору Црне Горе увијек су се одржавала унутар племенских граница. Уз словенске сточаре који су имали своја села и катуне и живјели полуномадским животом, на истом простору, кроз читав средњи вијек, задржавали су се романизовани Илири, сточари, стапросједеоци, који су били номади, а називали су их Власима. Разапињали су шаторе од коже уместо масивније грађених колиба. Словенски досељеници били су прије свега земљорадници. Прво су насељавали жупне крајеве, а тек су касније, развитком сточарства, заузимали од Влаха (романизованих Илира) више предјеле. Касније су они, од становника приморских градова, названи Власима. Шуме и пањијаци биле су, по правилу заједничко добро одређене задруге, братства, села и племена. Односи су се регулисали обичајним правом. Племена су јачала и доба турске власти и у слободној Црној Гори.

Насељавање дурмиторског краја

Поред значајнијих напомена у Цвијићевим научним радовима, у којима су обрађивани шири простори, о дурмиторском крају имамо и опсежнијих радова: С. Томић (1902, 1949), А. Лубурић (1930), О. Благојевић (1971) и др.

Обимна и комплексна студија О. Благојевића — „Пива”, писана на основу добrog познавања краја, литературе и расположивих докумената, јасно показује колико такав научни приступ измијени ранија гледања која су била углавном заснована на предању и народним пјесмама, а често оптерећена политичким предрасудама. Овакве студије требало би урадити и о осталим дјеловима дурмиторског краја.

Природа дурмиторског краја, лијепа и привлачна, како изгледа данас условила је да је вилики дио проглашен националним парком и укључен у списак свјетских природних и културних знаменитости (UNESCO). У прошlostи није била много привлачна. Досељавали су се овамо они који су се повлачили испред освајача из котлина, удолина и равница средишње Црне Горе и Приморја, или они који су цијенили слободу изнад свега.

Из периода мезолита, око осам до пет и по хиљада година прије наше ере, у најнижим слојевима пећине Одмут, у кањону Пиве, нађено је камено оруђе и разне коштане алатке. Надени су овдје и трагови мијешања елемената јадранског и континенталног неолита (око три до двије хиљаде година прије наше ере) — керамички предмети (Б. Марковић, 1984).

Илирска држава, која на овом простору никада није била организационо јаче повезана, пропала је у другом вијеку прије наше ере. Илирска племена брзо су прихватила латински језик, културу и обичаје, особито она ближа Приморју, док су унутрашња дуже задржавала примитивни начин живота. Илирско-грчка култура, која је била раширена код малог броја становника дурмиторског краја, помијешала се са римском. Једина римска цеста ишла је од Никшића (Andervia) за Municipium S..., који се налазио код Пљеваља. Сачувани су остаци моста на овом путу, на Левер Тари, као и плоча са римским написом.

Убрзо послије упада Словена у византијску провинцију Prevalis, средином VI вијека, Sclavini — Дукљани, како их назива византијски цар Порфирогенит, насељавају Титоградско-скадарску котлину. Даље је та област дugo времена географско-историјски издвојена. Најновија археолошка истраживања на подручју сјеверозападне Албаније показују да је прдор словенских племена у Дукљу ишао од Дунава, долином Мораве преко Косова, долином Дрима и приморјем Албаније (П. Мијовић, 1984). Други правац досељавања Словена ишао је преко Саве, према римским градовима у Приморју и даље римским путевима за Дукљу.

У почетној фази Словени, на простору провинције Превалис, стварају државу у оквиру Византијског царства. Становништво Дукље се стабилизује већ тридесетих година VII вијека. Систем племенске власти прелази у кнежевине и жупе, међу којима су, у области Подгорја, жупе Комарница и Пива. У Дукљи, за разлику од других крајева, жупе нијесу добиле јачи организациони облик. То је посљедица јачања улоге градова у Приморју и на простору долине Зете и Титоградско-скадарске котлине.

Каква је веза између дукљанских и зетских племена и жупа и каснијих црногорских, брдских и херцеговачких племена, није доволјно истражено. Многе жупе су претворене у племена. Такву судбину су имале и жупе Пива и Комарница, касније Дробњак. Дукљани — Зећани, прихватили су неке прте племенског живота од затеченог становништва са којим су се мијешали. Пошто је Зета покорена од Рашке 1183. године дурмиторски крај се од тада налазио у Немањићкој држави све до пропasti Душановог царства. То је био период бржег културног и општег развоја. Касније је дурмиторски крај опет у Зети којом владају Балшићи. Послије смрти кнеза Војислава ове крајеве је заузео Никола Алтомановић. Пива убрзо припада под власт босанског краља Твртка, а Дробњак се нашао у држави кнеза Лазара. Касније дурмиторским крајем влада Сандаљ Хранић. Значајан успон доживљава дурмиторски крај у вријеме Стјепана Вукчића (Херцега Стјепана), који је подигао град Соко изнад саставка ријека Пиве и Таре.

Послије смрти Херцега Стјепана 1466. године земљом владају његови синови Владисав и Влатко. Када су Турци заузели Нови 1481. године, под њихову власт потпала је и цијела Херцеговина. Дурмиторски крај је већ од 1466. до 1468. године био покорен од Турака.

За све вријеме турске владавине Пива и Дробњак су имали поред кнезова у селима и своје војводе. Забиљежено је да су Дурмиторци крајем XVI вијека масовно учествовали у устанку којега је водио војвода Гранд Никшић. Дурмиторци учествују и у кандијском рату 1645. до 1669. и у морејском рату 1683. до 1699. године. Године 1646. погинуло је око 300 Дробњака на Равном у Пиви (А. Лубурић 1930, стр. 24). Дурмиторске хајдучке и ускочки чете, које предводе Бајо Пивљанин и дробњачки војвода Оташ, ратују против Турака у Приморју и дуж граница слободне Црне Горе. Од значајних историјских догађаја поменимо велики устанак Дробњака 1805. године као и то да је 1806. године, заједно са одредом црногорске војске, коју шаље Петар I, око 400 дурмитораца дошло у Сјеничко поље и ставило се на расположење Караборбу. Године 1812. Смаил-ага Ченгиг похарао је Дробњак и одвео 300 робова. Од њих је један број

откупљен од стране Срба. Те године због глади 150 дробњачких породица сели се у Србију, а 50 у Босну. Године 1829. ослобођен је већи дио Ускока, краја који су насељили Никшићи крајем XVIII вијека. Значајан је датум убиство Смаил-аге Ченгића 1840. године на Мљетичку, а затим учешће дурмитораца у херцеговачком устанку и у свим даљим борбама које Црногорци воде за ослобођење Никшића и других крајева од Турака.

Већ од 1858. године, послије граховске битке, дурмиторски крај је тијесно везан са слободним дијелом Црне Горе, а особито од 1863. године, када је већи дио већ био у саставу Црне Горе. Коначно 1878. године дурмиторски крај је у цјелини у саставу црногорске државе.

Истражујући поријекло становништва Пиве, Обрен Благојевић (1971), констатује да најстарије породице воде поријекло из Зете, међу којима су и потомци Црнојевића — Руђа и Брајило. Велики дио породица води поријекло од досељеника из околине Никшића, Рудина и Бањана и из осталих крајева западне Црне Горе. Најстарија насеља у Пиви била су око ријеке Пиве, Таре и Врбница, а млађи досељеници насељавају Планину пивску.

Док је појам Пиве, који се спомиње већ у XII вијеку (хроника попа Дукљанина) био увијек везан за исти простор, појам Комарница, касније Дробњак, односно се некада нашири а некада на ужи простор. Племе Дробњак захватало је у прошlostи источне дијелове Никшићког поља, а у планинским предјелима насеља су била око ријека: Бијеле, Буковице и Комарнице. Потискивани од племена Никшића из Никшићког поља, касније од Турака, Дробњаци заузимају Језера, потискујући старо племе Криче, које је, по многима, представљало остатак романизованих Илира — Влаха.

О поријеклу становништва Дробњака мало има сигурних докумената. Забиљешке се заснивају на народном предању. Према истраживањима С. Томића (1902. године), који је направио попис породица, од 119 братстава у Дробњаку 92 водило је поријекло од досељеника из Никшићког краја, никшићких Рудина, долине Зете, Титоградско-скадарске котлине и из Катунског крша.

Много је миграционих таласа било са подручја дурмиторског краја. О. Благојевић (1971) наводи неколико таласа сеоба становништва из Пиве и то у XV вијеку према Приморју, крајем XVII и почетком XVIII вијека у Босну, Подриње, Славонију и Војводину, крајем XVIII и почетком XIX вијека у Подриње, Стари Влах и Шумадију. Забиљежено је да се између 1875. и 1892. године иселило из Пиве 3.531 лице највише у Аустро-угарску, а затим у Босну и Србију (Фоча, Сарајево, Златибор, Ваљевски округ, Рађевина, Ваљевска Колубара, Горње Драгачево, Лепеница итд.).

Таласи исељавања са подручја Дробњака били су јаки већ крајем XV вијека, а затим послије честих харања која су Турци предузимали на простору ових крајева. Забиљежено је да је послије потгибије Смаил-аге Ченгића посјечено у Дробњаку преко 100 људи, а многи су се одселили, највише у Подриње и у Шумадију. Године 1877. Турци су попалили све куће на Језерима. О томе С. Томић (1902, стр. 457) каже: „Нигдје није остало куће, колибе, савардака, стоје сијена, да није са земљом сравњено”.

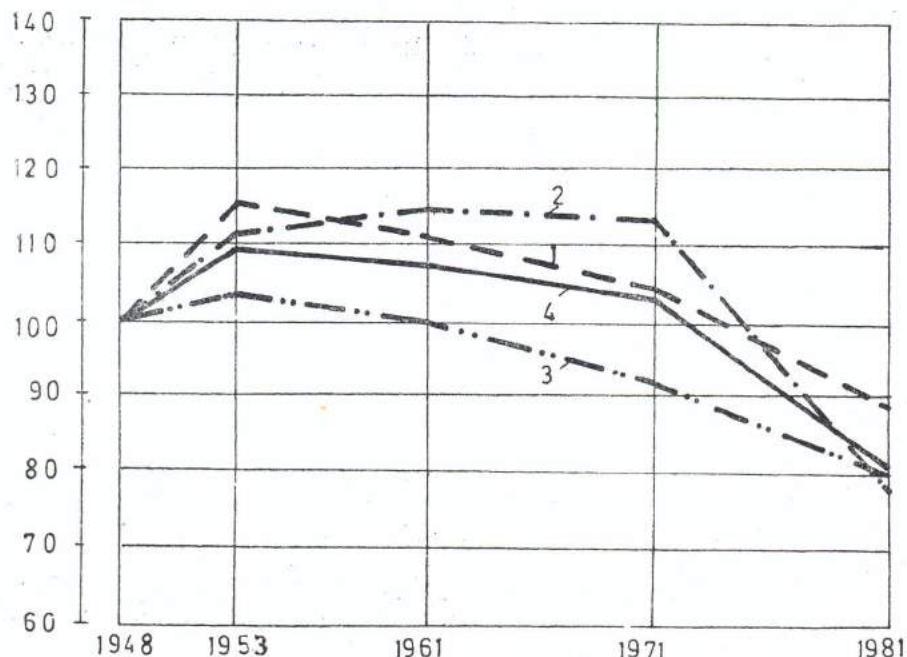
Године 1911. број одсутних војника из дурмиторског краја, који су отишли у Америку износио је 1.077, а у Европу 32. Андрија Лубурић (1930) нашао је 120 породица исељених из Дробњака, које ни-

јесу имале своје сроднике у Дробњаку и још 89 које су још знали за своје рођаке на простору Дробњака. Претежно су сви били на простору Шумадије. Између два рата дурмиторски крај, као и сва Црна Гора, били су познати по сиромаштву. Расположење народа најбоље илуструју ријечи посланика среза шавничког, 1939. године, у Скупштини Југославије, Михаила Ашића, који каже: „Пошто централизам значи политичко и економско ропство Црне Горе, гласаћу против ове и сваке централистичке владе“ (О. Благојевић 1971, стр 361).

Дурмиторски крај масовно учествује у народноослободилачком рату и револуцији. У рату је овај крај страдао као мало који у Југославији. Само у јуну 1943. године убијено је око 10% становништва Пиве. Такву судбину имали су и многи дјелови Дробњака. У периоду између 1945. до 1947. године из Пиве се одселило 3.843 становника (мушких 2.340) мањом у Војводину и у Никшић (О. Благојевић, 1971).

Кретање броја становника

Најстарије податке о становништву налазимо у турском дефтеру из 1477. године. (Б. Бурђев 1984, стр. 137). Нахија Комарница у Војницима има тада 17 села (џемати). У њима је било 403 куће. Колико је овај крај страдао за вријеме од 400 година турске владавине показује и податак да је по попису из 1851. године у Дробњаку било 22 села, од којих су три села шаранска, 4 су на Језерима, а остала су у Коритима дробњачким, са укупно 201 кућом, што значи око 50% мање него када су Тури дошли у ове крајеве.



Становништво општине Жабљак (1) Плужине (2), Шавник (3) и дурмиторског краја (4) 1948 = 100

По попису из 1883. у Пиви је било 926 домаћина са 5.776 становника. Године 1921. у Пиви је било 7.906 становника. Од тога у Жупи пивској живи 4.511 становника. Године 1931. у Пиви је 9.971 становник, од чега у Жупи пивској 5.284 (С. Томић, 1949).

Године 1941. у дурмиторском срезу (данашње општине Шавник, Жабљак и Плужине) било је 4.809 домаћинстава са 27.778 становника (10.382 становника више него 1981. године).

Између 1941. и 1945. године (у ратним годинама) у дурмиторском срезу било је живорођених 2.334, досељено 836, умрло 1.442, умрло у заробљеништву 272, убијено 1.576, одселило се 263, било у непријатељској војсци 448, погинуло у НОВ 740, било у Армији 2.298, укупно мање становништва 7.039 и 1945. године број становника износио је 23.849, од чега мушких 10.008 (П. Радусиновић, 1978, стр. 305).

Табела 1. — Кретање броја становника и домаћинстава од 1948—1981
(попис становништва и насеља)

Општина	Становништво					Домаћинства				
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Жабљак	5.907	6.773	6.564	6.141	5.232	1.137	1.384	1.459	1.505	1.393
Плужине	8.030	8.952	9.164	9.078	6.243	1.573	1.788	1.859	2.504	1.617
Шавник	7.512	7.847	7.533	6.842	5.921	1.633	1.672	1.767	1.598	1.452
Свега:	21.449	23.579	23.261	22.061	17.396	4.343	4.844	5.085	5.607	4.469

Године 1948. број становника у дурмиторском крају износио је 21.449. Тај број расте до 1953. на 23.575, а даље стално опада, осима у периоду од 1971. до 1981. године. У општини Жабљак смањен је број становника у периоду од 1948. до 1981. године за 11,4%. У општини Плужине за 22,25%, а у општини Шавник за 21,18%. У том времену број становника Црне Горе порастао је за 54,74%.

Табела 2. — Природно кретање становништва у дурмиторском крају у %
(из документације РЗС)

Времен. период	Морталитет	Наталитет	Природ. прираштај
1961—1965.	22,6	6,0	16,6
1966—1970.	15,7	4,1	11,6
1971—1975.	10,4	4,1	6,3
1976—1980.	7,2	4,9	2,3

Стопа наталитета у сталном је опадању већ од 1961. године. Иако је у том периоду опадала и стопа морталитета знатно је опадао и природни прираштај. Опадање стопе наталитета посљедица је пада фертилног женског становништва као и поремећаја полне структуре становништва.

Старосна и полна структура становништва према попису из 1981. године јасно показује да је све мање младог становништва. То је посљедица опадања наталитета и исељавања становништва млађег узраста.

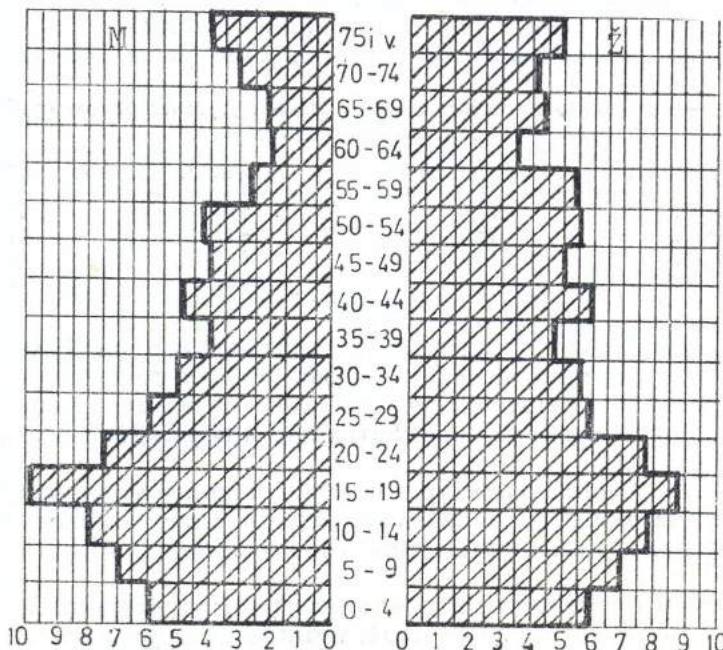
Подаци о писмености, као елементарном културном обиљежју, први су пут добијени пописом 1931. године. Тада је у дурмиторском крају било 52% неписмених (од броја неписмених 22,9% било је мушких, 77,1% женских).

Табела 3. — Становништво према полу и старости по групама 1981. године

Општина	Пол	Укупно	Староста															
			0—4	5—9	10—14	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50—54	55—59	60—64	65—69	70—74	75 и више
Жабљак	св.	5227	388	446	501	594	443	356	322	252	378	284	279	209	137	161	187	276
	м.	2532	201	233	261	332	221	201	165	106	178	123	139	72	43	51	80	132
	ж.	2695	187	223	240	262	222	155	157	146	200	101	140	137	94	111	107	144
Плужине	св.	6254	470	511	579	604	539	425	337	322	373	348	371	300	218	270	274	327
	м.	2999	232	262	300	311	290	209	161	166	162	145	151	106	97	107	135	160
	ж.	3255	238	249	279	293	249	216	176	156	211	173	220	194	121	163	139	167
Шавник	св.	5569	371	411	512	619	531	354	320	226	341	276	334	286	197	210	229	331
	м.	2663	170	217	254	353	276	184	164	110	154	124	145	94	71	66	113	158
	ж.	2906	201	294	258	266	255	170	156	116	187	152	189	192	126	144	116	173
Укупно:		17050	1229	1368	1592	1817	1513	1135	978	800	1092	878	984	795	552	642	590	934
	м.		603	702	815	996	787	594	490	382	494	392	435	272	211	224	328	450
	ж.		626	666	777	821	726	541	489	418	598	486	549	523	341	418	362	484

У периоду послије II свјетског рата образовна структура становништва се доста брзо мијења. По попису из 1971. године проценат неписменог становништва износио је 16,7%, а 1981. године 15,2%. Од броја неписмених око 80% су жене.

По националној припадности, по попису из 1981. године, од 16.849 колико се њих национално изјаснило 16.670 су Црногорци, 125 Срби, итд.



Старосна структура становништва дурмиторског краја 1981. (1 = 100).

По националној припадности, по попису из 1981. године, од 16.849 колико се њих национално изјаснило 16.670 су Црногорци, 125 Срби, итд.

Економска структура становништва у дурмиторском крају се битно измиенила.

Табела 4. Активно становништво по секторима дјелатности 1981. године

Општина	Укупно актив.	Учешће сектора у %		
		примарни	секундарни	терцијарни
Жабљак	1.369	53,47	5,11	41,42
Плужине	2.106	56,93	23,18	19,99
Шавник	1.582	53,03	19,79	27,18

Из табеле 4 види се да је активног становништва још увијек у свим општинама преко 50% у примарном сектору. Мали је проценат активног становништва у секундарном сектору, а то се може рећи и за сектор терцијарних дјелатности.

Табела 5. Запослени радници по школској спреми 1981. године

Општина	Укупно	Без раз. О. Ш.	4—7 раз.	Осм. шк.	I ст. СРШ.	Сред. Ш.	Виша Ш.	Висока Ш.	Фак.
Жабљак	876	73	96	126	21	448	61	3	48
Плужине	815	6	195	114	4	383	63	3	48
Шавник	566	5	31	172	13	309	40	—	16
Свега:	2.257	84	142	412	38	1.140	164	6	112

Из табеле 5 види се да је још увијек мали број запосленог становништва, особито са већом школском спремом. Трансформације привреде у циљу развоја туризма и мале привреде битно ће у будуће утицати на промјену структуре становништва.

У дурмиторском крају укупно је 98 насеља, од чега су три са више од 500 становника (Жабљак 1390, Плужине 1344, Шавник 816).

У периоду између 1971 и 1978. године у општини Жабљак четири насеља је имало пораст становништва, сеоска три од 1,3% до 6,7% и Жабљак 42,0%. Пад становништва имају 9 насеља преко 25%. У општини Плужине три насеља имају пораст становника, у 21 насељу број становника опада више од 25%, а у општини Шавник 2 насеља имају пораст, а 10 насеља је у којима опада становништво више од 25%.

Процес урбанизације, који је интензивније захватио већи дио Црне Горе, споро се одражава на овом простору.

Треба очекивати да ће даљи развој ових крајева ићи тако што ће се вршити урбанизација читавих простора. То ће дosta зависити од развоја туризма, мале привреде и модернизације пољопривреде, а то ће све битно утицати и на промјену структуре становништва.

ЛИТЕРАТУРА

1. Благојевић О.: **Пива**, САНУ, Посебно издање 443, Београд, 1971.
2. Цвијић Ј.: **Балканско полуострво и јужнословенске земље**, Основи антропогеографије, Београд, с. а.
3. Цвијић Ј.: **Говори и чланци**, књига I—II, Београд, 1921.
4. Цвијић Ј.: **Аутобиографија и други списи**, Српска књижевна задруга, Београд, 1965.
5. Цвијић Ј.: **Културни појасеви Балканског полуострва**, Аутобиографија и други списи, стр. 89—104, Београд, 1965.
6. Цвијић Ј.: **Јединство и психички типови динарских Јужних Словена**, Аутобиографија и други списи, стр. 105—196, Београд, 1965.
7. Цвијић Ј.: **О нашој држави**, Аутобиографија и други списи, стр. 243—248, Београд, 1965.
8. Цвијић Ј.: **Утицаји и личности**, Аутобиографија и други списи, стр. 261—270, Београд, 1965.
9. Цвијић Ј.: **Општа географија, антропогеографија**, Завод за издавање уџбеника, Београд, с. а.
10. Цвијићева књига, Београд, 1927.
11. Бурђев Б.: **О постанку црногорског народа**, Пракса бр. 4, стр. 33—49, Титоград, 1981.
12. Бурђев Б.: **Постанак и развој брдских, црногорских и херцеговачких племена**, ЦАНУ, Титоград, 1984.
13. Ердељановић Ј.: **Јован Цвијић и наша наука о народу**, Цвијићева књига, Београд, 1927.
14. Јиречек К.: **Историја Срба**, Београд, 1952.
15. Лубурић А.: **Дробњаци**, Београд, 1930.
16. Марковић Ч.: **Црногорци, постанак и развој**, Енциклопедија Југославије, књига 3, стр. 61, Загреб, 1984.
17. Мијовић П.: **Црногорци, досељавање Словена у Дукљу**, Енциклопедија Југославије, књига 3, стр. 86, Загреб, 1984.
18. Милојевић Б.: **Дурмитор, регионално-географска истраживања**, САН, књ. IX, Београд, 1951.
19. Милојевић Б.: **Јован Цвијић**, Цвијићева књига, Београд, 1927.
20. Попис становништва и домаћинства 1981, Републички завод за статистику, књига 1—6, Титоград, 1983.
21. Радојићић Б.: **Рељефне специфичности националног парка Дурмитор**, Зборник радова Наставничког факултета, стр. 167—183, Никшић, 1982.
22. Радојићић Б.: **Рељеф Дурмитора**, Фауна Дурмитора, ЦАНУ, књига 18, Одељење природних наука, књига 11, стр. 23—33, Титоград, 1984.
23. Радовановић В.: **Јован Цвијић**, Београд, 1958.
24. Радовић Ј.: **Становништво и насеља на подручју националног парка Дурмитор**, ИДН, стр. 1—23, Титоград, 1980.
25. Радусиновић П.: **Становништво Црне Горе до 1945**, САНУ, Посебна издања, књига 515, Београд, 1978.
26. Роглић Ј.: **Јован Цвијић и његово дјело**, Географски гласник бр. 27, стр. 7—18, Загреб, 1965.
27. Томић С.: **Дробњак**. Насеља српских земаља, књига 1, Београд, 1902.
28. Томић С.: **Пива и Пивљани**. САН, Насеље и поријекло становништва, књ. 31, Београд, 1949.
29. Васовић М.: **Цвијићев рад на антропогеографији југословенских и балканских земаља, с посебним освртом на његов општедруштвени значај**. Цвијићев зборник. САНУ, стр. 17—25, Београд, 1968.

**DEMOGRAPHICAL MIGRATION IN THE AREA OF DURMITOR WITH A
SPECIAL REFERENCE TO JOVAN CVIĆ'S RESEARCH**

S u m m a r y

Durmitor area has a very complex natural basis. In this area of tempestuous historical past demographical migrations are also complex. Durmitor communes — Žabljak, Plužine and Šavnik (1.852 km² in area, population 17.050 in 1981) — encompass Durmitor and its surroundings making a regional-geographical unity. The author of this paper emphasizes sociogeographical researches done by Jovan Cvijić, S. Tomić, A. Ljuburić and O. Blagojević. Durmitor area has been inhabited for a long time. This is evident from many written documents, haistorical monuments, such as tombstones, ruins and other traces. Regional-geographical connections of Durmitor area with the central valley of Montenegro (Nikšić Field, The Zeta Valley, and Titograd — Skadar Valley), as well as its connection with the sea coast across Rudine, have caused their historical connections as well. During the settlement of the Slavonic tribes Durmitor area was a shelter of romanized Illirians for a time, later on it was joined to Duklja and Zeta for several centuries. During the mediaeval state ruled by the Nemanjićes, then under the Bosnian and Herzegovinian rulers, Durmitor regions and tribes became stronger. During the time of the Turkish rule, Durmitor was one of the centres for national resistance movement and fight for freedom, and also an area of migration. Durmitor area has been united with Montenegro partly since 1859 and completely since 1878. Together with Montenegro it had taken part in the battles for liberation from the Turks for centuries before that period. Population migrations from the Zeta Valley, Katunski krš and Rudine towards Durmitor, and from here and ther regions of Montenegro and Herzegovina towards Serbia, Bosnia and Croatia represented the biggest cohesive unity force of the South Slavs. Durmitor area had a great part in this migration. According to the Turkish register of 1477, Komarnica (Drobnjak) had 18 villages and 402 houses. In 1851 it had 19 villages and 203 houses. In Piva there were 5.766 inhabitants in 1883 and 9.771 inhabitants in 1931. During the Second World War Durmitor area had an important role in the National Liberation Movement, but it also suffered a great deal. During the postwar socialist development its population immigrated into Nikšić, Titograd and other cities. In 1981 Durmitor communes had a decreases in population for 19,9% in comparison with 1948. The author also analises recent population changes and further perspectives.

СЛОБОДАН Б. КАСАЛИЦА

ЈОВАН ЦВИЈИЋ И РЕГИОНАЛНО-ГЕОГРАФСКА ПРОУЧАВАЊА ДУРМИТОРА

За разлику од досадашњих учесника, који су на овом научном скупу темељито проговорили о најсвестранијем нашем научнику његовом поријеклу и његовом раду на плану морфолошких, глацијалних, лимнолошких, демографских и осталих проучавања Дурмитора, ми смо од Организационог одбора добили задатак да укажемо на значај тих проучавања за регионално-географска истраживања ове наше географски, и не само географски, веома интересантне планине. При том смо се осврнули на три питања која су у вези са проблематиком о којој је у реферату ријеч:

1. Цвијићев допринос регионално-географским проучавањима Дурмитора;
2. Допринос Цвијићевих сарадника и ученика овој врсти истраживања и
3. Најпотпунији резултати регионално-географских испитивања Дурмитора произишли из Цвијићеве географске школе.

1. *Цвијићев допринос регионално-географским проучавањима Дурмитора.* — Ако се пажљивије проучи литература коју је о Дурмитору написао овај знаменити научник, видеће се да она у себи садржи доста елемената регионално-географског карактера. Ови елементи, истина, нијесу у Цвијићевим студијама посвећеним, поред осталог, и испитивањима Дурмитора, обрађени на начин који је, методолошки гледано, близак регионално-географским истраживањима. Али, зато, јесу тако да представљају солидну научну основу за овај вид географских проучавања. Тако, на пример, у свом ајелу „Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе”, објављеном далеке 1899. године, Цвијић износи обиље материјала значајног не само за упознавање глацијалних и морфолошких особености Дурмитора, него и за његова регионално-географска истраживања. Зато погледајмо о каквом се научном материјалу ради и колико је тај материјал релевантан за поменута испитивања ове планине.

Да би потпуније освијетлио његову глацијалну и морфолошку проблематику, Цвијић Дурмитор рашичлањује на оне морфолошке цјелине (Дурмитор у ужем смислу или сплет гребена и врхова, Пивска и Језерска површ и кањонске долине) које се, са становишта географске регионализације, слободно могу третирати као прилично индивидуалисане просторно-географске јединице. Он ове, назовимо их, про-

сторно-географске мезо-јединице, разлаже на читав низ мањих микротјелина (Ријека и Пирни до, Тодоров до са Пруташем, Шкрука, Долови и Сушица, Планиница и Алишница, Сохе, Ћирова пећина и Валовити до, Марића баре и Чипчије, Пошћенска ѡодолина, Добри до, Штуоц и др.) унутар којих, надаље, детаљно анализира не само физичко-географске, него понегдје и унеколико и антропогеографске чиниоце, који опет, нијесу ништа друго него фактори регионалног диференцирања и физичког уобличавања разматране планине и њених саставних дјелова. Да је то тачно види се из следећих Цвијићевих констатација изложених у „Глацијалним и морфолошким студијама о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе“ о двјема претходно издавојеним морфолошким цјелинама, о Језерској и Пивској површи, речимо. Језерска површ, пише Цвијић „представља северну и источну подгорину Дурмитора... по којој се дижу благе, дугуљасте косе... Између којих многобројна, врло плитка... улегнућа... састављена око Жабљака и од њега до Савиног Кука и Црног језера поглавито из истог кречњачког конгломерата и бречије, какви су и на висовима око Доње Алишнице, затим из једрог, кристаластог кречњака, а овде онде испод њих су оголићени жућкасти и првенкасти пешчари... Цела је висораван богата пашом, зелена, типско сточарски крај, по коме су дробњачка села новијег постанка..., за места, на којима су оголићени пешчари, која обично имају изворе и стално су наводњена, везане су најбоље ливаде и паше“ (1, 132—133). Или „Пивска Планина је висораван између Сушице, Пиве и Таре, дугачка 30—40 km, широка око 10 km, а средње висине око 1500 m. И њена је површина... мрежасте структуре... по којој има села и разбијеног и збијеног типа, мада прва преовлађују... Интересантно је, да су овде сеоске куће махом од дрвени грађе противно осталим црногорским и херцеговачким насељима... И ова је област, као и Језера, врло богата атмосферским талозима... Али при свем том нема извора на овој висоравни; овде је потпуна безводност као у ретко којој карстној области, јер се атмосферски талози, који на њу падну, процеде кроз кречњак у околне каньоне“ (1, 145—147).

Ове, наизглед уопштене констатације, Цвијић продубљује тако што у контексту даље анализе запажа да постоје законите везе између поједињих чинилаца природне средине и економских активности и процеса насељавања те исте средине. При том, он више пута у наведеној студији наглашава улогу приоритетних чинилаца који су као, на пример, водени басени на Језерској површи „од великог значаја у економији овог краја“ — краја који, управо, „помоћу језера постаје типски сточарски... и много јаче насељен но Пивска Планина“ (1, 157).

Исто тако, на једном другом мјесту, у студији „Ледено доба у Проклетијама и околним планинама“ (1913), Цвијић нам открива скоро пресудну улогу и антропогеографски значај неких геоморфолошких елемената структурираних у територијалном оквиру дурмиторске регије. Ријеч је, dakako, о глацијалним валовима и цирковима, пједмонтским моренама и флувиоглацијалним терасама, те и осталим морфолошким микро облицима рељефа, који са, своје стране, најбоље погодују људској егзистенцији и токовима насељавања. Ту се посебно истичу и од највећег утицаја су морене пједмонтског глечера разливене по цјеловитој површини Језерске заравни, која је, управо, захва-

љујући њиховим физичко-географским особеностима, изванредно подговарала развоју једног од „најживљих и најбогатијих сточарења на Балканском Полуострву” и формирању најприје привремених, а потом сталних насеља „у висинама”, на којима их иначе нема не само у динарској системи него нигде на Балканском Полуострву” (2, 46). Иако овдје, бар кад се тиче вертикалне границе распострањења људских насеља, падају у очи неке непрецизности (јер има насеља, као на примјер, Гомиле на Сињајевини или Калушчи у јужној подгорини Љубишње, која леже на 1700, односно на 1680 m апсолутне висине, тј. на већем висинском појасу од оног по којем су размештена дурмиторска насеља олаговарајућег типа) оне, ипак, ни најмање, ни у чем битном, не мијењају ауторов став према одређивању мјеста и улоге коју поменути геоморфолошки елементи имају у процесу регионалног диференцирања и физиономског уобличавања разматране планине.

Такав, посве јасан став, Цвијић има и када истиче антропогеографски значај циркусних тераса и морена уформљених у глацијалним цирковима и валовима и када указује на велики утицај и пресудно дјеловање флувијалних, флувио-глацијалних тераса и ерозионих проширења на развој олаговарајућих економских активности и на обликовање адекватне функционалне типологије руралних насеља у рјечним долинама кањонског типа. О тој типологији он у више наврата говори и у свом капиталном дјелу „Балканско полуострво и јужнословенске земље” (1922), где крајње одговорно, са много пажње и савјесности, анализира цјеловит систем веза успостављен између природно-географске средине и антропогених чинилаца — условљених, у великој мјери, физичко-географским особеностима те исте средине. Цвијић ту условљеност у наведеном дјелу види не само од стране геоморфолошких елемената, него и свих осталих непосредних (клима, хидрографске прилике, педолошки услови и сл.) и посредних елемената географске средине (природни извори које човјек искоришћује), који, несумњиво, одређују човјеков материјални живот до најситнијих детаља и који се осјећају на типовима постојећих насеља и у облицима цјелокупног економског живота на проучаваном простору. Зато, он, у контексту веома обимне материје, изложене у „Балканском Полуострву”, пажљиво разлаже све ове елементе и упознаје њихове особине, а потом показује како, када и колико те особине утичу, поред осталог, и на обликовање антропогених садржаја у одређеним географским областима. Једна од таквих је и ова, дурмиторска област, о којој данас разговарамо, управо, у духу Цвијићевих разноврсних проучавања.

2. Допринос Цвијићевих ученика и сарадника овој врсти истраживања — Ј. Цвијић се бавио антропогеографским, а у неку руку и регионално-географским проучавањем Дурмитора и онда када се није налазио на теренским истраживањима у овом дијелу наше земље, већ када је урадивши своја позната „Упутства за проучавање насеља”, омогућио својим сарадништима и ученицима — Андрији Лубурићу и Светозару Томићу да на методолошки ваљан начин раде на сакупљању антропогеографске граве и на проучавању антропогеографских проблема Пиве и Дробњака — двеју области, које су биле, са поменутог научног становишта, врло мало познате све до 1902, 1930. и 1949. године. Резултат тога рада и проучавања су три студије (А. Лубурић:

„Дробњаци” 1930, С. Томић: „Дробњак” 1902. и С. Томић: „Пива и Џивљани” (1949. година) — у приличној мјери комплементарне ранијим Цвијићевим истраживањима и веома корисне каснијим Б. Ж. Милојевићевим регионално-географским испитивањима Дурмитора.

Комплементарне су Цвијићевим истраживањима стога што су у њима поред осталог, обраћени и они проблеми (који се односе на старост насеља, на занимање становништва и одређена статистичка обиљежја, затим, на живот и обичаје људи, као и на опис насеља, психичке особине становништва и сл.) на које се Цвијић, у својим студијама физичко-географског карактера, није скоро ни освртао, или их је пак само маргинално помињао, а добро знамо од каквог су и коликог су значаја за регионално-географска проучавања разматране просторне цјелине.

Корисне су опет, и за Б. Ж. Милојевићева регионално-географска испитивања зато што је у њима поменути аутор нашао мноштво материјала потребног не само за упознавање карактеристичних фаза у кретању становништва на простору сагледаване регије, па и изван ње, него и фаза кроз које су пролазила насеља у процесу свога формирања и прерастања из привремених у стална.

Није, такође, без значаја ни онај дио научног материјала (који би се, истина, могао дјеломично пречистити и употпуњити подацима из неких новијих проучавања) који је у наведеним студијама унеколико попунио празнину у области сазнања (о комуникацијама, историјској прошлости, траговима ранијих насеља и типовима кућа) — потребног, дакако, при проучавању регионално-географске проблематике Дурмитора.

Скроман допринос тој проблематици, свакако, представљају и садржаји који се у С. Томићевим студијама односе на физичко-географске елементе природне средине. Овај аутор у разматрану географску средину дјелимично укључује и оне морфолошке јединице које врхуне граничним појасом дурмиторске регије (Маглић, Власуља, Кручица, Голија и Војник) преко којих је повучена ондашња административна граница племена. Но, то ни у ком случају није сметало будућим истраживачима да у овом територијално-племенском оквиру, проналазе одређена факта потребна за њихова географска и регионално-географска проучавања ове планине, конципирана, истина, на доста модернији и обраћена на много студиознији начин.

Та факта, изложена, дакле, у поменутим, антропогеографским радовима и она саопштена у претходно наведеним Ј. Цвијићевим студијама и расправама, представљају веома солидну научну материју, „одложену” на путу који, нешто касније, води у „област” испуњену знатно потпунијим резултатима регионално-географских истраживања Дурмитора.

3. Најпотпунији резултати регионално-географских испитивања Дурмитора произашли из Цвијићеве географске школе. — Ови резултати се, у ствари, везују за име једног од најистакнутијих југословенских регионалних географа, за проф. Боривоја Ж. Милојевића. Овај наш неуморни научни посленик, након књиге „Високе планине у нашој краљевини” (1937), у којој је, поред осталог, на неких тридесетак страна изложио географску проблематику разматране просторне цје-

лине, о којој данас водимо научни дијалог, објављује још двије књиге под прецизним и у односу на садржину посве адекватним насловом „Дурмитор, регионално-географска испитивања” (1951) и „Долине Таре, Пиве и Мораче — географска проматрања” (1955).

У првој књизи, великим дијелом насталој на бази прегледних студија о нашим високим планинама, публикованих мањом у стручним гласилима, Б. Ж. Милојевић највећу пажњу поклања главним географским одликама проучаваних морфолошких јединица. При том је рељеф ових јединица, па самим тим и Дурмитора, „испитиван утотико, уколико је глацијалног порекла, док је о осталим врстама рељефа, карсном и флувијално-денудационом, вођено рачуна једино ради правилнијег схватања глацијалних процеса и облика. Остале географске особине, о којима је даље реч — снежници и воде, биљни региони и људски живот — схваћене су и проучене поглавито као саставни делови планина, као последица њихове знатне висине и јаке вертикалне разуђености” (5, 2).

У двјема осталим књигама, конципираним скоро на истовјетан начин, Б. Ж. Милојевић се користи бројним ранијим и разноврсним сазнањима домаћих и страних истраживача Дурмитора, почев од Е. Тиццеа, К. Хасерта, П. Винаса де Рениа, Ж. Буркарса, Ф. Нопчеа, Ф. Коха, К. Кајзера, Ф. Космате, В. Девиса и К. Естрајха, па све до Ј. Џвијића и својих властитих савременика С. Томића, В. Симића, З. Бешића и још неких стваралаца. Ауторов циљ, међутим, никада се, у наведеним дјелима, не исцрпљује у парафрази или критичкој анализи остварене литературе. Напротив, тек се узгредно потпомажући већ оствареним сазнањима, или полазећи од њих као од дате основе, Б. Ж. Милојевић има, прије свега, за циљ истраживање непознатих проблема и саопштења нових чињеница и идеја. Зато од 25 насловљених одјељака, колико их је садржано у поменутим дјелима, нема скоро ни једног у којем није откривен какав нови детаљ или податак (а најчешће су то читаве серије бројних података) прикупљених у данима, ако не и годинама, истрајног теренског рада.

Поглавља и одјељци, у којима се разматра регионално-географска проблематика Дурмитора, концептирани су тако да обухватају читав низ питања, и то, прије свега, оних која се баве просторним обиљежјима географског положаја и геоморфолошким, геолошким, климатским, хидрографским и биogeографским одликама планине као целине и њених саставних дјелова, затим, особеностима економско-географског и друштвено-географског живота, као и условима који постоје за тај и такав живот на проучаваном простору. Поређане по једном логичном редосљеду, ове тематске целине нијесу ниједног момента завеле свога аутора да западне у „шаблонски пропорционализам” који би га, надаље, одвео према „формалној комплетности представљања” регионално-географских процеса (8, 11). Штавише, он је те процесе укључио у фокус свог научног интересовања тако што је оштроумно препознао све оне компоненте које опредјељујуће дјелују и које ће, вјероватно, и у наредном периоду дјеловати, на обликовање предеоно-географске физиономије разматраног простора. И не само то, Б. Ж. Милојевић је у свом раду на овим питањима уочио (мада је могао и знатно боље) и начин на који се све те компоненте суперпонирају образујући у дурмиторском територијалном оквиру

лине, о којој данас водимо научни дијалог, објављује још дviјe књиге под прецизним и у односу на садржину посве адекватним насловом „Дурмитор, регионално-географска испитивања” (1951) и „Долине Таре, Пиве и Мораче — географска проматрања” (1955).

У првој књизи, великом дијелом насталој на бази прегледних студија о нашим високим планинама, публикованих мањом у стручним гласилима, Б. Ж. Милојевић највећу пажњу поклања главним географским одликама проучаваних морфолошких јединица. При том је рељеф ових јединица, па самим тим и Дурмитора, „испитиван уточено, уколико је глацијалног порекла, док је о осталим врстама рељефа, карсном и флувијално-денудационом, вођено рачуна једино ради правилнијег схватања глацијалних процеса и облика. Остале географске особине, о којима је даље реч — снежници и воде, биљни региони и људски живот — схваћене су и проучене поглавито као саставни делови планина, као последица њихове знатне висине и јаке вертикалне разуђености” (5, 2).

У двјема осталим књигама, конципираним скоро на истовјетан начин, Б. Ж. Милојевић се користи бројним ранијим и разноврсним сазнањима домаћих и страних истраживача Дурмитора, почев од Е. Тишеа, К. Хасерта, П. Винаса де Рениа, Ж. Буркара, Ф. Нопчеа, Ф. Коха, К. Кајзера, Ф. Космате, В. Девиса и К. Естрајха, па све до Ј. Џвијића и својих властитих савременика С. Томића, В. Симића, З. Бешића и још неких стваралаца. Ауторов циљ, међутим, никада се, у наведеним дјелима, не исцрпљује у парапази или критичкој анализи остварене литературе. Напротив, тек се узгредно потпомажући већ оствареним сазнањима, или полазећи од њих као од дате основе, Б. Ж. Милојевић има, прије свега, за циљ истраживање непознатих проблема и саопштења нових чињеница и идеја. Зато од 25 насловљених одјељака, колико их је садржано у поменутим дјелима, нема скоро ни једног у којем није откривен какав нови детаљ или податак (а најчешће су то читаве серије бројних података) прикупљених у данима, ако не и годинама, истрајног теренског рада.

Поглавља и одјељци, у којима се разматра регионално-географска проблематика Дурмитора, конципирани су тако да обухватају читав низ питања, и то, прије свега, оних која се баве просторним обиљежјима географског положаја и геоморфолошким, геолошким, климатским, хидрографским и биogeографским одликама планине као целине и њених саставних делова, затим, особеностима економско-географског и друштвено-географског живота, као и условима који постоје за тај и такав живот на проучаваном простору. Поређане по једном логичном редосљеду, ове тематске целине нијесу ниједног момента завеле свога аутора да западне у „шаблонски пропорционализам” који би га, надаље, одвео према „формалној комплетности представљања” регионално-географских процеса (8, 11). Штавише, он је те процесе укључио у фокус свог научног интересовања тако што је оштроумно препознао све оне компоненте које опредјељујуће дјелују и које ће, вјероватно, и у наредном периоду дјеловати, на обликовање предеоно-географске физиономије разматраног простора. И не само то, Б. Ж. Милојевић је у свом раду на овим питањима уочио (мада је могао и знатно боље) и начин на који се све те компоненте суперпонирају образујући у дурмиторском територијалном оквиру

регионалне јединице специфичних обиљежја (кањонске долине, површи и високопланински гребен).

Ми ћемо на овом мјесту истаћи бар још два својства која се тичу Милојевићевог рада на проблематици ове врсте. Прво се односи на његов став према литератури коју у процесу самог рада користи. Овом прецизном и поузданом истраживачу, наиме, није циљ само да дође до нових података и чињеница, већ да те исте податке и чињенице стави у систем разноврсне, али и међусобне условљености. Друго, пак, битно својство његовог рада је то што Б. Ж. Милојевић користећи се разноврсном литературом, исту, такође, ставља на својеврсну провјеру. Тако је, рецимо, овај научни радник кориговао или пак исправио не мали број погрешака својевремено изречених у радовима чак и тако авторитативних истраживача, какви су били Ј. Цвијић, К. Хасерт, Ф. Кох, К. Кајзер и др. Зато на овом мјесту нека буде истакнуто да је Б. Ж. Милојевић о Дурмитору прикупio и саопштио више података и чињеница него што је то пошло за рукум било којем нашем или пак страном познаваоцу ове планине. Због свега тога је и сваки евентуални рад планиран на пољу модернијих регионално-географских проучавања Дурмитора у будућности, немогуће замислити без ослањања на научна истраживања и резултате Б. Ж. Милојевића, произашле из Цвијићеве географске школе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ј. Цвијић, Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе, Гласник СКА, књ. 57, Београд, 1899.
2. Ј. Цвијић, Ледено доба у Проклетијама и околним планинама. Гласник СКА, књ. 39, Београд, 1913.
3. Цвијић, Балканско полуострво и јужнословенске земље. Књ. I. Београд, 1922.
4. Ј. Цвијић, Геоморфологија. Књ. I. Београд, 1924.
5. Б. Ж. Милојевић, Високе планине у нашој краљевини. Београд, 1937.
6. Б. Ж. Милојевић, Дурмитор, регионално-географска иступљавања. САН, Зборник радова, књ. IX, Географски институт, књ. 2, Београд, 1951.
7. Б. Ж. Милојевић, Долине Таре, Пиве и Мораче. Научно друштво Црне Горе, Шетиње, 1955.
8. М. Васовић, Регионална географија, карактеристичне регије на земљинoj површини. БИГЗ, Београд, 1971.
9. E. Tietze, Geologische Uebersicht von Montenegro. Jahrb. d. geol. R. A. 1884.
10. С. Томић, Дробњак, САН, Одјељење друштвених наука, Београд, 1902.
11. K. Kayser, Morphologische Studien in Westmontenegro, I (Zeitschrift Gesell. Erdkunde, Berlin, 1932).
12. С. Томић, Дробњак, САН, Одјељење друштвених наука, Београд, 1902.
13. С. Томић, Пива и Пивљани. САН, Одјељење друштвених наука. Књ. 31. Београд, 1949.
14. А. Лубурић, Дробњаци. Београд, 1930.

S u m m a r y

Although he did not do regional-geographical research of Durmitor directly, Jovan Cvijić also had important scientific results in this type of geographical research which published in: Glaciation and Morphological research of Bosnian, Herzegovinian and Montenegrin Mountains; The Ice Age in Prokletije and other Mountains; Anthropogeographical Problems of the Balkan Peninsula; Geomorphology. Among these results not only can physical-geographical factors be found but also anthropogeographical ones, which are nothing else but the factors of regional differentiation and physiognomical formation of the mountain and its parts. Apart from this, on the basis of his manual: »Instructions for research settlements«, Jovan Cvijić organized the collection of anthropogeographical data to be done by his students and associates, S. Tomić and A. Luberić. They also studied anthropogeographical problems of Piva and Drobnjak — the two regions very little known up to 1902, 1929 and 1949. Since these regions were studied in such a way that they contained numerous elements of regional-geographical character, especially »Dronjak« and »Piva« by S. Tomić, these studies together with previous Cvijić's results helped our famous geographer Borivoje Ž. Milojević to write within his detailed work »High Mountains in Our Kingdom« a shorter monograph in 1937, and a longer one in 1951. The latter represents the only regional-geographical monograph on Durmitor. It contains the most complete results of regional-geographical research on this mountain which came from the Cvijić's school of geography.

Др МИЛОРАД ВАСОВИЋ

ЈОВАН ЦВИЈИЋ — НАЈСВЕСТРАНИЈИ НАШ НАУЧНИК

Писац ових редова има изузетно тежак научни задатак: треба да докаже да је Јован Цвијић био и остао најсвестранији југословенски научник. Да би се то доказало, мора се најпре утврдити дијапазон Цвијићевог научног стваралаштва. Затим треба упоредити, макар у основним цртама, научне дијапазоне овог и неколицине других наших научних великана. Најзад, неопходно је да се објасне све оне људске вредности Јована Цвијића, које су га оспособиле за беспримерно свестран научни рад. Посебно указујемо на чињеницу да је овај научник остао рекордер у још двема сферама нашег интелектуалног живота: у примени научних резултата и превођењу научних дела на велике светске језике. Оставићемо за другу прилику детаљније разматрање ових сфера, које иначе побуђују посебно интересовање у научној, па и у широј јавности наше земље.

Добро зnamо да је Јован Цвијић готово стално ширио своје научно интересовање. У почетку се бавио готво само проучавањем кра-са, претежно крашког рељефа и крашке хидрографије. Касније је обраћао пажњу и на људски живот у крашким просторима: на положај насеља, земљорадњу по вртачама, увалама и пољима, на мукотрпно снабдевање крашког становништва водом. Сваки научни радник у области географије, па и осталих просторно-земаљских наука зна да је Јован Цвијић поставио темеље карстологији, да је био и остао највећи светски ауторитет за питања краса. Нико од југословенских научника, сем Цвијића, није успео да унесе у светску науку спрскохрватске речи као научне термине („понор”, „увала”, „крашко поље”, „хум”, „долина”). Ова чињеница је толико крупна и сама по себи тако важна, да је не треба коментарисати. Поневши из Беча врло сопадно знање из геологије, временом је почeo да проучава и геотектонске појаве и облике на Балканском полуострву, што му је омогућило да издвоји познате планинске системе: алпски, динарски, шарско-пинда-ски, карпатски, балкански и родопски. Понирући све дубље у геолошке науке а првобитно већ оријентисан на геоморфологију, он је захватио и оне проблеме, који су некако на граници ових наука. Тако је предузео проучавање еволуције Панонског и Егејског језера, веза између њих, затим стварање Бердапске пробојнице, површи на јужном ободу Панонског басена, постанак Босфора и Дарданела. Само да је ове резултате оставил нашој геологији и геоморфологији било би до-волно да га уврстимо у пионире науке. Али он се ни на томе није за-држао. Проучавајући планине на Балканском полуострву установио је на једнима вулкански а на другима глацијални рељеф, па је тако

практично основао у нас вулканологију и глацијологију. Истина, геолози то третирају као „регионалне науке”, тј. тврде да је Цвијић споменутим истраживањима задужио регионалну геологију. У свету је нарочито дубоко одјекнуло његово откриће глацијалних трагова на нашем полуострву, јер су највећи дотадашњи ауторитети сматрали да балканске планине нису биле заглечене током плеистоцена. У седам описантијих студија Цвијић је изложио конкретне податке о глацијалним траговима најпре на Рили а потом на планинама у западним деловима Балканског полуострва. Откриће је било толико неочекивано па и узбудљиво, да је подстакло низ врло познатих иностраних научника да крену у истраживање балканских планина (K. Estraih, A. Penk, V. Devis, V. de Renji, K. Hasert, С. Бончев и други). У ствари, они су хтели да провере Цвијићева открића. Дошли су до закључка да су све важније Цвијићеве тврђе тачне: да су на балканским планинама у плеистоцену постојали крахи ледници, углавном циркног типа, да су планине на западним странама полуострва биле јаче заглечене него на источним странама и да је то последица изложености првих планина влажним ветровима са запада. Потврдили су и то да је Цвијић први открио тзв. крашки тип ледника, до тада непознат у научној литератури (1, 112).

Нешто другачију судбину имала је Цвијићева теорија, иначе врло луцидна, о повлачењу Панонског језера и усещању језерских површи по јужном ободу Панонског басена. У својим регионалним истраживањима у почетку су је потврђивали сви Цвијићеви ученици. Али почетком педесетих година овог века њу је први довео у сумњу П. С. Јовановић, да би јој касније многи геоморфолози чинили озбиљне замерке. Ипак је „од Цвијићеве синтезе о абразионом рељефу по јужном ободу Панонског басена остала суштина учења, тј. да је језеро постојало и да је по свом ободу оставило абразионе трагове...“ (2, 92).

Цвијић се није задовољавао само утврђивањем еволуције Панонског и Егејског језера и њихових залива, који су залазили у многобројне балканске котлине. Он је први предузео систематска истраживања данашњих језера. Његова запажања о балканским језерима „а нарочито његово изванредно познавање постанка и еволуције језерских басена у Македонији и северној Грчкој, као и на планинама које су за време плеистоцена биле захваћене глацијацијом, имају вишеструк значај за развој лимнологије код нас...“. Од значаја је Атлас Језера Македоније, Старе Србије и Епира који је Јован Цвијић урадио по узору на... атласе језера у Француској и Аустрији... Овај атлас, као и врло обимно, тротомно дело „Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије“ сматрају се основом за лимнолошко познавање наших великих тектонских језера, као и за познавање тектонских језера на територијама Грчке и Албаније...“ (3, 212 и 214).

Путујући пуних 38 година по балканским и подунавским пространствима, по Малој Азији и Карпатима, Цвијић је уочавао огромне разноликости у структури становништва, положају, типу и изгледу насеља, у типовима кућа и привредних зграда, у привредном животу и привредној развијености, производним односима, фолклору, обичајима, традицији и психичким особинама народа. Што је више посматрао ове разноликости, по којима је иначе Балкан онда био а умного-

ме је и данас другачији од остале Европе, Џвијић је падао у све дубље искушење да зађе и у антропогеографију. Араматичне историјске околности ишли су му на руку и готово су га нагониле да инклинира овој географској дисциплини, у којој се проучава пре свега однос човека према природи, односно према географској средини и обрнуто. Илинденски устанак у Македонији 1903, анексија Босне и Херцеговине 1908, балкански ратови 1912. и 1913, први светски рат 1914—1918, Версајска мировна конференција 1919/20. године узбуђивали су све креативне духове на Балкану и тражили научна тумачења врло узаврелих процеса и збивања. Истовремено с овим збивањима расло је расположење јужнословенских народа за уједињењем у слободну, демократску државу. Време је тражило да се много што-шта научно објасни, али и да се научно образложе основе јужнословенског јединства. Џвијић је постепено увиђао да географија умногоме може удоволити овим крупним историјским захтевима, па је отпочео са систематским радом на антропогеографији. Али како је био склон да свестрано сагледа сваку појаву и сваки процес, схватио је да не може објаснити многе антропогеографске појаве без дубоког уношења у етнографију, етнологију, историографију, економију и социологију. Формално гледано, он није писао студије из ових научних области; дакле, из наслова његових радова то се не види. Међутим, његова позија и обимна дела („Антропогеографски проблеми Балканског полуострва”, „Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије”, „Балканско полуострво и јужнословенске земље”) пуна су изванредних опсервација готово подједнако значајних за антропогеографију и ове науке. Р. Лазаревић с правом пише „да сви савремени географи — на пољу науке — не баве се тако широко и свеобухватно географијом као Јован Џвијић. А то није било неко површинско „чепркање”, већ дубоки, зрели научни захвати, у широком дијапазону од физичке географије до антропогеографије и етнологије. Био је комплетан и свеобухватан опсерватор и генијална аналитично-синтетичка природа...” (2, 88).

Да је Џвијић заиста широко заснивао своја схватања о односу географске средине и човека, што је суштина његове концепције антропогеографије, показује најпознатије дело из ове области и својеврсна синтеза његових антропогеографских истраживања, „Балканско полуострво и јужнословенске земље”. Већ на почетку ове књиге, у поглављу о главним географским особинама, он доводи у везу мостовски положај („евроазијске особине”) полуострва са старим цивилизацијама: егежском, микенском, јелинском и византијском. Широко отворено према Југозападној Азији на једној, и Средњој Европи са Панонским басеном, на другој страни, уз то дисецирано уздужним и попречним долинама, оно је олакшавало пружимања различитих култура и цивилизација, које су се допуњавале, оплемењивале и преображавале као ретко где у Старом свету. Те дубоке везе између природе географског простора, географске предодређености правца и особености културних утицаја у појединим просторним целинама, није могао да сагледа ни један археолог, историчар или историчар уметности, нити било који други научник уколико није пропутовао уздуж и попреко преко овог полуострва. И није нико толико пропутовао ни толико видео као Џвијић. Када се пажљиво прочита наредно велико

ме је и данас другачији од остале Европе, Цвијић је падао у све дубље искушење да зађе и у антропогеографију. Араматичне историјске околности ишли су му на руку и готово су га нагониле да инклинира овој географској дисциплини, у којој се проучава пре свега однос човека према природи, односно према географској средини и обрнуто. Илинденски устанак у Македонији 1903, анексија Босне и Херцеговине 1908, балкански ратови 1912. и 1913, први светски рат 1914—1918, Версајска мировна конференција 1919/20. године узбуђивали су све креативне духове на Балкану и тражили научна тумачења врло узврелих процеса и збивања. Истовремено с овим збивањима расло је расположење јужнословенских народа за уједињењем у слободну, демократску државу. Време је тражило да се много што-шта научно објасни, али и да се научно образложе основе јужнословенског јединства. Цвијић је постепено увиђао да географија умногоме може удовољити овим крупним историјским захтевима, па је отпочео са систематским радом на антропогеографији. Али како је био склон да свестрано сагледа сваку појаву и сваки процес, схватио је да не може објаснити многе антропогеографске појаве без дубоког уношења у етнографију, етнологију, историографију, економију и социологију. Формално гледано, он није писао студије из ових научних области; дакле, из наслова његових радова то се не види. Међутим, његова позија и обимна дела („Антропогеографски проблеми Балканског полуострва”, „Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије”, „Балканско полуострво и јужнословенске земље”) пуна су изванредних опсервација готово подједнако значајних за антропогеографију и ове науке. Р. Лазаревић с правом пише „да сви савремени географи — на пољу науке — не баве се тако широко и свеобухватно географијом као Јован Цвијић. А то није било неко површинско „чепркање”, већ дубоки, зрели научни захвати, у широком дијапазону од физичке географије до антропогеографије и етнологије. Био је комплетан и свеобухватан опсерватор и генијална аналитичко-синтетичка природа...” (2, 88).

Да је Цвијић заиста широко заснивао своја схватања о односу географске средине и човека, што је суштина његове концепције антропогеографије, показује најпознатије дело из ове области и својеврсна синтеза његових антропогеографских истраживања, „Балканско полуострво и јужнословенске земље”. Већ на почетку ове књиге, у поглављу о главним географским особинама, он доводи у везу мостовски положај („евроазијске особине”) полуострва са старим цивилизацијама: егејском, микенском, јелинском и византијском. Широко отворено према Југозападној Азији на једној, и Средњој Европи са Панонским басеном, на другој страни, уз то дисецирано уздужним и попречним долинама, оно је олакшавало пружимања различитих култура и цивилизација, које су се допуњавале, оплемењивале и преобравожавале као ретко где у Старом свету. Те дубоке везе између природе географског простора, географске предодређености правца и особености културних утицаја у појединим просторним целинама, није могао да сагледа ни један археолог, историчар или историчар уметности, нити било који други научник уколико није пропутовао уздуž и попреко преко овог полуострва. И није нико толико пропутовао ни толико видео као Цвијић. Када се пажљиво прочита наредно велико

поглавље ове монографије, које је аутор назвао „Географски утицаји и интервенција друштвених елемената”, уоче се главни Џвијићеви резултати, проистекли из дубоких, свеобухватних опсервација. Тамо се пажљиво процењују непосредни и посредни утицаји географске средине, потпиртавају географске особине које одређују народне покрете, показује како се мења географска средина, изналази веза између историјских догађаја и рељефа. Ако историчари признају Џвијића да је нечим задужио нашу историографију, морају истаћи његова сагледавања културних појасева. И не само сагледавања географског распострањења, него и врло оштроумног карактерисања сваког од издвојених појаса: преиначене византијске или старе балканске, турско-источњачке, западне и средњоевропске цивилизације и тзв. патријархалног режима. Међутим, Џвијић је показао врхунац оштроумности при анализи миграција становништва. Вредност тих разматрања у „Балканском полуострву“ је вишеструка, готово непроцењива, управо историјска. Није реч само о томе што је он први тачно означио „метанастазичке и аметанастазичке области“ на Балкану, нити у открићу толико важних, судбоносних миграционих струја (динарске, косовско-метохијске, шопско-торлачке, повардарске, браничевске, инверсне). Много је важније што је он први свеобухватно проучио овај јединствени антропогеографски комплекс почев од дубоких економских, историјских, природних и психолошких узрока, до готово небројених последица, од којих је измешаност народа остала кључна и судбоноса особеност. Управо на тој измешаности Џвијић је заснивао своје дубоко уверење о нужности коегзистенције различитих народа на истим географским просторима. Од тог трезвеног сазнања до уверења о потреби окупљања југословенских народа у једну државу, био је само један корак. Догађаји, који су се одвијали великом брзином на почетку и у току првог светског рата, све више су се усмеравали ка стварању Југославије. Наравно, Џвијић није могао да утиче на њих, али су га они сами некако ставили у положај човека који је највише позван да научно образложи њихов крајњи смисао и циљ. Истини за вољу треба рећи да је Џвијић на почетку тога рата замишљао уједињење под окриљем Србије, да је будућу уједињену државу називао „будућа српска држава“ а Србију сматрао будућим југословенским Пијемонтом“ (4, 460 и 461). Због тога су га оштро критиковали нарочито политичари из групације независних југословенских демократа. Његови погледи касније су прилично еволуирали, што се види из следећих речи које је написао о балканској унији: „Треба пожелети долазак једног савеза, можда једне разумне балканске конфедерације, засноване не на унилатералној концесији већ на споразумној ... (4, 458).

Јован Џвијић и други пионири наше науке

У овако кратком чланку немогуће је изложити све оне резултате којима је Јован Џвијић задужио етнологију, етнопсихологију, историографију, економију, социологију, па и политикологију. О томе су писали многи научници а у новије време етнолог Петар Влаховић, историчари Васо Чубриловић, Владимира Стојанчевић и Љубинка Трговчевић, лекар Милорад Драгић, економиста Обрен Благојевић, социолог Радомир Лукић, филозофи Душан Недељковић и Андрија Стојко-

вић и други.*). Рекло би се да о Џвиђићевом стваралаштву све чешће пишу представници ових наука, што је само по себи индикативно. Ка-да пажљиво проучимо њихове написе, стичемо утисак да се Џвиђићев допринос наведеним наукама више цени данас него у недавној прошлости. Бројни написи из различитих научних углова, по правилу дубоко афирмативни, свакако представљају најбољу потврду свестраности овог нашег научника, који је био без премца у историји наше науке. Ако изузмемо велике просветитеље Вука и Доситеја, који су поставили темеље наше савремене културе, остају многи врло заслужни научни посленици као што су: природњак Јосип Панчић, историчар Стојан Новаковић, математичар Михаило Петровић, филозоф Бранислав Петронијевић. Овде се неће поредити Џвиђићеви научни доприноси са доприносима споменутих пионира науке. То би било и неумесно: нити је умесно да се пореде заслуге географа са заслугама представника аругих наука, нити се писац овог скромног чланка сматра стручним да просуђује о њиховим заслугама. Може се једино указати на то ко се чиме бавио и из тога извући закључак о дијапазону тих стваралаца — и ништа више. За питање које се овде расправља то јеовољно.

Јосип Панчић, по образовању лекар а по научном раду прилично свестран природњак, који је међу првима у нас систематски сакупљао биљке да би направио хербар, минерале да би створио минералашку збирку и фаунистички материјал да би омогућио зоолошка истраживања, био је прави пионир у науци XIX века. На Великој школи предавао је ботанику, зоологију, геологију, минералогију и агрономију. Открићем низа биљних врста на нашем тлу, наставним и организационим радом (шест пута је био ректор Велике школе, оснивач и први председник Српске академије наука) прочуо се далеко изван граница Србије (5, 421 и 422).

Стојан Новаковић, научник и политичар, најпре је писао песме и приповетке. Много је преводио песме са неколико страних језика. Касније се доста бавио науком о језику и историјом књижевности а нарочито културном и правном историјом. Иако се „дије систематски посветио ниједној од наука којима се бавио”, ипак је дао значајне прилоге славистици и националној историји. Објавио је и више путописа и описа наших земаља (5, 307 и 308).

Михаило Петровић, математичар светског гласа, који је створио „богорадску математичку школу”, бавио се алгебром, теоријом комплексних функција а нарочито теоријом диференцијалних једначина. Створио је две нове математичке дисциплине: математичку феноменологију и теорију математичких спектара. Човек прилично разнолико надарен и склон путовањима, написао је неколико изврсних путописа пуних географске садржине, добрих запажања па и тачних објашњења низа природних појава („Кроз поларну област”, „У царству гусара”, „Са океанским рибарима”, „По забаченим острвима”, „Роман јегуље”).

Бранислав Петронијевић, филозоф и антрополог, оставил је научни низ врсних радова о проблемима филозофије и методологије посебних наука. Овај „рођени метафизичар”, како је о себи говорио, развио је учење о емпириоријализму. Написао је више радова о

*) Видети зборник радова „Научно дело Јована Џвиђића” (САНУ, Научни склопови XI, Београд, 1982).

логици математике — о проблему бесконачности и конечности пространа, о математичкој индукцији, проблему три тела и др. Доста је проучавао историју поједињих наука а нарочито методологију великих научних открића (Њутновог закона гравитације, Le Verioerova и Galova открића планете Нептуна, Мендељејева открића периодичног система елемената). Бавио се и популаризацијом науке. Са посебном страшћу проучавао је неке палеонтолошке проблеме: порекло птица, почетак њиховог диференцирања на тркачице и летачице, порекло рептила, сисара и тетрапода; поставио је закон некорелативног развића. Научна радозналост овог веома умног човека, чија се метафизичка филозофија ипак критиковала, досезала је до психологије: успешно се бавио теоријом опажања провидног и дубине, опажањем сложених боја и др. (5, 481 и 482).

Четворица наведених научника обележила су епоху у наукама којима су се бавили. То су констатовали компетентни стручњаци. Из њихових оцена се види да је сваки од ових научника имао прилично широк научни интерес, који их је одводио у суседне или граничне научне области. У томе погледу Бранислав Петронијевић као да је направио највећу лепезу истраживачких проблема и највеће растојање од своје основне до других научних области — од чисте филозофије, преко математике и палеонтологије до психологије. Према томе, само се он донекле, по свестраности научноистраживачког рада, приближио Јовану Цвијићу. Али он није творац низа природних наука у нас, нити је задужио толики број друштвених наука као Цвијић. С друге стране, Петронијевић, већ због природе проблематике коју је истраживао, није толико свестрано могао да примењује резултате својих истраживања.

Цвијићеве људске вредности и способности за свестрано научно стваралаштво

Домети научних стваралаца резултат су читавог низа околности, људских вредности и стваралачких способности. Истина, Цвијић се појавио у науци управо онда, када су јој у нас постављани темељи, када је готово свака географска појава била неистражена а карта Балканског полуострва пуна погрешних назива и нетачног представљања објекта. Њему су много ишли наручку и друштвено-историјски процеси и политичка збињања (максимално заоштравање борбе балканских народа за коначно ослобођење од вишевековне тубинске власти, стварање покрета за уједињење Јужних Словена, појава првих напредних идеологија, и социјалистичких организација итд.). Ипак, Цвијићев огроман научни успех на првом месту је последица његових стваралачких способности и људских вредности. Реч је о широкој надарености, готово беспримерној радиности, систематском стручном уздизању, личној храбrosti и наглашено достојанственом држању.

Цвијић је заиста био широко надарен. Две његове особине посебно су се истицале: велика интелигенција и изузетна моћ опсервирања. Захваљујући великој интелигенцији и наравно, постојаном раду, у школи је готово увек био најбољи бак. Још у гимназији лако и брзо је научио немачки и француски језик, што му је омогућило да у оригиналу чита дела истакнутих страних природњака, па и филозофа.

Урођену способност за опсервације развијао је готово непрекидним истраживањима на терену. У зрелим годинама био је у стању да за врло кратко време, чим се отвори видик, уочи главне одлике и основне научне проблеме простора који посматра. Уз ову моћ ишла је и друга — готово дечја радозналост. Она се није завршавала решавањем физичко-географских проблема, већ се преносила на антропогеографске и етнографске појаве и процесе. Џвијић је врло брзо уочавао и најситније особине становништва у разним деловима Балкана. Имао је „изванредно фино, оштро осећање у оцењивању вредности и карактера људског, и био је у том погледу, као и у свим другим приликама и односима према људима, веома непристрасан и правичан...“ Имао је и особиту љубав за искреним, пријатељским разговорима а нарочито још у вези са причањем догађаја и доживљаја, у коме је баш он био неисцрпан и веома занимљив...“ (6, XVI). Када се читају странице испуњене запажањима о психичким особинама поједињих балканских народа или делова једног истог народа, стиче се утисак да је Џвијић био генијални психолог. Он је „увидео да у томе научном послу није могућно доћи до сигурних резултата без дубоког, интимног познавања душе разних географских и друштвених целина. За психологију тих целина треба изнети научне податке. Од свих до сада употребљених метода на томе пољу његове су најсвестраније, и иду најдубље у суштину ствари...“ (7, 25).

Џвијићева радиност била је несхватљива људима који су га окруживали. Ми о њој судимо углавном по његовој огромној научној продуктивности — по читавој библиотеци књига које је написао, изврсно илустровао и опремио. Просто је несхватљиво да је толико написао човек који је живео само шездесетак година, који је дugo предавао готово све наставне предмете у Географском заводу, који је у два маха био ректор Универзитета а последњих седам година живота председник Академије наука и још живо суделовао у решавању најкрупнијих проблема своје земље. Тај се човек просто сатирао на послу и то свесно, што показују и ове његове речи: „Треба се навићи и о проблему, послу, професији дуго, кадшто и непрекидно мислити, док се нађу решења. То махом ни организму не шкоди, али и ако шкоди, организам је зато ту да се честито утроши...“ (8, 31). Савременици и ученици су указивали на то да Џвијић, у жару научног трагања за широком лепезом проблема који су га интересовали, није обраћао већу пажњу на огромне физичке напоре и оскудице на терену. Са собом није носио ни простијерку, ни покривку, нити било какву храну. „Небројено пута је по планинама и по селима живео о проји и качамаку или би му цео дневни оброк чинило парче рђава хлеба без ика-квих додатака... много пута је проводио ноћи са кратким и рђавим сном по пастирским колибама на простртој папрати или сену или само каквом хаљетку, а доста се пута дешавало, да заноћи са својим сапутницима у пустој планини и да лежећи крај ватре и већином не спавајући дочека зору...“ (6, XXIV). Чим би се вратио са истраживачких путовања, још док су свежи утисци, прионуо би на срећивање прикупљених научних података, радећи до дубоко у ноћ.

Од правих научника увек се очекивало да буду врло храбри, али одговорно храбри. Научно дело великих мислилаца и идеолога може деценцијама, па и вековима, да покреће народне масе ка остварењу од-

ређеног друштвеног циља. Зато научни стваралац-инспиратор тих по-кretа мора врло одговорно да процењује све корисне, али и евентуално штетне последице које његове идеје могу да оставе у одређеном раздобљу. Управо је Цвијић био одговорно храбар научник. Кад је избио Илинденски устанак, 1903. године, он је храбро написао да Македонци нису ни Срби, ни Бугари, ни Грци, већ народ у стварању. Иако је та његова оцена изазвала буру негодовања у српским и бугарским политичким круговима, он је остао при своме становишту. Шта више, само три године доцније објавио је прву и другу књигу свог огромног дела „Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије“ на готово 700 страна највећег формата. Није, се, дакле, плашио последица које су могле настати што је у самом наслову одвојио називе „Македонија“ и „Стара Србија“. Нимало се није устручавао да критикује многе негативне појаве у нашем друштву на почетку 20. века, нарочито политикантство, „политичку ларму“, политички каријеризам, „политичку циганију“ (9, 62). У грчу који га је спопао због повлачења из земље војске и владе, 1915. године, напао је страховито а можда и претерано Николу Пашића и друге властодршце, па је чак био прекинуо готово све везе с њима током 1916. године, коју је иначе провео у Швајцарској. Ни тада се није плашио последица. У току теренских истраживања живот му је понекад висио о концу, али је и тада настављао са радом. Наставио је да ради и онда када су аустро-угарски стражари пущали преко његове главе да би га заплашили. Једна друга Цвијићева особина, која се допуњавала са храброшћу или је можда проистичала из ње, била му је од велике користи током читавог стваралачког века. То је способност потпуно „владања собом, савлађивање својих осећања и у приликама у којима наши људи обично не умеју да одрже потребну хладнокрвност и прираност... И у тренуцима смртне опасности — као што је био случај у Гацку, кад су поред нас пролетела намерно управљена аустријска танад — Цвијић је умео очувати то своје потпуно владање собом...“ (6, XVII).

Систематско стручно уздијање било је ипак пресудан чинилац целокупног научног успеха, па и свестраног научног стваралаштва овог човека. Од првог дана студија он се модерно школовао за географа и геолога. Вук Каракић је био готово самоук, Светозар Марковић је студирао технику а бавио се истраживањем друштвено-политичких појава и развијањем социјалистичких идеја. Упркос скромном школовању, Вук је огромно задужио нашу науку и културу у целини: проучавао је живот, обичаје и особине народа и чак описивао простране географске целине. „Он је то чинио у скромном обиму, колико су му дозвољале прилике и други послови, које је он тада сматрао за главније, али је све то чинио врло лепо и узорно. Осим тога он је подстицао и друге људе да прикупљају грађу из народа... Али је све то било веома мало, без система и без научне основе. Са појавом Јована Цвијића, испитивачки рад у народу развија се у нарочитом правцу у великолепни систем: израђује се план, који прихватат и у сваком погледу обилато помаже Академија наука, а Јован Цвијић, даровити и пун искуства покретач и вођа, окупља на његову остварењу велики број добро упућених радника. Он ствара своју школу: расадник науке и испитивачког рада у народу...“ (6, XX).

Слично Светозару Марковићу, Јосип Панчић је учио једно а проучавао друго: завршио је студије медицине а временом се преоријен-

тисао на биолошка, посебно ботаничка истраживања. Џвијић се није задовољио завршеним студијама географије и геологије; стога је отишао у Беч да се усаврши и докторира из географије и то код геоморфолога и глациолога светског гласа Albrehta Penka, геолога Eduarda Šisa, климатолога Juliusa Hana и других професора надалеко чуvenог Универзитета. Тамо је географска и геолошка настава извођена на најсавременији начин, уз примену најновијих геолошко-географских карата, инструмената и очигледних средстава. Тамошње библиотеке располагале су свим иностраним и домаћим научним часописима, монографијама, студијама и радовима свих познатијих научника. Све што је до тада било објављено о географским, геолошким, историографским, етнографским, социолошким, економским и политичким проблемима Средње Европе и Балкана стајало је у бечким научним библиотекама на располагању Џвијићу и другим младим ентузијаистима. Млади научник, са солидним знањем страних језика и по природи веома радан, најпажљивије је изучавао расположиву научну литературу, нарочито ону која се односила на Балканско полуострво. Његови учитељи, нарочито Албрехт Пенк, врло често су изводили наставу на терену и правили екскурзије кроз оне делове Алпа, који су географски најинтересантнији. Учествујући редовно на њима, Џвијић је по први пут у свом животу видео циркове, валове, морене, флувиоглацијалне терасе, терминалне басене, „горске очи“ или језера настала у цирковима и низ других физичко-географских појава. Даровитом опсерватору за почетак је било довољно то, да му велики „мајстори“ само једном покажу како се идентификују и научно истражују одређене природне појаве, па да их потом сам може истраживати. Читавог живота Џвијић је до максимума користио своје високо стручно образовање. Бавио се увек оним што је учио код најбољих стручњака.

Огрешили бисмо се о ову знамениту личност ако не бисмо споменили још један велики квалитет који је поседовала — мајсторство стила и језика. Својевремено је Војислав Бурић умесно написао и ово: „Али, иако историја наше науке није дуга, много је више научника — међу њима оних који лепо пишу — него што избор у једној књизи може да покаже. Штавише, нађе се и такав научник, Јован Џвијић, који сам заслужује целу књигу и који, као једна од неколико најумнијих српских глава, мора у избору да добије знатно веће место него други ... Ако вас занима пејзаж, читајте Пањчићев „Копаоник и његово подгорје“ и многе Џвијићеве странице, које су остале ван овог избора. Ако не верујете да научник уме да направи портрет личности, погледајте како је Џвијић описао своју мајку или ујака ... и, још импресивније, поједине варијетете динарског типа ...“ (10, 7 и 8). Колико је В. Бурић имао право, показују ове реченице којима је Џвијић описао Шумадију:

„Као потопљен у млаке и лаке магле и чај, шумадијски предео, затворено плавог тона, добија у јесен изглед развучен и нејасан, без оштрих линија: облици земљишта као да на ивицама ишчезну и губе се у сивкастој магли ...“ (11, 63). Или његов следећи опис Охридског језера:

„Потпуне тишине има на Охридском језеру само рано изјутра, приликом смене ветрова: ноћника и ветерника. А кад узму хујати јаки ветрови и небо се превуче црним густим облацима, боја воде Охридског језера постаје у целини црнкаста, а по њој шуме, шуште и прска-

ју високи таласи као црне масе, чија се само темена забеласају, кад се скрше... Боја воде је у прибрежним, плићим партијама отворено-зелена; то је нефритско зеленило, особито пријатно кад је дно покријено било влакнастим, било губастим и дебелим алгама... Кад сунце кроз облаке просијава, боја воде постаје затворено-плава с мало зеленила; кад сунце зађе за густе облаке, у њу се меша све више црнога; кад нађу перјасти и праменасти облаци, који по језеру остављају сенке као лиснате грane, боја воде постаје зеленкасто-плава, дакле више зеленкаста..." (12, 130).

Цвијићево мајсторство стила, језика и уопште способност да лепо пише знатно је допринело дефинитивном суду о укупној вредности његовог стваралаштва. Убедљивост теорија и открића највише зависи од вредности научних аргумента; али је од велике важности и начин на који се излаже разматрана проблематика. Оно што се напише просто, кратко и јасно, постаје убедљиво и прихватљиво. Мало је ко од наших научника-природњака био у стању да то постигне као Јован Цвијић. И овај велики дар био му је ослонац у свестраном научном и друштвеном стваралаштву.

ЛИТЕРАТУРА

1. М. Шифрер: **Цвијићева глацијолошка открића на балканским планинама** („Научно дело Јована Цвијића”, САНУ, Научни склопови XI, Београд, 1982).
2. Р. Лазаревић: **Допринос Јована Цвијића познавању абразионог рељефа по јужном ободу Панонског басена** („Научно дело Јована Цвијића”, САНУ, Научни склопови XI, Београд, 1982).
3. С. Станковић: **Цвијићев допринос развоју лимнологије у Југославији** („Научно дело Јована Цвијића”, САНУ, Научни склопови XI, Београд, 1982).
4. Љ. Трговчевић: **Јован Цвијић о једињењу Југословена 1914—1915.** („Научно дело Јована Цвијића”, САНУ, Научни склопови XI, Београд, 1982).
5. Енциклопедија Југославије, св. 6 (Лексикографски завод Југославије, Загреб, MCMLXV).
6. Ј. Ердељановић: **Јован Цвијић и наша наука о народу** („Цвијићева књига”, Српска књижевна задруга, коло XXX, бр. 201, Београд, 1927).
7. Ј. Данеш: **Јован Цвијић** (Посебно издање Географског друштва, св. 1, Београд, 1927).
8. Ј. Цвијић: **Формирање научних радника** („Говори и чланци”, књ. I, Напредак, Београд, 1921).
9. Ј. Цвијић: **О националном раду** („Говори и чланци”, књ. I, Напредак, Београд, 1921).
10. В. Бурић: **Предговор у књизи „Научници”** (Матица српска и Просвета, Нови Сад — Београд, 1967).
11. Ј. Цвијић: **Балканско полуострво и јужнословенске земље** (Хрватски штампарски завод Д. Д., Загреб, 1922).
12. Ј. Цвијић: **Охридско језеро** („Цвијићева књига”, Српска књижевна задруга, коло XXX, бр. 201, Београд, 1927).

JOVAN CVIJIĆ — OUR MOST VERSATILE SCIENTIST

S u m m a r y

Jovan Cvijić had at least three different characteristics from other famous Yugoslav scientists: the broadest scientific diapason, his scientific works were the most translated into other foreign languages, he took part in solving the biggest problems of the country by the application of his scientific results. At first he studied karst: he formulated methodological basis of karstology still valid in the world. He studied the Dinaric karst in detail, as the most typical one, and introduced Serbo-Croatian words into international scientific terminology, such as: »uvala« — valley, »kraško polje« — karst field, »hum« — hill, »ponor« — abyss. He discovered glacial traces in the Balkan mountains and developed our glaciology. Having studied geology he classified mountain systems, formulated theory about evolution of Pannonian Lake, about the origin of Đerdap, Bosporus, Dardanelles and the Aegean Sea Basin, he studied the evolution of large Macedonian lakes. Later on he treated social problems from different aspects. He founded his anthropogeographical school, he studied the migration of the Balkan population in detail, he also studied the zones of old civilizations, he classified Balkan settlements according to their location and type. He studied life and customs of the Balkan peoples, so that he considerably contributed to the development of ethnography and ethnology. He was the first one who studied psychological types and variants and was the founder of ethnopsychology. Other great scientists (V. Karadžić, S. Marković, J. Pančić, S. Novaković, M. Petrović and B. Petronijević) were of a lower scientific diapason. Owing to his excellent knowledge of the Balkan Peninsula, Jovan Cvijić helped a lot in drawing the borders between our united country and the neighbouring countries at the Versailles Conference in 1919—1920. He most thoroughly and scientifically explained the necessity for the unity of the South Slavic peoples. Jovan Cvijić's scientific versatility was enriched by his human characteristics and values: high intelligence, great working energy, systematic and up-to-date professional education (he studied geography in Belgrade and continued his education in Vienna under the supervision of the world-wide famous scientists.), wide culture, great curiosity and an outstanding gift for observation, an excellent style of writing, great organizational ability. He founded Geographical Institute at the University of Belgrade in 1904 (this was the oldest geographical institution on the Balkans), and the Geographical Association in 1910. He was the University rector twice, and from 1921 till his death he was the president of the Academy of Science. Around 1500 scientific articles and treatises were written about Jovan Cvijić and numerous scientific conferences were held in his honour.

ЈАНКО ТОНЧИЋ

ДУРМИТОРЦИ — ЈОВАНУ ЦВИЈИЋУ

Поред данашњег научног скупа, који је врло успјешно расвјетлио и продубио нераскидиву генетску и научну везу великана географске мисли — Јована Цвијића са Дурмитором, Скупштина општине Жабљак и Национални парк Дурмитор, у години великог јубилеја, одлучили су да на скроман начин, али трајно, обиљеже његово име и дјело.

Изузетно поносни чињеницом да је Јован Цвијић, потомак Цвија Спасојевића, дурмиторског горштака и хајдучког харамбаше, израстао у свестрану научну личност и изванредног педагога, желимо на овај начин да му одамо дужну захвалност.

Јован Цвијић је своју богату животну биографију почeo исписивати у малој србијанској паланци Лозници, наставио у Београду и Бечу, као студент, а завршио са највећим почастима, као професор Универзитета, Председник Српске академије наука, члан многих академија и друштава у иностранству и научник светског гласа. Основач је Српског географског друштва и његов председник до краја живота. Растао је и развијао се у заносу социјалистичких идеја и са уверењем да ће будући живот усрећити људе.

Мало је научника у нашој историји, који су задужили толико дисциплина, као Јован Цвијић. Због његове необичне свестраности и истраживачке упорности, тешко је набројити све области и појаве којима се Јован Цвијић, као научник бавио. Он је знатно развио, или пак ударио темеље географији, геологији, етнологији, етнопсихологији и демографији.

Значајан део стваралаштва посветио је Дурмитору, том горостасу природе и његовој раскоши. Вукла га је тамо наслијеђена носталгија природе, знања стечена из народних пјесама и Вукових прича, тајне планине и орловска станица. Раскошан пространствима и врлетима, вјечним сњеговима, дубоким кањонима, бистрим водама ријека и језерских огледала, Дурмитор је био истински изазов за неуморног истраживача и путника Јована Цвијића. Овим ремек дјелом природе, пред чијом се љепотом и особеношћу диве сви они који му долазе у походе, прокрастарло је Јован Цвијић далеке 1897. године, испитујући његове морфолошке и глацијолошке особине.

Занимајући се за карст на примјеру и у њедрима Дурмитора, Јован Цвијић је поставио основе карстологије, које ни до данас нијесу превазиђене у научном свијету. Његове класификације површинских и

ЈАНКО ТОНЧИЋ

ДУРМИТОРЦИ — ЈОВАНУ ЦВИЈИЋУ

Поред данашњег научног скупа, који је врло успјешно расвјетлио и продубио нераскидиву генетску и научну везу великане географске мисли — Јована Цвијића са Дурмитором, Скупштина општине Жабљак и Национални парк Дурмитор, у години великог јубилеја, одлучили су да на скроман начин, али трајно, обиљеже његово име и дјело.

Изузетно поносни чињеницом да је Јован Цвијић, потомак Цвија Спасојевића, дурмиторског горштака и хајдучког харамбаше, израстао у свестрану научну личност и изванредног педагога, желимо на овај начин да му одамо дужну захвалност.

Јован Цвијић је своју богату животну биографију почeo исписивати у малој србијанској паланци Лозници, наставио у Београду и Бечу, као студент, а завршио са највећим почастима, као професор Универзитета, Председник Српске академије наука, члан многих академија и друштава у иностранству и научник светског гласа. Оснивач је Српског географског друштва и његов председник до краја живота. Растао је и развијао се у заносу социјалистичких идеја и са уверењем да ће будући живот учређити људе.

Мало је научника у нашој историји, који су задужили толико дисциплина, као Јован Цвијић. Због његове необичне свестраности и истраживачке упорности, тешко је набројити све области и појаве којима се Јован Цвијић, као научник бавио. Он је знатно развио, или пак ударио темеље географији, геологији, етнологији, етнопсихологији и демографији.

Значајан део стваралаштва посветио је Дурмитору, том горостасу природе и његовој раскоши. Вукла га је тамо наслијевена носталгија природе, знања стечена из народних пјесама и Вукових прича, тајне планине и орловска станишта. Раскошан пространствима и врлетима, вјечним сњеговима, дубоким кањонима, бистрим водама ријека и језерских огледала, Дурмитор је био истински изазов за неуморног истраживача и путника Јована Цвијића. Овим ремек дјелом природе, пред чијом се љепотом и особеношћу диве сви они који му долазе у походе, прокрстарио је Јован Цвијић далеке 1897. године, испитујући његове морфолошке и глацијолошке особине.

Занимајући се за карст на примјеру и у њедрима Дурмитора, Јован Цвијић је поставио основе карстологије, које ни до данас нијесу превазиђене у научном свијету. Његове класификације површинских и

подземних облика крашког рељефа и карстолошке студије, у којима презентује своја сазнања, имале су у свијету толики утицај, да су наши термини (увала, поље, хум, понор и други), прихваћени као општи научни термини у свим срединама и језицима. Са напорних путовања Јован Цвијић је донио и веома значајне податке о језерима Дурмитора и глацијацији ове планине.

Са изузетним ентузијазмом, дубоким уношењем и ријетком методичношћу, изучавао је демографске промјене у простору и архаична људска станишта. Вршећи класификацију сеоских и градских насеља на Балакнском полуострву и у суседним земљама, поставио је темеље нашој географији насеља. Ниједна друга наука и никаква друга метода, осим непосредног напорног теренског рада, није могла докућити сјајна сазнања до којих је дошао Јован Цвијић.

Стална жеља за стваралаштвом и његова истраживачка радознаност и дуга путовања, прерано су нарушили његово здравље. Свој честан животни пут Јован Цвијић је завршио у свом дому на Копитаревој градини у Београду, у уточишту мира и спокојства, мразовитог јануара 1927. године.

Био је и остао скроман у свему осим у резултатима свога рада и снази свога духа. Оставио је широк и неизбрисив траг за собом. Снажно је означио вријеме у коме је дјеловао и завјештао велико научно дјело свом народу.

Завичај његових предака, као и сва југословенска и светска научна мисао, трајно су му захвални на изузетном и данас врло актуелном доприносу и дјелу. Успомену на име Јована Цвијића у овом крају, неће избрисати ни вријеме, ни дубоки сњегови Дурмитора.

Janko Tončić

TO JOVAN CVIĆ FROM THE PEOPLE OF DURMITOR

S u m m a r y

Proud with the fact that Jovan Cvijić, Cvijo Spasojević's descendant, had grown into a versatile scientific personality and an outstanding pedagogue, we would like to use this opportunity to show him respect and our gratitude. There are not many scientists in our history who obligated so many disciplines, as it is the case with Jovan Cvijić. Because of his unusual versatility and scientific curiosity, it is difficult to enumerate all disciplines and phenomena which were Jovan Cvijić's scientific preoccupations. He considerably developed and established geography, geology, ethnology, ethnopsychology and demography. An important part of his creative work he devoted to Durmitor — the giant of nature- and its beauty. He was attracted there by an inherited nostalgia, by his knowledge of folk literature and Vuk Karadžić's stories, by mountain secrets and eagle nests. With its vast space and crags, everlasting snow, deep canyons, clear river waters and lake mirrors, Durmitor

was a real challenge for Jovan Cvijić, a tireless researcher and traveller. This masterpiece of nature, admired by all visitors, was visited by Jovan Cvijić in 1897 when he studied its morphological and glacial characteristics. Studying karst on the example and in the heart of Durmitor, Jovan Cvijić established the science of karst. These findings have not been surpassed in the scientific world yet. He also brought very important data on lakes and glaciation in Durmitor area. He studied demographical changes with an outstanding enthusiasm. He classified village and town settlements and established geography of settlements. Not any other method or science, except strenuous field work, could reveal those excellent discoveries made by Jovan Cvijić.

Constant desire for creative work, his scientific curiosity and long journeys ruined Jovan Cvijić's health too soon. He died in Belgrade in January 1927. He was modest in everything but his work and strength of mind. He left a deep and indelible trace after himself. He strongly marked the time during which he worked and bequeathed his great scientific work to his people. His ancestors' homeland, as well Yugoslav and world scientific thought, are for ever grateful for his outstanding and up-to-date contribution and work. The memory of Jovan Cvijić's name will last for ever, in spite of time and deep snows of Durmitor.

УЧЕСНИЦИ СИМПОЗИЈУМА „ЈОВАН ЦВИЛИЋ И ДУРМИТОР”

Аковић Видак
Анђелић Миломир
Анђелић Мирчета
Анђелић Слободан
Аритоновић Велинка
Баровић Горан
Бацковић Ковиљка
Безаревић Миленко
Благојевић Милорад
Богдановић Борђије
Богојевић Милорад
Бојовић Јован
Бојовић Милета
Бојовић Љубомир
Бошковић Милан
Бошковић Снежана
Бошковић Петко
Бошковић Софија
Бошњак Ариф
Брајовић Михаило
Бубања Вељко
Бурић Михаило
Варезић Милан
Васовић Милорад
Вујачић Драгица
Вујовић Јованка
Вујовић Милован
Гавrilović Душан
Гавrilović Љиљана
Гаговић Јевто
Гајевић Чедо
Гачевић Михаило
Гачевић Станимирка
Грубач Мирјана
Дамјановић Осман
Даниловић Анђелко
Даниловић Радован
Девецић Милојица
Дедеић Будимир
Дубљевић Блажко
Буковић Александар

Буковић Александар
Бурбић Милун
Бурковић Веселинка
Жугић Томислав
Жуњић Коста
Зејак Душан
Зечевић Милорад
Зорић Душан
Ивановић Здравко
Јеврић Граница
Јеврић Милован
Јековић Јован
Јеловац Марко
Јеловац Димитрије
Јеловац Јубо
Јеловац Миља
Јоксимовић Јагош
Кадић Милоје
Каљевић Михаило
Касалица Миливоје
Килибарда Зоран
Кићовић Драгомир
Клачар Михаило
Кљајевић Душко
Кнегевић Марко
Кнегевић Мирко
Кнегевић Милан
Кнегевић Стојка
Ковачевић Милоје
Копривица Мишко
Лазаревић Сретен
Лаушевић Драгиша
Љешевић Милутин
Манојловић Предраг
Маринковић Никола
Марјановић Љиљана
Марковић Никола
Маџгар Божидар
Мијушковић Веселин
Миличевић Миланка

Мирковић Милан
Мићановић Радомирко
Обрадовић Душан
Остојић Борђеје
Оташевић Гавро
Пејовић Божидар
Перуновић Родољуб
Петковић Стеван
Пижурица Томислав
Поповић Милутин
Поповић Радојица
Радојичић Бранко
Радивојевић Радмила
Ракочевић Батрић
Рудић Петар
Самарцић Љиљана
Свркота Милинка

Сочанац Драган
Станковић Стеван
Стаменковић Радивоје
Стаменковић Дарinka
Стијеповић Миленко
Стијеповић Урош
Тешовић Милоје
Томашевић Јованка
Тончић Јанко
Тошић Благоје
Чоровић Радуле
Ченгић Мевзет
Шаботић Рамзија
Шестовић Вукан
Шибалић Вук
Шљиванчанин Будимир

201 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 201

ЦВИЈИЋЕВА КЊИГА



СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXX. БР. 201.

Цвијићева Књига



БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА „СВ. САВА“ М. СЛАДЕКОВИЋА
Бранкова 16. — Телефон 249.
1927.

ЈОВАН ЦВИЈИЋ

16. јануара ове године умро је у Београду, у своме дому, после дужег боловања, Јован Цвијић. У нас нема иоле образованијег човека, који није чуо за велики рад Цвијићев. Оснивач и творац наше савремене географске науке, Цвијић је подједнако радио на испитивању и наше земље и нашег народа, и у оба правца постигао велике и оригиналне резултате. Али је његово име тесно везано и са срећним развитком нашег националног живота. Отуда се његова смрт осетила као велики научни и народни губитак, и као велики удар за нашу цивилизацију уопште.

Јован Цвијић се родио у Лозници, на Дрини, 29. септембра (по старом) 1865. године. Његов отац Тодор био је трговац, пореклом од једне досељене херцеговачке породице. Мати му Марија била је од једне стариначке породице јадранске. Цвијић је растао пред очима своје мудре и нежне матере, која је на њега оставила трајан и дубок утисак: у Цвијићевој соби за рад увек се видела слика његове мајке, сувоњаве жене, оштра и проницава погледа. Она је била одлучила да прода и остатак свога иметка, само да би свога сина школовала.

Када је свршио основну школу и два разреда гимназије у Лозници, Цвијић је прешао у Шабац и ту довршиоiju ниже гимназију. Професором географије био је тада у Шапцу Владимир Карић, доцнији писац знамените „Србије“, уман и савестан човек, који је својим радом и понашањем уливао велико поштовање. Он је одмах обратио пажњу на новог ћака. Вишу гимназију учио је Цвијић у Бео-

граду, подједнако се интересујући не само за природне науке, већ и за историју и литературу. Ту је дошао под утицај неколиких одличних наставника (нарочито Андре Николића), и трајно се спријатељио с неколицином својих одабраних вршњака. На Великој Школи Цвијић је студирао природно-математички одсек, радећи највише геологију код г. Јована Жујовића. Али су и за време тих студија код Цвијића биле врло јасне географске тежње. Пошто је 1888./89. школску годину провео као предавач у другој мушкијој гимназији у Београду, Цвијић је у јесен 1889. године отишао у Беч, и ту остао скоро четири године, до марта 1893. У бечку научну средину дошао је Цвијић као готов радник, с планом да настави студије о карсту, започете у Кучају и Источној Србији. Тај свој план он је и остварио, израдивши као докторску дисертацију своје чувено дело о карсту. Али је Цвијић с осбитим интересом пратио и радове својих бечких учитеља: глациолога Албрехта Пенка и геотектоничара Едварда Сиса. Њиховом се утицају, несумњиво, има приписати, што је Цвијић, после студија о карсту, испитивао трагове старих глечера у нашим земљама и грађу и постанак наших планина.

Марта 1893. године постао је Цвијић редован професор Велике Школе, а јануара 1900. члан Срп. Краљ. Академије Наука. На тим местима развио је свој научни и организаторски рад. Као професор Велике Школе основао је Географски Завод, кроз који су прошли многи нараштаји његових ученика, долазећи у ближи додир са науком. Покренуо је *Преглед географске литературе о Балканском полуострву*, у чијих су пет свезака приказани сви важнији радови о нашем полуострву, изишли од 1892. до 1905. године. У Географском Заводу, са својим ученицима и неким радницима из народа развио је особито жив рад на испитивању *Насеља и порекла становништва*, и од 1902. до 1927. године издала је Срп. Краљ. Академија двадесет и четири књиге посвећене тим питањима.

1910. године основао је Географско Друштво, и стално водио рачуна о уређивању *Гласника Географског Друштва*.

Сем овог организовања научног рада, Цвијић је развио огромну енергију радећи лично, сам. Његови многобројни и најважнији радови објављени су на нашем језику поглавито у *Гласу Срп. Краљ. Академије Наука* и у њеним посебним издањима, а на немачком и француском такође у научним часописима и збиркама. На жалост, Цвијића је смрт рано уgrabila и он није могао да доврши два дела којима би био крунисан његов рад у два главна правца. Од његове *Геоморфологије* изашла је само прва и друга књига, а трећу је и на самртном одру припремао; од другог његовог главног дела *Балканско Полуострво и Јужнословенске Земље. Основе Антропогеографије*, изашла је само прва књига.

До грађе за свој рад, и до својих идеја дошао је Цвијић на дугим и напорним путовањима. Она су трајала пуних тридесет и осам година, — почела 1888., а престала 1925. Мрежа његових путева по нашим земљама особито је густа. Првих година, све до 1895., Цвијић је највише путовао по кршу у Кучају и Источној Србији, али и по кршу у Крањској, Истри, Херцеговини и Црној Гори. У време од 1895. па до 1905. године падају Цвијићева највећа путовања: тада се пео на врхове највиших планина у Бугарској, Босни, Херцеговини, Црној Гори, Македонији и Грчкој; тада је путовао по пољима у западној Босни и Херцеговини; тада по котлинама и језерима у Македонији; тада по областима свих планинских система балканских и т. д. Идуће деценије, од 1906 до 1914., Цвијићева путовања били су ограничена поглавито на Шумадију и Македонију. После Светског Рата ишао је скоро једино у оне крајеве, који су дотада били под Аустро-Угарском.

Универзитети, географска друштва и академије наука одали су своје пуно признање научном раду Јована Цвијића. Он је био почасни доктор Сорбоне

и чешког универзитета у Прагу. Географска друштва у Паризу, Лондону и Њујорку додељивала су му своја највећа одликовања, своје најређе медаље, за успехе у научном раду. Географска друштва у Петрограду, Варшави и Прагу, у Нешателу и Женеви, у Лондону, у Амстердаму, у Берлину, Бечу и Минхену, у Будимпешти и Букурешту изабрала су га за свога почасног или дописног члана. Цвијић је био члан академије наука у Прагу и Загребу. У нашој академији био је председник неколико последњих година. 1924. године издан је *Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу*. Најугледнији научни радници из Сједињених Држава, из Француске, Италије, Немачке и Аустрије, из Чехословачке, Польске и Русије, као и Цвијићеви пријатељи и ранији ученици из наше земље, објавили су значајне прилоге у овом Зборнику. Тиме су и пред научном јавношћу хтели показати колики значај придају Цвијићевом раду. „Цвијићев свечани Зборник“, пише др. Јиржи Данеш, професор географије на чешком универзитету у Прагу, „спада међу најугледније зборнике те врсте, и биће не само украс стручних библиотека, већ и збирка драгоценог материјала за раднике у најразноврснијим гранама географије“.

Радећи на Великој Школи, Цвијић се почeo бавити кршем, о коме је био добио дубоке утиске још у своме детињству у Јадру. Крш Источне Србије, Преконошка Пећина и Кучај привлаче његову пажњу. Али га испитивања ових крајева наводе да своје студије у истом правцу и прошири, и да, путујући по динарском карсту и проучавајући светску литературу о томе предмету, изради у Бечу, у географској школи Албрехта Пенка, дело о карсту у опште, — „заставничко дело“, по речима енглеског научника Арчибалда Гикиа. Ово је дело донело нова и коначна решења за нека основна питања о карсту, и свога аутора учинило познатим у светској науци. Поставши у пролеће 1893. године професором Велике Школе и основавши Географски Институт, Цвијић је наставио бавити са карстом Источне Ср-

бије, проучавајући њене пећине и подземне воде и њене изворе, тресаве и водопаде. И кад се затим почeo бавити другим научним питањима, професор Цвијић се у неколико махова враћао на карст. Тако је 1898. године проучавао карсна поља западне Босне и Херцеговине, и изнео теорију о њихову постанку, а доцније је дао неколико прилога о карсту западне и источне Србије. Цвијићев последњи, општи и синтетички рад о карсту расправља о еволуцији карсне хидрографије, и, с тим у вези, о еволуцији карсних облика. Резултати ових радова су трајно добро опште науке, и као такви одавна унети у универзитетске уџбенике. У општу науку су из ових радова уведени и наши називи за поједине карсне облике. А под утицајем ових радова отпочели су неколики научни радници испитивати карст и у нашим крајевима, и у Европи, и у Азији, и у Аустралији, и у Америци.

Испитујући крш источне Србије имао је Цвијић прилике да из далека посматра Рилу, горостасну, белу и лети од многобројних снежаника. Али је значило право откриће када је, обишавши ову планину 1896. године, утврдио на њој трагове дилувијалних глечера. Тиме су први пут нађени остаци стarih ледника на нашем полуострву уопште. После првог дана, који је донео ове научне резултате, млади научник није од узбуђења склопио ока целе ноћи. Идуће, 1897. године, показао је Цвијић да је у дилувијуму било глечера и на највишим планинама у Црној Гори, Херцеговини и Босни, на планинама преко којих су, вели берлински професор Албрехт Пенк, у неколико махова прошле „геолошки и географски школоване очи“, не приметивши трагове о којима је реч. И кад је доцније прешао и на друга научна питања, Цвијић се у неколико махова враћао студији дилувијалне глацијације. Најпре је то било 1902. и 1903. године, кад је изложио нове резултате о глацијалној епоси нашег полуострва, и поредио балканску глацијацију са алпском и карпатском. Затим је 1908. године изнео нова про-

матрања о глацијацији Риле, Јужних Карпата и малоазиског Олимпа. 1913. год. проучавао је глацијацију Проклетија и околних планина, а 1920. године глацијацију Триглава. Глациолошки радови Цвијићеви открили су глацијацију Балканског Полуострва, и не само допунили опште знање о дилувијалној глацијацији, већ га и обогатили новим погледима, нарочито оним који се тичу глацијације карста. Али су ови радови подстакли стране и наше научне раднике да испитају глацијални феномен балкански.

Пошто је у лето 1898. године довршио испитивања карсних поља у западној Босни и Херцеговини, укрцао се Цвијић у пароброд да лаганом пловидбом упозна западну обалу Балканског Полуострва. У Медови и око Љеша посумњао је да је цела западна страна нашег полуострва испуњена планинама једне исте планинске системе. Студије које је отпочео у овом правцу довеле су до тога, да су на западу нашег полуострва издвојене две планинске системе, динарска и пиндска, и утврђен тектонски суток између њих. Овим су исправљени погледи чувеног бечког геотектоничара Едварда Сиса. Али млади професор није имао мира док није прегледао грађу и постанак и осталих планина нашег полуострва. Тако је издвајањем балканског система од карпатског и по други пут исправио Сисова мњења, у науци дотада усвојена. Затим је проучио орогенетске процесе у родопској маси, најстаријем копну нашег полуострва, и испитао односе између ове старе масе и млађих планинских система који су се око ње образовали. Резултат ових детаљних студија била је и расправа о облику нашег полуострва.

У лето 1898. године приспео је Цвијић у Солун, с планом да географски и геолошки испита Македонију и Стару Србију. Ради извођења овог плана он је путовао по поменутим областима у неколико махова, све до 1910. године, додирујући при томе и области на Западу, Епир и Тесалију, и области на Истоку, Јужну Бугарску, Тракију и Малу Азију.

Плод тих путовања био је да је Цвијић утврдио основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије. Он је проучио састав, старост и грађу земљишта ових области; новију геолошку историју, у којој је земљиште добило свој данашњи изглед, као и силе које су с поља утицале на стварање овог изгледа; хидрографију, а нарочито језера, са обликом њихових басена, са њиховом температуром и кретањима воде, и са колебањима њихова нивоа; комуникације, економске прилике и насеља; различне народе, нарочито асимилације између њих, задржавши се специјално на нашем елементу и проучавајући његову свест, осећање и име. Али испитујући велика језера на нашем југу констатовао је Цвијић да је њихов ниво у скорој геолошкој прошлости лежао знатно више него данас, и да су чак неке котлине, данас једино са рекама, биле испуњене дубоким језерима. Затим су се отоце ових језера усекле и језерска вода је отекла у Јелејско Море; међутим су се и притоце језерске усекле, и тако рашичаниле планинско земљиште које је раздвајало језера и котлине. После ових резултата показао је Цвијић на јужном ободу пространог панонског басена трагове високог стања воде, које је у овом басену постојало у недавној геолошкој прошлости. Тако је констатовао да заравни које се у Шумадији степеничасто спуштају силазећи са Југа на Север, нису ништа друго до обалске терасе старог Панонског Језера. Ове су терасе утврђене и око Карловца и Загреба, а чешки испитивачи налазе их сада у Моравској. Те терасе, са одсечима који их растављају, знак су поступног сплашњавања нивоа старог Панонског Језера, које је отекло Ђердапом. Али су услед сплашњавања језера и језерске терасе просечене рекама, као што је и копно на Југу, које је било ван језера, рашичано долинама и било изложено дејству речне ерозије. Ове студије, започете у Македонији, а настављене у Шумадији, довеле су Цвијића до оригиналног схватања геоморфологије: у једној области он прво прати спуштање

обалских линија, језерских или маринских, и с њима доводи у везу фазе у ерозионом раду река. Кад се има на уму у којим ће се све пространим областима ови погледи моћи применити, јасно је колики ће бити њихов значај за геоморфологију.

Поред овог рада на геоморфолошким питањима, обраћао је Цвијић још од почетка својих студија велику пажњу и антропогеографским проблемима: један од првих радова о карсту, рад о Кучају, завршује се проматрањима о антропогеографским приликама. 1896. издавањем упуства за проучавање села у Србији и осталим српским земљама, поставио је Цвијић антропогеографско испитивање наших земаља на врло широке основе. Одмах затим, 1898. године, издана су таква упуства, с једне стране за Босну и Херцеговину, а с друге за Стару Србију и Македонију, упуства прилагођена специјалним приликама ових обласги. Правац којим је Цвијић водио ова испитивања огледа се најбоље у томе, што су 1911. године изашла упуства за испитивање насеља и психичких особина, а 1922. упуства за испитивање порекла становништва и психичких особина.

У два основна дела, у *Антропогеографским Проблемима Балканског Полуострва*, и у француском делу *La Peninsule Balkanique, Géographie Humaine* (чија је прва половина изашла и на српском), изложио је Цвијић своја искуства, резултате и погледе о антропогеографским питањима. У њима су тако проучене основне и најзначајније особине нашег народа и наше земље, да је друго наведено дело назвато „откриће наше домовине“. Доиста се у по-менутим делима откривају цели нови видици, дотле и неслуђени. У њима се испитују утицаји и географске средине и друштвени уопште на материјалну и духовну културу, и даље показују различни изгледи културе у појединим областима. Изневши најбитније одлике физичке, географске средине, Цвијић излаже социјалне чиниоце који су од антропогеографског значаја. То су најпре различни кул-

турни утицаји, који су с поља деловали на наше полуострво и у своме деловању били потпомагани или спречавани конфигурацијом земљишта. На друго место долазе главни историски догађаји, који та-које показују јаку зависност од земљишта. Али најглавнији социјални утицаји јесу метанастазичка кретања — сеобе, које су се вршиле у балканском становништву за време турске владавине. Утврђене су поједине струје којима се становништво кретало, и издвојене области из којих се становништво исељавало, као и области у које се становништво досељавало. Проучени су узроци ових сеоба, с једне стране историски, верски и психички, а с друге економски и географски. И најзад су изведене последице ових сеоба: расправљано је о прилагођивању досељеника новој географској средини, о прилагођивању друштвеном и етичком, о асимиловању ранијег становништва, о стварању нових група и типова народних, ит.д. Као резултат и географске средине и ових друштвених утицаја даље се испитују врсте привредног живота, положаји и типови градова и села и типови кућа. Али Цвијић географском средином и поменутим друштвеним утицајима, специјално миграцијама, не објашњава само типове оних објеката који чине материјалну културу. Он иде и даље, уводећи у географију и психичко: на духовним особинама које показује становништво појединих области, он изналази утицаје и географске и економске и социјалне. Он „присваја Географији област која изгледа да је досада била област романсијера“ — вели француски географ Жил Сион. Овим методама Цвијић, истичући најпре етичко јединство Јужних Словена, издаваја међу њима четири главна психичка типа: динарски, централни балкански, источни балкански и панонски. У сваком од ових типова разликују се даље психички варијетети. „Оно што Г. Цвијић није рекао“, вели Жил Сион, „то је да овај посао претпоставља изузетан дар. Уз најпотпунију тачност, и уз страх од оног გოშово, као и од оног *a priori*, треба да иде дух

који осећа финогу у стварима тако суптилним као што су психолошко проматрање и смисао за ниансе. Треба много година, скоро цео живот проведен у земљи, да се разазнају најглавније и најинтимније црте у духу и срцу народних маса. Ако се хоће да процени интенситет различних утицаја, треба бити способан за анализе и природних и социјалних по-годаба, познавати економско стање, као и етнографију и историју. Јужни Словени су имали срећу да се овакав програм за њих изврши“.

Сем чисто научног, антропогеографски радови Цвијићеви имали су и велики национално-политички значај. Његово дубоко познавање свих делова нашега народа, као и наших суседа, дало му је могућности да у свима великим догађајима, што смо их превивели последњих двеју деценија, учествује активно, тумачећи и објашњавајући покрете који су се јављали. Тако је Цвијић био историчар свих оних потреса из којих је никла наша држава. Он је стварно и објективно представио македонско питање приликом македонских немира који су настали после 1903. године; 1908. године, за време анексије Босне и Херцеговине, он је изложио узроке антагонизму између Србије и Аустро-Угарске, узроке који ће неколико година бити непосредним поводом велике светске катастрофе; он је образлагао потребе нашег народа 1912. године за време Балканског Рата; а нарочито и највише у Светском Рату он је износио научне аргументе о етничком јединству Срба, Хрвата и Словенаца, и брањио њихове најјаче угрожене области. Радећи на овим питањима, Цвијић је само тражио истину, показујући тиме да прави научници представљају савест свога народа.

Најглавнији Цвијићеви радови, објављени на нашем језику, јесу ови:

Карсӣ, географска монографија. Београд 1895.
Х + 176, са 16 слика и скица у тексту.

Географска испитивања у областима Кучаја. „Гео-
лошки Анали Балканског Полуострва“. Књ. V, 1893.,
са 1 сликом у прилогу.

Пећине и подземна хидрографија у Источној Србији. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, 1895., XLVI, са 7 слика и 2 табле скица.

Извори, пресаве и водопади у Источној Србији. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, 1896., LI, са 6 слика и 4 табле скица у прилогу.

Карсна поља западне Босне и Херцеговине. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LIX, 1900., са 3 профила у тексту.

Трагови старих глечера на Рили. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LIV, 1897., са 3 слике, 1 таблом скица и 1 картом у прилогу.

Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LVII, 1899., са 9 карата и 3 табле профила у прилогу.

Нови резултати о глацијалној епоси Балканског Полуострва. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LXV, 1903.

Ледено доба у Проклејшијама и околним планинама. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, XCI, 1913., са 2 скице у тексту и са 12 слика и 2 табле са 21 скицом у прилогу; XCIII, 1921., са 6 слика, 1 таблом са 10 скица и 1 картом у прилогу.

Структура и подела планина Балканског Полуострва. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LXIII, 1902.

Језерска пласшка Шумадије, „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LXXIX, 1909., са 24 профила и скице у тексту и 3 карте у прилогу.

Основе за Географију и Геологију Македоније и Старе Србије с промиштањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Епиру и северној Албанији. Књига I, VIII + 392, са 51 географском и геолошком скицом, профилима и фотографијама. Београд 1906. Књига II, са 83 географске и геолошке скице, профила и фотографије у тексту и 16 фотографија у прилогу. Београд, 1906. Књига III, са 71 профилом и скицом у тексту и 24

Пећине и подземна хидрографија у Источној Србији. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, 1895., XLVI, са 7 слика и 2 табле скица.

Извори, пресаве и водотоци у Источној Србији. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, 1896., LI, са 6 слика и 4 табле скица у прилогу.

Карсна поља западне Босне и Херцеговине. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LIX, 1900., са 3 профила у тексту.

Трагови старих глечера на Рили. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LIV, 1897., са 3 слике, 1 таблом скица и 1 картом у прилогу.

Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LVII, 1899., са 9 карата и 3 табле профиле у прилогу.

Нови резултати о глацијалној епоси Балканског Полуострва. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LXV, 1903.

Ледено доба у Проклејијама и околним планинама. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, XCI, 1913., са 2 скице у тексту и са 12 слика и 2 табле са 21 скицом у прилогу; XCIII, 1921., са 6 слика, 1 таблом са 10 скица и 1 картом у прилогу.

Структура и подела планина Балканског Полуострва. „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LXIII, 1902.

Језерска пласаница Шумадије, „Глас Срп. Краљ. Академије Наука“, LXXIX, 1909., са 24 профила и скице у тексту и 3 карте у прилогу.

Основе за Географију и Геологију Македоније и Старе Србије с промиштањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Епиру и северној Албанији. Књига I, VIII + 392, са 51 географском и геолошком скицом, профилима и фотографијама. Београд 1906. Књига II, са 83 географске и геолошке скице, профила и фотографије у тексту и 16 фотографија у прилогу. Београд, 1906. Књига III, са 71 профилом и скицом у тексту и 24

географске и геолошке карте и фотографије изван текста. Београд, 1911.

Геолошки Атлас Македоније и Старе Србије. 8 листова са геолошком картом Македоније и Старе Србије, тектонским картама и геолошким профилима. Београд 1902. Издање Срп. Краљ. Академије Наука.

Језера Македоније, Старе Србије и Енира. 10 карата, Београд 1902. Издање Срп. Краљ. Академије Наука.

Абразионе и флувијалне површи. „Гласник Географског Друштва“, св. 6, 1921., са 66 скица у тексту и 11 фотографија у прилогу.

Геоморфологија, I, са 94 фотографије и 12 карата изван текста, 420 скица и фотографија и 87 карата у тексту. Београд, Држ. Штампарија, 1924. II, са 436 скица, фотографија и карата у тексту и 156 фотографија и 5 карата изван текста. Београд, 1926.

Антропогеографски Проблеми Балканског Полуострва. „Насеља Српских Земаља“, књ. I, 1902., са 2 скице у тексту.

Балканско Полуострво и Јужнословенске Земље. Основе Антропогеографије. Књига прва. XVI+418, са 49 карата и скица у тексту и са 7 карата и 54 фотографије изван текста. Београд, 1922.

Говори и чланци. Прикупљени краћи чланци и оцене. Четири књиге, објављене у Београду 1921—1923.

Карта Србије и Црне Горе. Размера 1 : 750.000. Прво издање 1897. год., друго 1898. и треће 1911. год.

Карта Краљевине Срба, Хрвате и Словенаца. Размер 1 : 500.000. Издање ћирилицом и латиницом, 1922. Беч.

Карта Краљевине Срба, Хрвате и Словенаца. Размер 1 : 1200.000. Издање ћирилицом и латиницом, 1922. Беч.

Б. Ж. МИЛОЈЕВИЋ.

ЈОВАН ЦВИЈИЋ И НАША НАУКА О НАРОДУ.

Јован Цвијић, који је рођен у срцу нашега народа, био је уједно и телом и духом својим један од његових типских представника. У његову телесном типу су биле помешане готово подједнако карактеристичне особине обе плаве европске расе: с једне стране, његово готово округло лице, поширока и округласта глава и средњи раст, били су наслеђе од предака источноевропске расе, која је данас најмногобројније заступљена код Словена, а с друге стране, висок нос, високо, пупчасто чело, чврстина и озбиљност погледа, чврсти и као саливени мишићи на лицу (као и по целом телу) — све карактеристични знаци северне, нордиске расе — давали су његовој физиономији израз мушкисти и енергије. Одлучност је избијала из његова израза и погледа, из његових речи, и из његових увек снажних, енергичних и живих покрета.

Кад год сам га гледао на његовим путовањима, на којима сам га пратио, и у особитим, врло знатним или свечаним приликама, излазила ми је живо пред очи слика оних невероватно смелих северњачких истраживача који с подједнаком храброшћу и самопожртвовањем одлазе у ледене чељусти Северног и Јужног Пola, као и у страховите прашуме жарке Африке и Америке. Наш је Цвијић заиста и по расном карактеру и по душевној снази био потпуно достојан парњак тих нордиских научних хероја, и ми нимало не сумњамо да је и сама његова појава задобивала симпатије великога културнога света европског и америчког, коме су такве појаве управо одговарале њиховој

већ традиционалној представи о великим херојима научних истраживања од светскога значаја.

А као што су у Цвијићевој телесној природи биле сједињене особине двеју главних раса које су наши преци са собом донели из своје закарпатске прадомовине, тако су се исто и у његовој души спајале карактеристичне црте њихове. На већину људи Цвијић је чинио у обичним односима утисак благог и тихог, питомог, човека, и заиста је једна од основних црта његове душе била благост и одмереност. Колико је било осетљивости и нежности у његовој души, сведочи најбоље искрена и целог живота несвесно истицана синовља љубав његова према давно изгубљеној мајци и примери бола и проливених суза за својим изгубљеним драгим ученицима. Још је Цвијић имао и врло развијене две особито карактеристичне црте: велику радозналост, и то веома широког обима, тако да се она простирала врло далеко од његових научних интереса и потреба, и, с друге стране, исто тако особиту љубав за искреним, пријатељским разговорима, а нарочито још у вези са причањем догађаја и доживљаја, у коме је баш он сам био неисцрпан и веома занимљив.

Ове тако изразите особине Цвијићеве душе биле су комбиноване са другима, које су их у многом погледу допуњавале, а често пута и знатно ограничавале, односно регулисале, њихово изражавање. Цвијић је имао у својој природи нечега неумитног, немилосрдног, и у односу према себи и у односу према другим људима, кад се тицало постизавања постављених задатака и савлађивања прека научноме стварању. Што је дао оволовико великога, монументалнога, има се без сумње знатним, или и највећим делом, приписати тој његовој особини, али је у исто време, на нашу велику жалост, баш та иста његова врлина највише крива и што смо га тако рано изгубили. Ј речи и дела и цео живот његов јасно сведоче да он на себе није мислио и да није хтео мислити. Оштрина коју

је он често показивао у односу према својим ученицима и сарадницима, била је само последица те његове непоколебљивости и чврстине у испуњавању узвишеног животног задатка: солидног научног рада и истинског дизања наше науке и морала.

Даље је Цвијић имао изванредно фино, оштро осећање у оцењивању вредности и карактера људског, и био је у том погледу, као и у свима другим приликама и односима према људима, веома непристрасан и правичан. Људи лабавог или сумњивог морала нису могли бити са њим у добним односима. — Веома је драгоценна особина Цвијићева била потпуно владање собом, савлађивање својих осећања и у приликама у којима наши људи обично не умеју да одрже потребну хладнокрвност и прибраност. Ја сам небројено пута имао прилике видети да Цвијић, изазван нечијим испадом или грубом погрешком, одвратном лажи и сличним, сав поцрвени од љутине и очевидно је готов да плане, али се за тренутак промени, и на његову лицу се појави лак осмејај, а из уста се чује некад, истина, и енергична реч, али увек изговорена одмереним, спокојним тоном, који је очевидно изражавао само-поуздање, висину и надмашност његова великог духа према ништавилу и ситничарству обичних људи. И у тренуцима смртне опасности — као што је био случај у Гацку, кад су поред нас пролетала намерно управљена аустријска танад — Цвијић је умео очувати то своје потпуно владање собом.

Ове три последње особине Цвијићева духа биле су узрок да су многи (па у ранијим годинама чак и ми) мислили о њему да је човек супров и неосетљив. Али је то, као што се из напред реченог види, била само спољашња кора, испод које је било језгро пуно благости, нежности и љубави. А та тврда кора је ипак била веома потребна и корисна, јер без ње, поводећи се за својом иначе у суштини меком природом, Цвијић не би могао савладати све оне тешкоће и опасности које је савладао, и створити велика дела која је створио.

Цвијић се одликовао изванредним памћењем. О томе смо се небројено пута уверили и ја и сви остали његови ученици и сарадници. Тако се врло често дешавало да се ми, који смо били његови сапутници, нисмо сећали многих појединости с путовања којих се он после двадесет или тридесет година поуздано сећао, и по неких доживљаја које би нам он тако живо причао као да су се јуче десили. Моје је тврдо уверење да се његово генијално и преобилато стварање има на првом месту да припише томе његову особиту дару. До вођење небројених појединости и представа једних са другима у везу, стварање веома тешких комбинација и изналажење идеја и закључчака од великог и општег научног значаја, не да се замислити без те способности да се све што треба држи у памети и да се у најпотребнијем часу појави пред мисаоним очима великог ствараоца.

Цвијић је био обдарен и недостижним посматрачким даром и необичном способношћу за широка схваташа. О тим особинама сведоче његова дела, која су с једне стране преображене ризнице проматрања и често уметнички финих опажања, а с друге стране величанствени зборници знаменитих научних истине од опште и вечите вредности. Цвијић је једини од досадашњих балканских испитивача био у стању да запази и да особито истакне многе од најзначајнијих чинилаца општега карактера, не само у географском погледу, него и у погледу на стварање, живот и карактер Јужних Словена и њихових балканских суседа.

Још је Цвијић имао једну групу сродних а веома ретких особина, које имају обично само људи што су пореклом из централних делова нашега народа. Имао је, наиме, веома развијену склоност тих делова нашега народа за трагањем о традицијама које се односе на порекло родова и на родбинске везе уопште, на сеобе и кретања народа и на његове социјалне прилике. Уз то је ишло особито интересовање за сам народ: за његов живот, за ње-

гове погледе на свет и на људе, и за психичке дарове народне уопште. Са дубоком, искреном љубављу према свом народу, у њему је била спојена и позната општа, врло карактеристична црта нашег народа: сношљивост према туђим народима и тражење правичности за све народе.

Цвијић је веома волео разговоре с народом. У свакој прилици, а разуме се понајвише на својим небројеним путовима, он је заподевао разговоре са људима из народа, изазивао излагање њихових мисли и расуђивања, и вешто наводио на причања о стварима које су га интересовале и у којима би се огледале карактеристичне стране народне душе. Све што је од значаја бележио је, а огроман број иоле знатнијих примера и цртица стално је памтио и умео врло верно и пластично причати.

Човек са таквим особинама какве је имао Јован Цвијић, а нарочито са тако јако израженим склоностима за трагањем по неисцрпним дубинама народних предања, народног живота и народне душе, није могао остати равнодушним пролазником поред толиких веома значајних појава које је живи посматрачки дух врло брзо уочио. Осетивши после првих својих опажања велику вредност њихову, он није могао више мировати целога свога века, и томе његову немиру и потреби да задовољи своје урођене склоности и да им дâ одушке, имамо да захвалимо за небројене драгоцене научне резултате првога реда, и за огромну досад већ скупљену и највећим делом и објављену грађу, спасену од заборава и сачувану и за наше будуће нараштаје и за цео научни свет.

Колико је Цвијић волео и ценио ову страну свога научног рада, имао сам прилике да много пута чујем из његових уста. Кад год смо ма узгред поменули његова *Насеља* и његова проматрања те врсте, изнета у разним његовим радовима, он је с очитим задовољством говорио: „То ће бити најлепши и најтрајнији споменик који ћемо за собом

гове погледе на свет и на људе, и за психичке дарове народне уопште. Са дубоком, искреном љубављу према свом народу, у њему је била спојена и позната општа, врло карактеристична црта нашег народа: сношљивост према туђим народима и тражење правичности за све народе.

Цвијић је веома волео разговоре с народом. У свакој прилици, а разуме се понајвише на својим небројеним путовима, он је заподевао разговоре са људима из народа, изазивао излагање њихових мисли и расуђивања, и вешто наводио на причања о стварима које су га интересовале и у којима би се огледале карактеристичне стране народне душе. Све што је од значаја бележио је, а огроман број иоле знатнијих примера и цртица стално је памтио и умео врло верно и пластично причати.

Човек са таквим особинама какве је имао Јован Цвијић, а нарочито са тако јако израженим склоностима за трагањем по неисцрпним дубинама народних предања, народног живота и народне душе, није могао остати равнодушним пролазником поред толиких веома значајних појава које је живи посматрачки дух врло брзо уочио. Осетивши после првих својих опажања велику вредност њихову, он није могао више мировати целога свога века, и томе његову немиру и потреби да задовољи своје урођене склоности и да им дâ одушке, имамо да захвалимо за небројене драгоцене научне резултате првога реда, и за огромну досад већ скупљену и највећим делом и објављену грађу, спасену од заборава и сачувану и за наше будуће нараштаје и за цео научни свет.

Колико је Цвијић волео и ценио ову страну свога научног рада, имао сам прилике да много пута чујем из његових уста. Кад год смо ма узгред поменули његова *Насеља* и његова проматрања те врсте, изнета у разним његовим радовима, он је с очитим задовољством говорио: „То ће бити најлепши и најтрајнији споменик који ћемо за собом

оставити, и који ће тек наше далеке генерације умети достојно да цене!"

Кога бисмо могли означити као првог претходника нашем великом Цвијићу у погледу проучавања нашег народа? Никога другог до исто тако знаменитог Вука Караџића. Као што се зна, Вук је и сам вршио проучавања у нашем народу прикупљајући податке о његову животу, обичајима и особинама. Он је то чинио у скромном обиму, колико су му допуштале прилике и други послови, које је он тада сматрао за главније, али је све то чинио врло лепо и узорно. Осим тога је он потстицао и друге људе да прикупљају грађу из народа, те је његову примеру следовало неколико савремених и доцнијих трудбеника, који су, колико су знали и умели, подражавали Вуку и износили из народа грађу и опажања. Али је све то било веома мало, без система и без научне основе. — Са појавом Јована Цвијића, испитивачки рад у народу развија се у нарочитом правцу у великолепни систем: израђује се план, који приhvата и у сваком погледу обилато помаже Академија Наука, а Јован Цвијић, даровити и пун искуства покретач и вођа, окупља на његову остварењу велики број добро упућених сарадника. Он ствара своју школу: расадник науке и испитивачког рада у народу.

Можда није само обичан случај што су два прва великана на пољу проучавања нашег народа рођени у Подрињу (Вук у Тршићу код Лознице, а Цвијић у самој Лозници), и што су обојица пореклом не само из Херцеговине, него шта више из истог њеног племена, из Дробњака. За Вука Караџића је већ довољно познато да му је отац био дошао у Тршић из дробњачког села Петњице (где и сад има доста Караџића), а Цвијић је сам причао, да је његов прадед, Цвијо Спасојевић, дугогодишњи хајдук и харамбаша, био пореклом из Дробњака,

и кад се најзад био смирио, да се настанио у Лозници.¹⁾

Кажемо да то можда није био само обичан случај. Врло је вероватно да се код даровитих, а немирних и несталних планинаца херцеговачких, кад сиђу у питомије и плодније крајеве наше, (у овом случају у богато Подриње), њихове наслеђене склоности и дарови у неку руку оплемене и добију широке димензије, тако да се појединци са изванредно развијеним таквим особинама издижу до оних узоритих величина какве су били Вук и Цвијић.

Јован Цвијић је први научни испитиваč нашег народа, први научник који је ишао лично у народ и непосредним промаштањем и испитивањем тога народа вршио студије и долазио до научних резултата. Дуги низ година оваквих проучавања по свима јужнословенским и балканским крајевима, и уз то систематска сарадња великог броја испитивача у народу, толико су обогатили његово знање и проширили му погледе, да је у својим делима, особито у ономе о Балканском Полуострву, могао поставити трајне основе антропогеографског, а у многом погледу и етнолошког, етнопсихолошког и социјално-економског познавања нашег народа, уз то знатним делом и осталих Јужних Словена и њихових балканских суседа.

Веома је значајна страна Цвијићеве научне делатности у овом погледу његово посматрање са природњачког гледишта, употреба природњачких метода, и уопште уношење природњачких погледа и елемената. Он је и сам често наглашавао велики значај и потребу природњачке спреме за студије о народу и за правилно разумевање и успешно решавање не само антропогеографских, него и чисто етнолошких, социолошких и психолошких, особито етнопсихолошких проблема. То се заиста сјајно по-

¹⁾ О томе ће изнети опширне податке Г. Андрија Лубурић, који је с једне стране вршио испитивања у Дробњацима, а с друге стране забележио у целици и казивање самога Цвијића.

тврђивало на његову властитом примеру. Његова темељна спрема из природњачких дисциплина, коју је он још врло марљиво проширивао знањима из народне економије и социологије, била је главним узроком што смо од њега добили небројена значајна опажања и велике резултате, за које рекосмо да ће имати вечиту вредност и да ће послужити основом за сва даља истраживања у тим правцима. Научнику коме би недостајала природњачка знања, било би немогућно доћи до таквих опажања и резултата. Свакако би (као што се с неких страна и напомиње) било понекад од велике користи за Цвијићева широка извођења да је обраћао особиту пажњу и на историске, етнолошке и друге сродне чиниоце. Он их, истина, није ни занемаривао, и често их је шта више нарочито и истицао; али су можда могли овде онде бити више наглашени. Колико знам, он то није чинио случајно, него из простог разлога што је остајао доследан своме основном гледишту, да се велики историски догађаји и судбина народна дају у суштини сводити на географске, економске и друге природне факторе.

Наравно да је ова природњачка основа Цвијићeve ерудиције и његових погледа одређивала и главни правац његова испитивачког рада и студија у народу. То је, наиме, био поглавито антропогеографски правац, који се све више проширивао у етнобиолошком позије и у етнопсихолошком и сцијолошком погледу.

* * *

Путовања ради научних испитивања била су за Цвијића и неодољивом жељом и правом радошћу. Мада су редовно била веома напорна и скопчана са многобројним тешкоћама, она су ипак чинила врсту највећих задовољстава у његову животу. Колико је пожртвовања, труда и енергије морао улагати у та своја путовања, могу бар донекле показати ове појединости. Путовања је Цвијић већином вршио по нашим земљама, које су биле под туђом влашћу

(турском, аустријском, грчком и бугарском) и осим тога и по туђим државама (Италији, Француској, Швајцарској и Немачкој), а редовно су трајала дуже време. За то је била потребна знатна спрема и путничка и научна, довољно новаца и још особите препоруке и одобрења од разних власти, наших и страних. А да се до свега тога дође, требало је веома много заузимљивости и вештине, нарочито у ранијим годинама, кад се Цвијићев научни углед још није био попео на ону висину, коју је имао за последње две десетине година. Али је све то још било сасвим мало према оној огромној количини енергије, заузимљивости и вештине, често праве дипломатске вештине, коју је Цвијић морао улагати за све време таког једног од својих научних путовања. Долазећи непрекидно у додир са туђим властима и са туђим људима он је морао свима давати подесна објашњења о циљевима свога пута и уједно на врло згодан начин задобивати њихове симпатије и извући од њих све потребне користи, обавештења и услуге. Кад се само сетимо, какве су све биле прилике — особито за једног таког путника, као што је Србин научник — у негдашњој европској Турској и у нашим земљама под негдашњом Аустро-Угарском, морамо се заиста дивити изванредним успесима, које је Цвијић баш у тим земљама постизавао. Треба још имати особито у виду, да су и сами наши суграђаници у тим доскора поробљеним земљама само у врло скромном обиму могли указивати своју помоћ српском научнику.—Научни успеси, дакле, које је Цвијић постигао у тим, као и по другим, туђим, земљама имају се највећим делом приписати поменутом огромном пожртвовању, труду и енергији, а они су скупа последица његове неизмерне љубави према својој науци, његових osobитих дарова и широке спреме научне.

Како је Цвијић живео за време ових својих путовања? Не би се могло чисто веровати, како је скромно а често и веома оскудно проводио Цвијић

многе дане баш на најтежим својим путовима.¹⁾ У том се погледу он држао само једног правила, које је радо и својим ученицима понављао — правила, које је гласило: „На путу треба мало јести а много се чувати од назеба!“ Цвијић се није нимало старао о каквим нарочитим припремама за пут у погледу на храну (ту је бригу обично остављао својим са-путницима, у колико би се они сетили) и увек се задовољавао с оним што би се где нашло. Небројено пута је по планинама и по селима живео о проји и качамаку или би му цео дневни оброк чинило парче рђава хлеба без икаквих додатака. Исто тако Цвијић није носио са собом никаква прибора за спавање. Зато је много пута проводио ноћи са кратким и рђавим сном по пастирским колибама на простртој папрати или сену или само каквом хаљетку, а доста се пута дешавало, да заноћи са својим са-путницима²⁾ у пустију планини и да лежећи крај ватре и већином не спавајући дочека зору. На његово расположење и вољу за рад то није нимало утицало, а његов снажни организам издржавао је све ове и сличне напоре и самоодрицања и брзо се после сасвим кратког одмора (у неком болјем месту) опорављао.

Ове жртве, које је Цвијић врло често по цену свога здравља и самог живота подносио, биле су награђиване радостима, које су му доносила његова научна испитивања. Они од нас који смо имали прилике, да га више пута и дуже времена пратимо на његовим путовима, били смо сведоци силних, често скоро детињски изражаваних, радости, које су Цвијићу његови проналасци и истраживачки

¹⁾ Он је и иначе као у храни тако и у пићу био веома умерен и уопште је много мање јео, него што би се по његову изгледу могло судити.

²⁾ На даље путеве је водио обично осим свога асистента или неког од својих старијих ученика још и служитеља и у сваком крају нарочитог вођу (у случају потребе ишла је са њим и пратња од полициских власти).

успеси причињавали. Кад је на пр. на босанско-херцеговачким планинама Прењу и Чврсници први запазио дотле непознате трагове од негдашњих глечера, Цвијић је клицао од радости и ти су се радосни усклици понављали приликом свакога такога новога проналaska кроз цео низ даљих херцеговачких планина и достигли врхунац на највишој од тих планина, на Дурмитору. И тако је наш велики научник с осећањима радости и усхићења од сопствених открића пролазио кроз све балканске крајеве, јер је за његов оштроумни проналазачки дух у свакоме од њих било много новога и непознатога, а за науку врло значајнога. А те његове радости и усхићења делио је са њим и цео наш народ гледајући у њему једнога од веома ретких својих синова, који се својим даром и значајем подигао до висине светскога научника и постао пред великим страним светом веома цењеним и утицајним приказивачем своје земље и свога народа.

Од коликог су значаја била ова Цвијићева путовања и запажања и по најудаљенијим и најзабаченијим крајевима Балканског Полуострва не само за познавање земље него и њена народа, о томе дају јасне доказе толика његова дела. Само је такав испитивач, као што је био Цвијић, који је небројено пута и веома дуго долазио у врло тесан додир како са највишим тако и са најнижим слојевима народним, како са префињеним варошанима тако и са примитивним, сировим пастирима високих планина балканских — само је, кажемо, такав испитивач могао дубоко осетити карактеристичне особине народне душе у појединим балканским крајевима и дати нам јасне и живе представе о психичким типовима њиховим. Само је такав испитивач, као што је био Цвијић, могао запазити оне многобројне појаве духовне и материјалне културе код балканских народа, које имају особити значај за науку и које је он у својим списима јасно истакао и достојно представио.

Да видимо сад како је радио и шта је све урадио Јован Цвијић на проучавању и познавању нашег народа. Његова је делатност у том погледу тако велика да би се о њој имало врло много говорити. Ми је на овом месту можемо представити само у најглавнијим потезима.

Чим је постао професор на негдашњој Великој Школи, показале су се и његове урођене склоности за третирањем питања о народу и за радом на проучавању народа. На семинарским вежбањима су се не само стално претресале разне теме које су се односиле на народ и његов живот, него је држан и нарочити курс из етнологије, који је имао да упозна слушаоце с основним знањима из те науке. Потписаноме, који је међу тадашњим Цвијићевим ученицима показивао највише интересовања за етнологију, била је дужност да преводи одељке из најбољих етнолошких дела које би Цвијић означио, и да их излаже колегама. Напоредо са тим Цвијић је, проучавајући нашу дотадашњу литературу и вршећи непрекидно проматрања на својим многобројним путовима и екскурсијама с ученицима, смишљао свој велики план за систематско проучавање и прибирање грађе из народа. Тако су се већ 1896 године појавила његова прва *Упутства за проучавање села у Србији и осталим српским земљама*, којима је даљих година следовао читав низ других *Упутстава*, подешених за разне наше крајеве и за нарочите врсте испитивања.

Прва *Упутства* су разаслата од стране Академије Наука и Географског Завода тадашње Велике Школе свима интелигентнијим људима у народу, и њихови одговори су почели убрзо стизати. Потписаноме је, као тадашњем асистенту Географског Завода, била дужност да те извештаје срећује и да их чита заједно с Цвијићем, коме је било право уживање кад би се нашло на каква ваљана сарадника, који је умео погодити шта се тражи у одговорима на питања из *Упутства*. Такве сараднике нисмо никако испуштали, него смо их одмах анга-

жовали за даљи рад на овим испитивањима, и не прекидним упућивањем и обавештавањем потпуно уводили у овај испитивачки посао. Тако се радило и доцнијих година, и на тај начин је придобивен велики број вредних и интересних радника на овом пољу, који су по читав низ година сарађивали на поменутим испитивањима и обогатили нашу науку огромном грађом из народа, која би иначе временом сасвим пропала.

У исто време с овим придобивањем и упућивањем сарадника у народу, ишао је и сличан рад с ученицима Цвијићевим у Географском Заводу. Њима је с времена на време Цвијић, или под његовим надзором његов асистент, саопштавао резултате овога испитивачког рада у народу, објашњавајући и метод и задатке тога рада. А на екскурсијама, које је Цвијић веома волео и врло често изводио, ученици су и у пракси, радом у самом народу, увожени у овај испитивачки посао. Тако је поступно и од ученика Цвијићевих створен леп круг научно спремљених испитивача и сарадника.

О значају и обилатости ове стране Цвијићева рада дају јасно сведочанство двадесет и четири до сад издате велике књиге *Насеља* наше Академије Наука. У њима је осим грађе коју су саопштили речени испитивачи из народа, и друге коју су поједини наши научници исписали из архива, штампано и неколико студија поглавито од старијих ученика Цвијићевих. Већ смо поменули напред шта је сам Цвијић мислио и рекао о значају тога богатог зборника докумената из народа и о народу, а дољно су познате и врло ласкаве похвале, и чак праве изјаве захвалности, које су страни научници изражавали Цвијићу на овом знаменитом и с тако лепим планом и истрајношћу извођеном делу.

У првој књизи *Насеља*, која је изишла 1902. године (и сад је већ веома ретка), Цвијић је штампао и свој рад *Антропогеографски Проблеми Балканског Полуострва*, у коме је најпре изнео цео ток и метод поменутог испитивачког рада у народу, а

затим главне погледе и резултате до којих је већ био дошао тадашњим својим истраживањима. Ту су његова разматрања о културним појасима Балканског Полуострва, о врстама сеоских положаја и типова код нашег народа у вези с економским чиниоцима, о варошким типовима балканским, о врстама сточарства на Балканском Полуострву, о именима за насеља, и још особито о миграцијама и о пореклу становништва у западним и централним деловима нашег полуострва. — Ова расправа је готово у сваком погледу претходник доцнијег великог дела Цвијићева о Балканском Полуострву. У њој су делимично већ у велико разрађене, а делимично наговештене, све главније идеје, које су после добиле своју дефинитивну обраду и израз у томе другом великому делу.

Сви иоле главнији погледи и резултати које је Цвијић изнео у ова два своја велика рада, потпуно су нови и оригинални. Цвијић није имао у том погледу претходника. До ових погледа и идеја он је дошао поглавито на основи својих личних проматрања, а неким делом и на основи истраживања која су вршили његови ученици и сарадници, чији су радови већином штампани у *Насељима* и у *Гласнику Географсог Друштва*, а делом су још у рукопису.

У тим делима (а делимично и у другим радовима) Цвијић је изложио ону своју генијално запажену географску поделу Балканског Полуострва на јеgeјску област и континентални блок, и затим поделу тога блока на три главне природне области: источну и балканску у правом смислу, централну или моравско-вардарску и пиндско-динарску (централна област с ужим целинама: моравском или Шумадијом, централном или Рашком и вардарском или Македонијом; а пиндско-динарска област са пиндском и динарском). Он је ту зналачки указао на све елементе и чиниоце геолошког, географског, климатског и економског карактера, којима се одликује свака од ових целина, а на многим другим местима и ових дела и других својих расправа по-

казао је сву величину значаја који су ове својим природним особинама јасно издвојене области имале на живот и на етничка формирања народна у разним временима. Као црвени конац провлачи се истицање или додирање улоге ових природних чинилаца кроз готово сва антропогеографска и етнолошка разматрања Цвијићева. А да се разуме колико су ове сјајне тековине Цвијићева духа стекле у науци признања, довољно је само рећи да сада не би смео нико ни поменути да говори о етничкој судбини и о животним питањима балканских народа, а да не води рачуна о моћним географским чиниоцима које је он истакао: о моравско-вардарској удољини, о динарској зони, о шумадиској површи, итд.

Све што смо казали о Цвијићевој подели Балканског Полуострва на географске области у вези са њиховом етничком улогом, вреди потпуно и за његове исто тако генијално запажене културне појасе, миграционе струјања, типове насеља и кућа и етнопсихичке типове код Јужних Словена, а у мноме и осталих балканских народа.

Код нас у науци сад су за објашњење осбитих појава у нашем народном животу већ постали тако обични појмови и изрази које је он увео: византиска или стара балканска цивилизација, турско-источњачки утицаји, патриархални ступањ, и др. Ми сад знамо и чини нам се сасвим обична ствар оно што се у Цвијићеву духу морало тек у току дугог низа година испитивачког рада и генијалног умовања израђивати: да су у нашем и другим балканским народима извршене велике етничке промене услед селидбених или миграционих струјања (метанастазичких кретања), и да су постојали, а делом и сад постоје, и нарочити правци тих сеоба (динарска струја, косовска струја, моравско-вардарска струја, итд.), и нарочити узроци за такве њихове правце, и да су врло знатне последице тих сеоба; да имамо особите сеоске и варошке типове, којима је он дао и врло згодне називе: старовлашки, шумадиски, мачвански, читлушки, турско-источњачки,

итд., и да се сваки од њих може и објаснити географским приликама, културним ступњем или утицајима и етничким предиспозицијама народним; да исто тако и врло разноврсни кућни типови, међу којима су запажени и прастари, веома примитивни (сивара, бусача, дубирог, покретна брвнара, земуница и др.), поред новијих и напреднијих: босанске и шумадиске брвнаре, камене куће у карсту, моравске и шумадиске куће од плетери или од ћерпича, горњо-вардарске двоспратне, итд.; да постоје четири јасно изражена етнопсихичка типа код Јужних Словена: динарски, централни, источни и панонски, сваки од њих са више својих варијетета, о којима је Цвијић написао целу велику књигу (други део његова *Балканског Полуострва*), веома богату његовим личним проматрањима и резултатима његових дугогодишњих студија.

Да није било Цвијића, ми не бисмо свакако још ни сада готово ништа знали о тим особито знатним појавама и о великим покретима и струјањима која су била од пресудног значаја за новија формирања у нашем народу. Шта више, велико је питање, да ли би се у нас више икад нашао човек тако генијална ума, који би био у сличним приликама и који би имао такво исто природно интересовање за ова питања, те да у свој потпуности запази ове велике и значајне појаве и процесе етнобиолошког и етнопсихичког карактера код нашег и код осталих балканских народа. У науци би вероватно задуго, а неким делом свакако и заувек, остало незапажено мноштво појава те врсте још и зато што би кроз кратко време за њихово проучавање већ било доцкан. Случај је хтео да баш Јован Цвијић, који је као географ прошао и кроз најудаљеније крајеве наше земље и доспевао и у њене најзабаченије кутове, носи у исто време у своме вечној будноме духу и ванредно живо интересовање за народна предања о судбини родова и породица, за њихова кретања, везе и рођакања, за појаве силажења из планина у равнице, за односе етнобиолошког карактера из-

међу разних народности и између разних елемената истога народа, и за многе друге сличне процесе у животу и у судбини народној. Тада следећи случај је учинио да смо у Цвијићу добили проналазача многих значајних појава у животу и у стварању балканских народа, који без њега знатним делом не би били никад ни запажени, а делом би се за њих тек доцније сазнalo. Из истог узрока смо у њему имали и творца многих веома духовитих идеја и комбинација којима се дивимо, и од којих ће многе тек у познијим нараштајима добити своју општу вредност и право признање.

Излажући свој живот великој и сталној погибли Цвијић је за време турске владе у току читавог низа година (почевши од 1898. год.) пропутовао и проучио велики део тадашње европске Турске. Резултате тих својих љиптивања саопштио је у читавом низу мањих радова и у своме монументалном делу *Основе за Географију и Геологију Македоније и Старе Србије* (у три велике свеске). — Да није у своме животу ништа више урадио, довољан би био овај сјајни научнички подвиг његов, да му обесмрти име. На многим и многим странама овога великога дела износи нам Цвијић своја обилата и драгоценна опажања о нашем и о другим народима Балканског Полуострва. Та опажања су двоструко значајна: прво, што су сасвим нова и представљају знатним делом права открића о етничким приликама једнога дотле тако слабо познатог и погрешно описаног света, а друго, што су то све опажања баш једнога тако одличног посматрача и знаоца.

Резултат су ових Цвијићевих истраживања и његова *Проматрања о етнографији македонских Словена*. Значајна улога овога списка Цвијићева за објективну оцену и решавање т. зв. „македонског питања“ довољно је позната. У њему је Цвијић истакао гледиште да се Словени доњег Повардарја и даље до Струме или до Месте имају сматрати као засебна група Јужних Словена, која се у неким својим особинама више приближава Србима него Бугарима.

Поред многих тековина за науку о нашем народу које је Цвијић саопштио у овим својим *Проматрањима*, врло су знатни и његови подаци и разлагања о томе да назив „Бугарин“ у централним и у јужним деловима Балканског Полуострва нема етничко значење, него чисто сталешко: да означава „становништво ма које народности чифчиског, грубог живота, које се одало тешком земљорадничком раду“.

У читавом низу чланака је Цвијић износио и пред нашим и пред страним светом своје погледе о етничким приликама код Јужних Словена и код балканских народа. Ти су чланци срећом покупљени заједно са другима у четири свеске његова дела *Говори и чланци*, те ће небројене светле мисли које су у њима исказане моћи да врше трајан утицај на душу садашњих и будућих нараштаја наших.

Немогућно је овде изложити сваку од тих мисли него се морамо ограничiti само на оне које нам се чине најзнатније. А неке су од њих већ добиле своје место и у Цвијићевим делима о којима смо напред говорили.

„Наше способности за научни рад“ Цвијић је оценио кратко, али темељно и непристрасно, с очевидном поузданошћу најбољег познаваоца нашег народа у целини. Ми имамо, каже он, проматрачки дар и имагинацију, који спадају „у најважније особине“ потребне за научни и уопште стваралачки рад, али су нам неке „лоше моралне особине“ велике сметње правом научном раду. — „Ни код једног балканског народа није у широким народним слојевима тако јако национално осећање као код нашег народа“, каже нам Цвијић у свом чланку *О националном раду*. У истом је чланку, у вези с наведеном општом идејом, изнето мноштво његових проматрања и оригиналних мисли о националном осећању и о карактеру разних делова нашега народа. „Ми нисмо ни као целина дали онаквога доказа о својим политичким способностима као што смо их дали о научним и литерарним“, наглашава он на једном месту у томе чланку. А као и у претходном чланку

— и у још многим другим својим говорима и чланцимо — Цвијић је и велики васпитач не само омладине него и целога свог народа: он му свом јачином и убедљивошћу свога великог искуства и ауторитета указује на праве путове који воде ка великим културним и националним напретку и јединству.

У неколико чланака и својих већих радова Цвијић је особито истакао и одлично документовао једну од најосновнијих идеја у решавању етничких проблема код балканских народа, наиме: да је са турским освојењем и услед прилика које су владале под турском управом, настало код ових народа враћање првобитној етничкој свежини и својој првобитној етничкој индивидуалности. То је једна од идеја водиља за разумевање небројених, иначе врло тешко објашњивих појава у животу и у стварању новијих балканских народа, и за њу имамо само да захвалимо изванредној проницљивости великога Цвијићева духа.

О народном јединству Срба и Хрвата знало се пре Цвијића само на основи њихова заједничког језика. Цвијић први указује на велики значај миграција за стварање потпуног српско-хрватског народног амалгама: „Услед миграција Срби и Хрвати су се тако измешали и једни у друге тако уплели, да је данас немогућно оделити их, чак и са географског гледишта“, вели он у чланку *Јединство Јужних Словена*. И да су „основне психичке црте исте код Србо-Хрвата“, то је први истакао и на више места разложио Јован Цвијић. И његова фина и знапачка карактеристика Срба, Хрвата и Словенаца, коју је исказао у више својих радова, а особито јасно и прецизно у чланку *О основама јужнословенске цивилизације*, представља ненадмашну оцену њихових психичких дарова, и уједно и могућности за стварање заједничке културе, која ће донети „оно морално и духовно стапање Срба, Хрвата и Словенаца које обележавамо јужнословенским именом“.

Изврсна Цвијићева студија о утицају карста на човека (у чланку *Карст и човек*, који је изашао у

Гласнику Географског Друштва, св. 11.) износи нам на једном месту скупљена његова и раније изношена проматрања о значају карсне природе за постанак познатих, врло карактеристичних особина нашега народа у динарским крајевима: умерености у прохтевима и крајње скромности у потребама услед оскудице у средствима за живот; у образиље као последице чудних карсних појава; особитог здравља и изванредне плодности услед чистог, прозрачног, ведрог ваздуха и поднебља; велике покретљивости услед потребе за сточарским кретањима, и у вези са тим, а због сиромаштине карсног земљишта, сталног исељавања у суседне јужнословенске земље; велике склонитости од туђих утицаја и могућности за одржавањем старине и најчистијег патријархалног живота на Балканском полуострву; изолованости омањих карсних предела, особито карсних поља, као врло подесног чиниоца за развијање посебних обичаја, навика и менталитета код њихова становништва. А у другим својим радовима је још истицао једну „дубоку особину“ тога нашег света, коју није „нигде у тој мери запазио“: „оданост, жар и одушевљење за школу и науку“, које превазилази све што је дотле проматрао — „свету искру“, која је „ неки велики знак за којим треба поћи“.

* * *

Већ се много пута истицао и велики значај Цвијићева националног рада и особити успеси који се имају баш тој врсти његова рада захвалити за решавање наших националних проблема. Не може бити сумње да се испитивачком раду и проматрањима која је Цвијић вршио у народу, и богатом знању и искуствима што их је стекао на својим путовима, а уз познату његову непристрасност у излагању и оцењивању, има највише захвалити што је он био у стању да речју и делом толико утиче и на душу наше родољубиве интелигенције и на

савест моћних политичких и културних чинилаца на страни.

Мало је у нас људи који су били у стању да се подигну на ону достојну висину широких погледа и осећања у нашим националним стварима, као што је био Цвијић. Довољно је да поменемо неколико његових реченица, исказаних с обзиром на велике тешкоће с којима се има борити наша нова држава, па да се то види: „Ничим се неће стапање наших племена толико наспорити колико великорушношћу и ширином схватања код оних који су у ствари за јединство најзаслужнији“. „Треба се пре свега добро познати...: Колико се добрих особина нађе на једном човеку када се он боље позна, и колико се уме водити ручуна о другим његовим мање корисним особинама. Тако је са народима. Треба се стално полако журити у стварању и распостирању заједничких осећања и мисли.“ „Има један инстинкт, јачи од логике, по коме огромна већина (народа у нашој држави) осећа духовне, материјалне и моралне користи од заједнице и јединства. То ће постојати све дубље, ако се не учине основне психолошке погрешке“. „Још више од свега претходнога треба радити да наша држава буде држава друштвене и економске правде, да буде честита држава“. (У чланку *O нашој држави*).

Ове и небројене друге знамените и пророчке речи Цвијићеве требало би да су дубоко урезане у срцима свију нас, и пламеним словима исписане на видику целога Јужнога Словенства.

д-р ЈОВАН ЕРДЕЉАНОВИЋ

ГРАНИЦЕ И СКЛОП НАШЕ ЗЕМЉЕ.

Пред Париском Конференцијом је био признат принцип самоопредељења народа. Било је сигурно да ће као последица тога принципа многи народи Европе моћи образовати своје националне државе. И народи који су овлаш учествовали у Великом Рату, и они који су по невољи били у непријатељском табору, формирали су се у своје државе онако исто као и ми. Добивши велике територије, многи су од њих успели да државним границама обухвате све своје синароднике.

Нису на Париској Конференцији стављене у питање основне земље једнога народа, које чине његов етнографски блок; код нас још мање, јер је наша измучена војска стигла да их заузме, и држава се како тако организовала пре него што је Конференција започела рад. Међутим је у најкритичнијем облику стављено питање о свима нашим периферским земљама, и према томе о правцу и природи наших државних граница.

То није увек срећно решено услед разноврсних политичких утицаја. Тим је за нас важније испитати каква је вредност наших државних граница, да ли су и у колико у хармонији етнографска и геоморфолошка факта, и какав је склоп или физичка структура тако ограничене земље.

I

У колико је у питању граница било начелнога на Париској Конференцији, у главноме су била у

извесном сукобу два принципа: прво, принцип природних граница, стар колико људска друштва, старији и од формирања правих држава; и друго, принцип етнографских граница, који истина не датира од скора, али је у ствари озбиљно примењен у међународним односима тек на Париској Конференцији 1919. Поред ова два принципа, од извесне су вредности такозвани витални економски и комуникациони интереси, који се често не слажу са етнографским фактима и зато су названи анти-етнографским нужностима. Њих треба најпажљивије испитати, јер су сви народи склони да своје и мање економске интересе прогласе за виталне да би добили неку област. На нашим границама тај принцип није скоро никде примењен. Где је требао бити примењен, у питању Скадра и питању Ријеке (овде је на нашој страни у главноме и етнографско стање), он то није био.

Природне границе су поглавито планине, реке и мора, природне препреке које могу добро раздвојити две државе. Не макоје планине, реке и мора, већ оне које бар у главноме деле два народа. Последица је овога начела да не треба без велике нужде границама цепати велике географске и економске целине или природне регионе, па ма се овде-онде и огрешило о етнографски принцип.

Принцип природних граница има на првом месту у виду ратно стање, стратегиске моменте, стратегиску границу. Разуме се да нема несавладљивих и незаузимљивих граница, али се с разлогом држи за врло потребно да две државе буду једна од друге тако ограничено да се могу бранити. Савезничке државе, као нападнуте у овом рату, морају имати повољније стратегиске положаје на граници него непријатељске. Али и за мирно доба су природне границе повољне јер се међународни саобраћај може концентрисати на одређеним тачкама: на превојима куда пролазе путеви, у клисурама које просецају планине, на широким а ниским повијама, на пролазима преко река, и тако даље. Тако огра-

ничени, дају се контролисати и саобраћај личности и пренос робе; кријумчарење и прелаз нежељених личности могу се најлакше спречити.

И најразборитији принципи се могу злоупотребити. Лорд Керзон је још као вице-краљ Индије тврдио да је Еуфрат природна граница ове велике земље; то се с разлогом сматрало за империјализам, за империјализам у Азији. У овоме рату се ишло даље у том правцу. Немци су доказивали да Белгија и источни угљени басени Француске чине природну целину са Немачком. То је већ апсурд. Али је принцип природних граница сасвим комично изгледао тек кад је њим почeo да оперише *egoismo sacro*. Природна граница Италије на истоку су не Соча, не западна ивица Карста, већ, тврде Италијани, Јулиски Алпи. Јадранско Море није природна граница Италије. То је *mare nostro*, њихово, италијанско море. Па пошто је море наше, кажу Италијани, онда су наши и сливови река, које с Балканског полуострва утичу у Јадранско Море. Природна граница Италије је dakле динарско развође тих река. На основу сличних разлога тврдили су да је Бренер природна граница Италије на северу.

Принцип природних граница вреди само ако је стално контролисан етнографским принципом. Могао би се можда овако формулисати: природна граница једне државе, то је прва добра природна граница која дели један народ од другога, море, река, планина.

Кад се каже да је планина природна граница, мисли се обично на развође. То је у главноме добро, али не увек. Јер кадшто развође није исто што и највиша линија једне планине: оно може бити на низним венцима пред главним, шта више овда-онда је оно повија, удолина између двеју планина. Боље је узети као природну границу венац или камивао највиши, у високим планинама као кичма оштар и назупчен део; и кад га долине просецају оне су уске, неприступачне, лако затвор-

љиве. Што су планине и оваке долине мање насељене, боље су границе.

Које се од наших граница могу сматрати као природне? Таква је у главноме наша нова граница према Бугарској, која иде планинским ненасељеним венцима и развођима. Истина, пусте планинске границе од Босильграда до Струмице имају ту незгоду што је дуж њих најтеже контролисати прелаз комитација. Иако пролази преко ниских плоча, ипак се као природна граница може сматрати и међа на истоку од Тимока.

На северу Крањске, према Корушкој, има неколико сукцесивних природних граница: гребен Караванки, који је сада у ствари граница наше државе, затим Драва, и на послетку Врбско Језеро и гребен Сатнице. Гребен Караванки, са тачкама преко 2000 метара, представља огроман зид преко кога се из Корушке у Крањску и обратно може прећи само кроз два превоја, Љубел и Језерско; преко њих воде врло стрми путева. Осим тога је овај гребен пробијен и железничким тунелом код Јесеница којим иде саобраћај с југа на север и обрнуто. Вероватније је да ће граница бити помеђена на север до Драве, која је овде бујна река, добра природна граница. Даље на истоку северна граница наше Штајерске такође је природна граница, али су планински венци високи и често испресецани.

На реци је граница или *шалвег*, најдубљи део речног корита, или једна обала. Реке су увек признаване као врло добре природне границе. Јасна граница коју сваки види.

Ми имамо на више места речне границе. Најбоља је од њих дунавска клисура, Ђердан, између Србије и Румуније — особито за ратна стања. Прелаз је отежан огромном воденом масом велике брзине, која се осим тога одликује многим чеврнијама или вртлозима; и српске и румунске су стране врло стрме и преко њих воде у унутрашњост земаља путеви великог нагиба.

Исто се тако сматрало да су велике реке баровитих обала врло добре политичке границе. Због тога је Париска Конференција узела да су Дунав и Драва, које ограничавају Барању, тако повољне политичке границе да их није хтела прелазити, тим пре што је становништво у Барањи врло изменено. Услед тога смо били Барању изгубили. Али је тај принцип доцније напуштен, и пред разлогома се увидело да су овакве реке са баровитим обалама и многобројним меандрима лоше политичке границе. Обале ових двеју река померају се при свакој поплави на једну или другу страну; Дунав често за километре. Од Баје до ушћа Драве у Дунав дешавају се највећа померања речнога тока у Европи. Једном утврђен *Шалвег* не вреди ни за једну годину. Имања приватна, општинска, жупанијска премештају се с једне обале на другу, а насилањем нова постају. Две суседне државе, тим рекама ограничени, не би излазиле из парнице. Ми смо имали такав случај на Дрини са Аустро-Угарском, док је држала Босну и Херцеговину. У оваквим случајевима боље је повући државне границе попречке на речне токове но дуж њих. Иако је то усвојено, није се отишло на северу Барање докле треба, и тако смо добили једну, мање-више вештачку границу, северно од речице Карашице.

Између Хрватске и Мађарске је од вајкада граница река Драва, с многобројним меандрима и са знатним променама тока; ови су били повод, као и у Барањи, да се на Париској Конференцији промени граница код Репаша (општина Гола), тако да сада територија Хрватске прелази на леву обалу Драве до једног старог корита. Даље граница иде долином реке Муре до Прекомурја, где знатно прелази на леву обалу реке и представља праву вештачку границу.

У главноме је добра природна граница она према Арбанији, ако се само од Призрена помери на исток до изнад Љум-Куле. То је од Охрида до

Проклетија комбинована планинска и речна граница. Али се она не може сматрати као линија, противно свима осталим границама. То је граница између једне организоване државе и анархичних арбанашких племена. Ова, особито од почетка XIX века, употребљавају сваку повољну прилику да упадају у области источно од Дрима и да пљачкају све што се може опљачкati, стоку на првом месту. То је једна врста њихове привреде. Најчешће се организоване арбанашке чете дижу у јесен да напљачкају стoke за зимницу. Они настављају те упаде и од како је повучена граница 1913. године. Наше страже морају их гонити и преко уговорне линије и заузимати бар привремено најповољније положаје ради надзора. Зато је овде граница у ствари широк појас.

На послетку, само на западу имамо једним делом Јадранско Море као границу. Могло би се мислiti да је то најбоља граница, тим пре што се пред обалом налазе многобројна острва. Али данас и шира мора нису поуздане границе, а још мање тако ускo море као Јадранско. Тим пре, што су на његовим западним обалама Италијани, који су добили и острва Лошињ, Црес и Ластово, згодне навалне базе. Уз то Италија држи обе стране валонске мороузине, која управо чини праву јужну границу Јадранског Мора. Валонско питање ће бити основни проблем за слободу граница и слободу маринског кретања наше државе.

Принцип етнографских граница се у многоме поклапа са етнографским принципом уопште. Државе се могу најбоље етнографски разграничити, према географском распореду самих народа; у таквим националним државама народне особине могу да дођу до потпуног изражaja, народ може развити своје способности и евентуално створити нову или преиначену цивилизацију, те тиме учествовати у развитку опште светске цивилизације. Ове нацио-

налне државе се могу везивати у веће интернационалне заједнице (на пример савезне европске државе). Али, да се то постигне, одсудно је питање граница. Државе морају бити тако ограничена да се не вређају њихова национална осећања и не доводе у опасност њихови основни економски интереси. Пре ће се усталити добри суседски или пријатељски односи између двеју држава ако немају међусобних националних потраживања, па ма им границе не биле природне, него између двеју држава које имају таквих потраживања, иако би им границе биле врло знатне природне препреке. Ако има, dakле, да се бира између принципа природних и етнографских граница, онда треба први жртвовати другоме; али је најбоље наћи таку граничну линију која задовољава оба принципа.

Док је ово начело чисто и јасно за компактне и несумњиве области једнога народа, врло га је тешко извести у такозваним прелазним областима, на граници два народа, у којима су они узајамно једни на друге утицали и стапали се. А баш кроз те спорне области, или на њиховим периферијама, треба повући државне границе. Нарочито на Париској Конференцији се утврдило да у Европи има много таквих прелазних области, са флотантним народним масама, без одређене националне свести: увек има по једна група која припада одређеној једном или другом од народа који се споре, а између њих је највећа маса становништва која према приликама прелази једној или другој од оних група са одређеном националном свешћу. То је случај не само између нас и Бугара, већ на више места између Чеха и Пољака, између Словака и Малоруса, између Руса и Румуна (Бесарабија), између Словенаца и Немаца (Корушка). То је појмљиво између два словенска народа, чији су језици не само слични, већ на широким појасевима прелазе један у други; такве су и све остале њихове етнографске особине. Појмљиво је и између Руса и Румуна у Бесарабији, који су исте вере, и Румуни су у неким крајевима задо-

бијени познатим добрим особинама рускога народа. Међутим је теже разумљиво између Словенаца и Немаца, јер у Корушкој многи Словенци теже немачкој Аустрији, не због вере, већ из других разлога.

За те области нема несумњивих етнографских података да би се могло са убеђењем решити коме треба да припадну. Статистике су нетачне, чак лажне (као у Маџарској за Барању). Етнографски списи су по правилу шовинистички: они који су их правили или писали мањом прибрајају прелазне области оној народности којој сами припадају. У стручним круговима им се не верује, али је тако много необавештеног света у који уносе забуну. Шта више, шовинисти су склони да не воде рачуна о процесу асимилације који се извршио у прелазним областима, и враћајући се уназад, у прошлост, реконструишу мањом на памет стара етнографска стања која су им повољна и њих уносе у карте као да би данас вредела. Иду и даље, позивајући се на историју, на некадашња завојевања и „историска права“, не признавајући данашње етнографско стање. Истина, кад се може несумњиво доказати да је неки народ насиљем сведен на мањину у његовој важној историској области, или је натеран да промени веру и народност, онда се не може не признати потиштеном народу право да тражи ту област за себе; ако се то не призна због утврђених принципа, инстинкт потиштеног народа, ако он има историске свести, никад то неће примити.

Противно свему горњем, само је данашње етнографско стање од значаја за етнографску методу кад се по њој данас државе и народи разграничавају. У Западној Европи и Америци одавно се дошло до уверења да се за прелазне области не треба управљати ни према најбољим етнографским картама и списима, пошто су израђени само на основу лингвистичких и етнографских података. Место тога је постављено начело да се народносна питања прелазних области могу правилно решити једино на основу народне свести и народне воље, дакле према

тome коме тај сам народ жели припасти. Сви други разлози немају практичног значаја за посао при коме се државе разграничавају. Али то је оно што се у областима са флотантним народним масама управо не зна. Зато су Велике Силе за време Париске Конференције слале тамо своје комисије које су имале да утврде на лицу места народну вољу и жељу. Резултат рада тих комисија је оспораван. Питања би остала без решења да се није прибегло плебисциту (Корушка, Шлезвиг, Горња Шлезија, Тешин). Сматрало се да је озбиљан и честити плебисцит једини начин да се таква спорна питања реше. Није се могла изнаћи никаква друга правичнија мера. Међутим, резултати плебисцита, извршених после Париске Конференције, у многоме нису оправдали очекивања. И овом најбољем начину могу се сада ставити озбиљне замерке.

Резултат плебисцита врло зависи од тога како је плебисцитна област ограничена, да ли су у њу увучене или су из ње издвојене партије суседнога свеснога становништва. Тако је, на пример, у Корушкој учињена двострука погрешка, која је управо била један од узрока да је немачка Аустрија тамо добила већину: издвојене су из зоне А, и дате нашој држави, две области словеначког становништва на југу Корушке, а увучене у зону А простиране области на северу од Драве, где јако преовлађују Немци и понемчени Словенци.

На основу већине гласова, цела се плебисцитна област досуђује држави за коју је гласала та већина, чак и у случају кад је та већина незната. У томе има хазарднога. То је слично начелу апсолутне већине у парламентарном режиму, који су многе државе напустиле и увееле заступништво мањине при изборима. И при плебисциту би било правилније, пошто се он врши по општинама, присајединити једној држави оне општине, у којима њена народност има већину.

Није ни то згодно што се при плебисциту мора глашати за државе, а не за народност. Тиме се кад-

што не постиже прави циљ. Да се, на пример, у Корушкој гласало за Немце или за Југословене, онда би, неки мисле, синуло у замагљеним главама многих Словенаца, и они не би гласали за Аустрију. Овако, необавештени као што су били, не знајући да ће Аустрија на крају крајева прићи Немачкој, они су гласали управо за аустријску администрацију, на коју су се вековима навикли. Гласало се dakле за администрације, не за народности.

Многи држе да би плебисцит у неким областима друкчије испао да је извршен раније или доцније од утврђеног дана, друкчије да је с једне или с друге стране била друкчије организована пропаганда.

Етнографска метода, узета у најширем смислу, још је dakле компликованија и суптилнија но метода природних граница. И по њој радећи морају се десити погрешке.

Уза све горње, долази још једна незгода која утиче на карактер граница, на ток оне граничне линије која се повлачи између држава. Народи махом прстасто залазе један у други. Ако бисмо при повлачењу границе ишли за етнографским линијама добили бисмо бескрајно вијугаве, готово апсурдне границе. До сличног резултата долази у областима које су без земљишних акцидената, и пошто се одсеку народносни клинови, као у панонском басену. Тада државне границе постају потпуно вештачке, и такве су границе Чехо-Словачке, Румуније и наше границе према Маџарској.

Какве су те наше границе у детаљима?

Тежило се да оне буду што је могуће више етнографске границе. И оне су то више но границе и једне друге од држава посталих при распаду Аустро-Угарске или тада јако увећаних. Тако су и напред поменуте природне границе у ствари етнографске које се мање или више поклапају са природним преградама.

У Банату, Бачкој, Барањи и Прекомурју наше границе су мање или више етнографске али нису

прилагођене рељефу ни онде где је то могло бити, и то махом из политичких разлога. То су праве вештачке границе, најгоре у Банату, тип рђавих граница, које секу брда, реке, железнице, путеве па и општинске атаре. Комисије за разграничења имаће благодаран задатак да ублаже у колико могу ове невоље становништва. Истина, свако повлачење нове политичке границе представља неку врсту операције која се врши на становништву, јер се новом границом раскидају често вековни интереси и вековне економске везе и навике.

Банатска граница је тако самовољно повучена да више но и једна друга вређа економске интересе граничног становништва. Уз то, она сече компактну масу српског становништва и оставља Румунији око десет хиљада Срба у дунавској Клисуре, дакле непосредно на нашој граници, од нас никаквом природном преградом нерастављених. Не ваља етнографски ни граница од Вршца до Жомボље, нарочито око Модоша и Пардања, где оставља Румунији велике српске оазе, опет непосредно на граници. Таква је и северна граница Баната, према Сегедину. Оне су повучене под политичким притиском Румуније.

У Бачкој је граница само овлаш означена. Северно од Суботице се може наћи врло добра, готово природна граница. Овде има низова од дуна, великих бедема живога песка, који је где-где везан и учвршћен вегетацијом, а где-где још у покрету. Те дуне су озбиљна сметња саобраћају: пешак тоне у њих до чланака, коњ се једва миче, а натоварена кола никако. Саобраћај између Маџарске и наше државе могућан је, осем железнице, само још двама путевима. Али југозападно од Суботице, до Сантова, граница која је само овлаш на карти одређена, сасвим је неприродна, и неће се моћи одржати. Кад би од Суботице ишла на запад преко Божијих Леђа, једне групе високих дуна, и избијала северно од Баје, била би врло добра природна граница.

Дуне живога песка боље растављају две државе, и боље су међе, него многе планинске границе.

Поменули смо вештачку границу у Барањи, која се може исправити, и вештачку границу око Прекомурја, која се због намрсканости и исечканости земљишта не може поправити, осем ако се одступи од етнографског принципа.

Вредност сваке границе, а нарочито овако вештачке, зависи од снаге држава између којих су повучене. Али су то у ратним временима и за јаке државе несигурне и опасне границе, јер је у превази онај који напада: има могућности да изненади онога који их брани, и да брзо кроз њих продре.

На послетку, наше западне копнене границе према Италији не могу се друкчије назвати до најсилнијим границама јер их је на крају крајева одредила сама Италија. У Паризу, она није допустила да се њима бави стручан и објективан орган Конференције; у Рапалу, те су границе повучене једнострano и заинтересовано, онако како је то хтела Италија, која је заузела најповољније положаје.

II

Северним границама ушли смо доста дубоко у Средњу Европу, у панонски басен и огранке Источних Алпа, док јужним допиримо близу солунске околине. Наша држава нема више једноставан карактер као пре Великог Рата. Она је сада и полуострвска држава, држава Балканског Полуострва, у које залази својим највећим деловима, али уједно и држава Средње Европе, које је део, и с којим је нашироко везана и спојена добрым комуникацијама. Има dakле два привредна и културна фронта. Осим тога, у ствари има и трећи, јадранско-маритимни. Она није маритимна држава, јер су њене поморске границе незннатне према копненим (поред тога јадранско приморје везано је са унутрашњошћу државе ретким и слабим комуникацијама), али ће са развијком комуникација та страна добијати значаја.

Осим тога, наша држава је на више страна

територијално неизрађена, недовршена. Према југу, она нема слободан приступ на Средоземно Море, јер је Солун грчки, политичке прилике се могу тако изменити да нам тај излаз буде затворен. Исто тако на западу, према Италији, ми у ствари немамо слободан приступ на Средоземно Море. На Истоку, наша држава не може на дуг рок остати у оваквим односима према Бугарској. Ова држава такође нема стварно слободног излаза на Средоземно Море. Њен извоз цереалија мора пролазити кроз Босфор и Дарданеле, који је лако затворити, а трачка и македонска пристаништа (Дедеагач, Лагос, Кавала) припадају Грчкој.

Највећи део наше државе састављен је из две области. Једна је историски најактивнија област, Србија, која се на партије према југу проширивала: 1833, 1878 и 1913. То је урастање у Балканско Полуострво. Тако се формирала моравско-вардарска држава. Она је после Великога Рата на једанпут и јако увећана познатим областима старе Аустро-Угарске. Неке од тих области, као Банат, Бачка с Барањом и Срем, због рељефа и повољног речног и жељезничког саобраћаја, улазе у круг привлачне снаге Београда. Друга главна област је Хрватска са Славонијом између Саве и Дунава; у њој је југословенска мисао више теориски израђивана, више негована. С њоме је географска целина већи део Штајерске, положен низ Драву нарочито од Марибора до Птуја. Ове две главне области зглобљене су на сремској плочи око Винковаца.

Остале су земље много више изоловане. Такве су стара Рашка са Црном Гором, Далмација и западна Босна, затим сва област на северозапад од Загребачке Горе, са свима словеначким земљама без Штајерске. Осим тога у свакој области има мањих изолованих целина.

Поједини делови наше државе нису дакле природом добро везани, и она није географска целина. То је карактеристика свију држава које су поникле или се увећале на рачун Аустро-Угарске. Румунија

је одвојена од Ердеља и од Потисја Карпатским Планинама са врховима од 2500 метара висине; њене банатске партије, окренуте српском Банату, толико су планинама одвојене од Румуније да би се могле поредити са кућом чији је слепи зид окренут Румунији, а сва врата и прозори према српском Банату. Географски су разломљене и Чехо-Словачка и Польска. У осталом, међу већим европским државама, само је Европска Русија потпуна географска целина, и у мањој мери Француска. Наша држава је по степену разбијености најближа Немачкој, али по врсти разбијености од ње различна.

Врло дugo мора бити у нашој држави извесне лабилности и појава регионализма.

Простирање државе кроз неколико степена географске ширине, од Алпа до пред Егејско Море, као и описана разбијеност рељефа, чине те је клима разноврсна, а с њоме и земаљски производи. Северна наша граница у Словеначкој је под упоредником, под латитудом, Бренера, а Ђевђелија је под географском ширином Напуља. Латитуде Београда и Загреба поклапају се са упоредницима који пролазе јужним и северним ободом Ломбардије. Истина, клима је у нашој земљи много више зависна од рељефа но од географске ширине, и много је оштрија него италијанска. Док је у Италији суптропска, медитеранска клима, код нас је у Корушкој и по динарским висинама алпска; у највећем, централном делу земље, средње-европска, у неколико изменјена; у јужном делу вардарске долине егејско-медитеранска, са једним појасом који чини прелаз средње-европској клими; у јадранском приморју јадранско-меди-теранска клима. У детаљима има још више разноврсности. Има заклоњених области и жупних котлина чија је клима блажија од климе њихове окoline, и где особито успевају воћа и виногради, као Словенске Горице код Љутомера и Марибора, Баљевачка Котлина у долини Ибра, Метохија, Тетовска Котлина, и тако даље.

С климом и рељефом је у вези привредни тип наше државе, која је земљорадничко-привреднога типа, али је осим тога у њој јако развијено сточарство. Даље, привредни тип наше државе није онако једноставан, чисто агриколан, који даје скоро искључно две-три врсте цереалија, као што је привредни тип дунавске Румуније или највећих делова Европске Русије. По разноврсности земљорадничке производње ми смо најближи Француској. Колика је, осим цереалија, производња воћа, на првом месту шљива, јамачно највећа производња шљива у Европи! Колико је знатан извоз свиња, а осим тога рогате марве и коња! Лоза се култивише у велиkim размештјима, нарочито на северу и на југу наше државе, по странама панонског басена, од Неготина, преко Беле Цркве и Вршца, по Фрушкој Гори, по Штајерској (Словенске Горице и Халоса), затим по вардарској Србији.

Кад се занемаре појединости, има у нашој земљи три у неколико различне привредне области. У средини је највећа област цереалија, на првом месту пшенице и кукуруза, од Загребачке Горе на истоку кроз све земље панонског басена до Лесковца, на југу моравске Србије; даље је у њој најразвијеније шљиварство, неговање свиња и најбоље пасмиње говеда и коња. На северозападу од Загребачке Горе све до Драве у Корушкој, начин и врсте привреде се знатно приближују алпском типу. Има цереалија, али поља пшенице и кукуруза не дају главни карактер привреди. То су простране паше и ливаде: цело лето па до у јесен свет коши. То је област шуме за огрев и за грађу, са Босном главна област дрвене грађе у нашој држави. Огромне просторије засејане елдом, која је ниска, нежна, дискретно руменкастог цвета, право алпско жито, затим просом. Кромпир се сеје у размерима какве осталае наше земље не познају. У долини Савиње код Цеља изненаде, као оаза, велике просторије под приткама и жицима, уз које пуже хмель; земља по томе чини утисак северне Чешке. Од рата је остало да се свуда

сеје доста сунцокрета, ради уља. Стоке дosta, али слабијег квалитета но у првој привредној групи. У свему се изузима Штајерска, која припада првој или централној групи. На послетку, у области јадранског приморја, западно од последњег динарског гребена и на југ од Велеса, почиње медитерански привредни тип, с врло мало цереалија, са ситном стоком, са козама и мазгама, преограт виноградима, овде-онде маслином, на послетку јужним воћем. У егејској медитеранској области, велика поља под маком и знатни простори под дудињацима. У јадранској су риболов и бродарство особито важне привредне грane; у новије време се нагло развија индустрија вештачког ћубрета, карбida и цемента. Али ова медитеранска привредна зона није оштро одвојена од појаса са цереалијама, нарочито у егејској области. Умеће се између њих врло пространа прелазна област, од Грделичке Клисуре на југ од Лесковца па до пречаге код Велеса, у којој су цереалије знатно заступљене, мање но у средишњој зони, много више но у алпском привредном типу. Али се поред њих јављају огромна макова поља, за производњу опијума. Виногради постају исто онако важна привредна грана као цереалије. Још има дosta стоке, али превлађује ситна. На јадранској страни готово нема ове прелазне области, осим местимице, као у далматинској Загори, где се цереалије мало више култивишу, а има и стоке.

Наша држава може се dakле с разлогом сматрати као привредно имућна земља. Али наш „рог изобиља“ није онако препун како се мисли и пише. Прво, имамо целих покрајина с мало цереалија, неких с мало стоке, агриколно пасивних земаља, као што су Словеначка (осим Штајерске), Лика са горским котаром и Хрватским Приморјем, цела Далмација, западна Босна, готово сва Херцеговина, Црна Гора. Друго, немамо, или имамо мало, неких врло важних артикала. Немамо петролеума и свих продуката који га прате (ако га не буде у Међумурју и код Литика у Хрватској). Железа мало, а по свој прилици

неће га бити довољно ни кад се отворе нови рудници. Угља ни близу не вадимо колико нам треба. Злата скоро немамо, а сребра мало. На почецима је индустрија везана за производе земље, а једва је у зачетку индустрија чије се сировине морају увозити, и тако даље. Далеко смо од стања аутаркије, где једна земља производи све што јој треба.

*

Којим се комуникацијама могу наше покрајине најбоље зближити, спојити и привредно унапредити?

У рељефу наше земље има неколико линија које су њена главна морфолошка карактеристика и које су од првокласне вредности за саобраћај на даљине, било у унутрашњости државе, било изван ње. Назваћемо их удoliniama. Скоро све конвергирају према Београду или се од њега звездасто разилазе. Услед тога ће Београд добити огроман значај као комуникациони центар. Кроз те удoliniе су спроведени, или се могу спровести, и сувоземни и водени путеви. Знаменита је dakле особина удолина које из Београда полазе, да могу имати двоструке комуникације, и железничке и речне.

За сувоземни саобраћај су најважније три удoliniе, и комуникацијама које кроз њих пролазе одређене су чеоне, културне и трговинске стране наше државе. То су моравско-вардарска удолина, удолина између Саве и Драве и бачка равница.

Прва удолина, са једним железничким колосеком, у врло рђавом стању, води Солуну и на Егејско Море — једина је комуникациона линија за везе са медитеранском трговином, и најкраћа веза знатних делова Европе са Суецом, Индијом и источном Азијом. Од ње се, код Ниша, одваја нишавско-марички крак, који излази у Цариград, на Мореузине; то је једина сувоземна веза са Бугарском и предњом Азијом.

На север, кроз Бачку, воде железница и речни путеви Дунава и Тисе и њихових слабих канала, за нове и старе државе Средње Европе. Та веза чија

се вредност не може ни угушити ни другим каквим правцем сменити, постаће важан правац саобраћаја чим се среде прилике у Маџарској. И сада велики део нашега извоза иде на Север, на првом месту у Чехо-Словачку и Немачку заобилазним путем: од Београда преко Зиданог Моста, Марибора, Граца и Линца; она ће и доцније остати од значаја за наше западне покрајине.

Широком удолином између Фрушке Горе са славонским планинама на северу и босанским планинама на југу пролази западна железница за Загреб, Љубљану и Ријеку и водени пут Савом до Сиска; том железницом сада иде Симплонски Експрес. Она ће стално остати најбоља веза наше државе са Западном Европом, нарочито са Француском и Италијом. На њу је сада упућена цела северна Босна. Колико је услед тога загушен саобраћај на линији Брод—Винковци—Београд!

Једна од најважнијих железница била би она која везује Косовску Митровицу са Сарајевом, и међу првим треба саградити прругу од Митровице до Увца, тим пре што ће она, према другима, мало коштати. Познат је њен велики национални а и економски значај.

Треба много споредних железница и путева који избијају на главне железнице, и више мостова на Дунаву и Сави.

Осим ријечке железнице нема правих комуникација према Јадранском Мору. Овде су на путу динарске планине, за попречне железничке линије највећа сметња саобраћаја у нашој држави. Ово су, изгледа, најпотребније попречне железнице: из панонске равнице, можда од Београда, до Метковића и Сплита, линија из западне Србије за Дубровник и Боку, и, на послетку, железница од Прахова на Дунаву за Скадар или Бар. Сада се заборавља, али последња железница је неопходна за наше јужне земље. Осим сплитске луке, Гружа и Боке, где су потребни мањи радови, треба изградити два (можда главна) пристаништа: ушће Неретве и лагуну Линерс

близу Медове код Скадра. За наш унутрашњи саобраћај и извоз, ове железнице могу добити исту вредност као ријечка железница, и већу због политичких прилика: разуме се, пошто се изграде пристаништа. Тада ће експортни значај Ријеке бити можда мањи но што се у последње време код нас представљало, али ће она остати увек од важности за западне покрајине наше државе и за нове државе формиране у центру Европе, за Чехо-Словачку, Мађарску и Аустрију.

У вези са јадранским железницама, а и без те потребе, треба саградити што пре бар два моста на Дрини, код Лознице и на више.

Од Београда полазе и водени путеви, због великих река које у блијој и даљој околини Београда конвергирају, тако повољни као ретко у којој области Европе, осим Холандије и извесних крајева Русије и Француске. То су водени путеви Дунава и Тисе, са каналима у Бачкој и Банату, затим Саве и Драве. Они ће добијати све већи значај за пренос гломазних и тешких производа и еспапа. Тај саобраћај има тек да се усаврши и развије.

Нарочито ће велики значај добити пловидба на Дунаву, која је сада још слаба, тако да је он, према Рајни на пример, пуста река. У Европи, на простору од Рајне до Волге, Дунав је једина река која има правац запад-исток. Услед тога је он једини речни пут који везује Средњу Европу са Истоком, и најзгоднија веза наше државе са подунавском Румунијом и Бугарском на истоку, а са Мађарском, Чешком код Братиславе, Аустријом и западном Немачком на северу. Кад се веже каналима са Рајном и Везером, код Нирнберга и Бамберга, Дунав ће бити од првокласне вредности за пренос из наше земље у Енглеску, Холандију, Белгију и за земље око Северног Мора.

Дунав је, поред Волге, река највеће механичке снаге у Европи, не само због велике количине воде (у доњем току 4800 кубних метара у секунди), већ

нарочито због брзине, која је знатна у доњем току, а особито у Ђердапу. Овде су чести брзаци, као у планинским речицама; даље огромне чевртије или вртлози, седам до десет метара у пречнику, у којима се усковитлана вода креће необичном брзином. Кад се заноћи поред чевртије, онда се у ноћној тишини чује онакав звук и шкргут заковитланих обlutака који се тару, као од млинских жрвања који здробљавају зрна кукуруза. Та огромна механичка снага Ђердапскога Дунава може се претворити у електричну снагу, већу него што је даје и водопад Тролхетан у Шведској, можда највећу електричну снагу у Европи.

Али, баш због те знатне механичке снаге, Дунав при поводњима креће масу шљунка и песка, спушта их на местима слабијега пада, и непрекидно мења дубине свога корита. За одржавање редовне пловидбе потребно је често чистити дунавско корито. Даље, Ђердап је истина регулисан, али не потпуно: сувише је велика брзина воде у сисском каналу за лађе које се узводно крећу.

Исте сметње уредној пловидби се осећају на Сави, која је за лађе пловна до Сиска, и на Драви до Барче. Нису ове две реке пусте ни навише од Сиска и Барче; на њима се често виде многобројни сплавови, који преносе дрва и дрвену грађу и спуштају се све до Дунава. На Драви је особито са-вршена огромна инсталација „Фал“, више Марибора, за производње електричне струје: једна од најзнатнијих у Европи. Још је већа механичка снага Дрине, због брзине и многих брзака и брскута. Она би се могла учинити пловном бар до Зворника. Сада је река сплавског саобраћаја, као и Ибар. На Тиси, сметња су пловидби честе промене корита и меандри, од којих она једне одсеца и засипа, а друге ствара.

Од нарочите су важности речна пристаништа у Београду, Вуковару (због Вуке), Тителу, Сиску и друга која треба изградити.

Има једна водена комуникација која може вр-

шити знатну транспортну улогу. То је речна линија Морава-Вардар, јер између ових река нема развођа у правом смислу, развођа-планине, већ су њихови горњи токови везани удолином око Прешева. Та је линија врло повољна за канал, од Кулича или Смедерева на Дунаву до Егејског Мора, при чему би се морали регулисати и Морава и Вардар. Развође-удолина морала би се прећи режимом устава.

Поморско бродарство развијено је на Јадранском Мору. Као што се тај део нашега народа једини међу Словенима навикао да живи под медитеранском климом, тако се он једини развио у првокласни бродарски народ. Он је постао бродарем због особито повољних обала пред којима леже много-бројна острва, због згодних ушћа река, нарочито Неретве и Цетине код Омиша, због недалеке италијанске обале, али још више због једне особине становништва динарског типа: смелости и склоности риску и авантурама. Треба само поредити Бугаре на обалама Црнога Мора, који су доскора једва и чамцем руководили. Имамо dakле готове бродарске снаге првога реда. Може се развити трговачка флота за светски поморски саобраћај. То би нас оснажило и економски и политички. Јако се цене и стварно више оне државе чије се заставе лепршају по морима и океанима.

Мора се имати у плану да се, поред пловидбе по Јадранском Мору, развије трансатлантско бродарство и пловидба кроз Суец за Индију и до острва где зачини расту. Такво бродарство би служило не само нашој држави већ великом делу Средње и Источне Европе. Али се морају саградити напред споменута пристаништа, и барско у колико није готово.

Из многих разлога, треба се прилагодити енглеском бродарству, енглеским бродским прописима, ако не и навикама. Енглеска је главна поморска сила не само у Атлантском и Индиском Океану, већ и у Средоземном Мору, јер држи Гибралтар,

шити знатну транспортну улогу. То је речна линија Морава-Вардар, јер између ових река нема развођа у правом смислу, развођа-планине, већ су њихови горњи токови везани удолином око Прешева. Та је линија врло повољна за канал, од Кулича или Смедерева на Дунаву до Егејског Мора, при чему би се морали регулисати и Морава и Вардар. Развође-удолина морала би се прећи режимом устава.

Поморско бродарство развијено је на Јадранском Мору. Као што се тај део нашега народа једини међу Словенима навикао да живи под медитеранском климом, тако се он једини развио у прво-класни бродарски народ. Он је постао бродарем због особито повољних обала пред којима леже много-бројна острва, због згодних ушћа река, нарочито Неретве и Цетине код Омиша, због недалеке италијанске обале, али још више због једне особине становништва динарскога типа: смелости и склоности риску и авантурама. Треба само поредити Бугаре на обалама Црнога Мора, који су доскора једва и чамцем руковали. Имамо dakле готове бродарске снаге првога реда. Може се развити трговачка флота за светски поморски саобраћај. То би нас оснажило и економски и политички. Јако се цене и стварно више вреде оне државе чије се заставе лепршају по морима и океанима.

Мора се имати у плану да се, поред пловидбе по Јадранском Мору, развије трансатлантско бродарство и пловидба кроз Суец за Индију и до острва где зачини расту. Такво бродарство би служило не само нашој држави већ великим делу Средње и Источне Европе. Али се морају сагредити напред споменута пристаништа, и барско у колико није готово.

Из многих разлога, треба се прилагодити енглеском бродарству, енглеским бродским прописима, ако не и навикама. Енглеска је главна поморска сила не само у Атлантском и Индиском Океану, већ и у Средоземном Мору, јер држи Гибралтар,

Малту, Кипар, Суец, а заузевши Месопотамију преовладаће и у палестинским и сириским пристаништима. Све станице угља у Индском Океану су енглеске (Аден, Коломбо, Сингапор). Сви главни каблови су њихови.

Али трговачку поморску флоту и пристаништа треба стварати постепено, да би се зато време стигло са грађењем железница кроз Динарске Планине, јер лађе ретко пристају уз обале са којих немају да натоваре производе равне онима које су донеле.

*

Наше границе према Средњој Европи већим делом су несигурне. Наша држава је, по својој природној структури, и географски и привредно, у стању лабилне равнотеже. Пред нама је велики рад да се поједине покрајине комуникацијама приближе, збију и споје. Од брзо зглобљених делова има тек да се направи органски спојена целина, држава, чији је извоз осигуран, и која економски нормално пулсира.

Има и других незгода, где комуникације могу много помоћи: у изједначавању разних менталитета, које имају поједине групе становништва и који су створени подвојеношћу историје у прошлости и верским разликама, у формирању једне државне свести, које нема у неким областима или је врло слаба, кратко речено, у стварању заједничког осећања и мишљења.

Све се ово осећа на свима државама које су постале, или се нагло увећале, после Великога Рата, и то све више у колико су оне захватиле веће делове Аустро-Угарске, у којој су се народи борили са државом, отимали од ње, и сматрали је више или мање за непријатеља. Таква схватања су у неколико пренесена и на нашу државу. Даље, познато је како смо, скоро са свих страна, опкољени непријатељима, који се нису примирili са створеним стањем ствари, а Италија није сигурна ни онда кад изгледа да се према нама разоружала. Због тога

неки у Западној Европи, нарочито у Енглеској, сматрају стварање ових нових држава као смео експерименат, и с више или мање познавања ствари проричу тим новим државама различну будућност. Позивају се и на искуства историје, по којима се многе од тако брзо створених држава нису могле одржати, или су морале бити јако измењене.

У томе што предвиђају нису мудри наши пријатељи са Запада. Како је тешко предвидети и најпростије друштвене појаве! Дали су се завести простим политизирањем, прегоњењима која код нас виде и која свакојако заоштравају супротности. А не познају колико треба неколико основних фактора, чију вредност ми више осећамо него што је можемо изразити, као: велику моралну снагу нашега народа, инстинкт огромне већине да одржи ову државу, неизмерну жељу за радом и стварањем, која се све више развија и којом ћемо савладати тешкоће физичкога и духовно-моралнога склопа наше земље.

СЕОБЕ И ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ У НАШЕМ НАРОДУ.

Као што је познато, скоро у сваком селу Шумадије сељаци су разноврсног порекла, досељени из разних крајева, једни од Сјенице и Пештери, други од црногорских Брда, трећи из Херцеговине, четврти с Косова и Метохије или из вардарског слива ит.д. Тако је и у свима областима моравске Србије, ваљевских и подринских крајева. Око 80% становништва је досељеник, и поглавито у току последња три века. Још су свежије традиције у старовлашким, црногорским и хецеговачким крајевима, где врло често знају за своје претке седам до осам колена у назад, и више, и знају одакле је дошао онај крајњи, најстарији предак.

Тако је у далматинском приморју, па чак и у оним местима која су поред самога мора и имају облик варошица, као што су Каштела, а да и не помињемо Боку Которску и дубровачку област. У Каштелима, где су сви католици, има породица пореклом с Поповог Поља у Херцеговини, које су се овде доселиле пре 200—250 год. и знају за своје сроднике у Попову, који су остали православни; други су од Дувна у Босни и они су одавно покатоличени. али их још називљу Ришћанима; трећи су старином из Црне Горе и т. д.

Исто је у Славонији, где скоро нема старинаца, који су великим делом били кајкавци. Ако питате славонске сељаке за њихово порекло, уверићете се

да су они поглавито из Босне, затим из Далмације, Херцеговине, а међу православним их има који су пореклом из Србије.

Истина, из историских извора су познате извесне сеобе српскога народа у турско доба, и ти су нам подаци драгоценни. Тичу се махом великих сеоба, које су се кретале изван Балканског Полуострва у јужнословенске земље бивше Аустро-Угарске. Мало је забележено о сеобама на Балканском полуострву. Али ти документи не дају представу о великим размерима сељакања, које се извршило у турско време и доцније; осим тога, и кад се по споменицима зна за сеобу у неки крај, ипак се само проучавањем на лицу места може ухватити: да ли сада има тих досељеника, сазна се њихов распоред по селима, у какво су становништво ушли, какве су се промене на њима десиле. Требало је у том погледу проучити становништво на лицу места, од села до села, од куће до куће, у свима нашим земљама и те податке са свих страна верификовати. На томе је радила серија испитивача, почевши од 1896. године.

I

Као резултат тих испитивања излази да је, почевши од краја XIV века па кроз турско време до наших дана, испремештано скоро све становништво на простору од Велешке Клисуре на Вардару па до Загребачке Горе. А главну масу тих што се крећу и насељавају чини динарско становништво, чији су део и стари Рашани, народ српске средњевековне државе. Те струје које премештају становништво, метанастазичке струје, стицале су се више од четири века у Србију; скоро толико исто времена у Далмацију; прелазиле су Дунав, Саву, Уну, Купу, чак и Драву и насељавале су Банат, Бачку, Барању, Срем и Славонију, Хрватску, Штајерску, Крањску; прешле су на многа места острва или отоке Јадранскога Мора, у Истру, у околину Трста, чак неке слабе струје у Горицу.

Кад се на карти прате и уцртају сва та кретања добију се као синтеза миграционе или метанастазичке струје којима су се кретали исељеници из земље материце, одакле су излазили као у ројевима, у земљу колонизације где су се настањивали. Метанастазичке струје су dakле апстракција вековног правца кретања исељеника. Често исељеници нису право ишли из земље материце у земљу колонизације, већ су се краће или дуже времена, често низове година, задржавали у прелазној или етапној земљи: на пример, они што су силазили са црногорских брда, често су се задржавали око Сјенице и на Пештери и у Старом Влаху, пре него што сиђу у Шумадију.

Најјаче су биле *динарске струје* насељавања. Најзнатнија од свију почињала је у областима средњевековне Рашке и Зете, а њене су најактивније области, праве земље материце, биле Црна Гора са Брдима и црногорском Херцеговином, Сјеница и Пештер. Рачвала се у више струја о којима се у детаљима не можемо бавити. Знају се превоји и метанастазичке вратнице, којима су се поједине њене гране кретале. Главни део те струје је насељавао Шумадију између Мораве и Дрине. Друга њена важна грана кретала се према Босни долином Дрине, силазила у Сарајевско Поље и одатле долином Босне продрла до централне Босне, у Посавину, па и до Босанске Кајине.

У вези са овом, из Херцеговине и Босне развила се миграциона струја која је преплавила Далмацију. Скоро све становништво Боке Которске води порекло од црногорских и херцеговачких досељеника; становништво дубровачке околине је у знатној мери босанско-херцеговачког порекла, становништво самог града Дубровника великим делом херцеговачког порекла, а данашње становништво Макарске као и Омиша, Сплита и Шибеника такође поглавито босанско-херцеговачког порекла; скоро искључиво тога порекла је становништво Буковице и Равних Котара у северној Далмацији.

Из западне Босне, из Гламоча и Унца, и из Далмације, са горњег тока реке Цетине, кренула се једна од првих миграција према Хрватској и зауставила се у Жумберку. Друге групе су се насељавале у јужној или Белој Крањској, особито око места Метлике и Винице, а очувале су се у Бојанцима и Мариндолу. Серија слабијих сеоба продрла је до Птуја и Марибора и до Љубљане. Добро су познате три ускочкике породице Алексић, Дојчин и Вукмир, које су 1555. год. у Мариборском Пољу основале село Ускоке, које се данас словеначки зове Скоки, а немачки Skoggen. Познато је да су Далматинци, Босанци и Херцеговци, већином католичке вере, продрли далеко у Барању и Бачку до иза Суботице; тога порекла су већина Буњеваца и такозваних Шокаца ових крајева.

Друга струја насељавања је *косовско-мештискa*, којом је захваћено становништво из целе области између Скадра и Копаоника. Њена је главна матица ишла кроз средину Моравске Србије и населила Жупу, Левач, Ресаву и неке котлине источне Србије све до Зајечара; прешла је и Тимок и ушла у шопску зону. Од ње су се одвајале споредне струје и разнеле косовско становништво по котлинама и долинама око Јужне Мораве; исељеници су прешли у Јужну Мораву и населили се у Заплању, близу Ниша. На северу су поједине породице ове струје врло рано допрле чак и у ваљевске и подринске крајеве.

И динарске и косовске струје су се у долини Мораве сједињавале са *вардарском* или *јужном сирујом*, коју су чинили исељеници вардарског слива северно од Велешке Клисуре, а нарочито исељеници западне Македоније, од Прилепа, Битоља, Охрида, Дебра, из мијачког краја; њој се придруживало и српско становништво из Арбаније, које се ту насељило за време немањићске владавине, највише у XIV веку. Ова струја је ишла поглавито моравско-вардарском долином и продрла до Београда и Смедерева.

Од исељеника косовско-метохиске струје и од старог и досељеног становништва Србије формирала се нова, врло јака струја, која је у више махова прелазила Саву и Дунав и разлила се по панонском басену, по Банату, Бачкој Барањи, Срему и допрла чак у западну Славонију. Да узгред поменемо, да се после пада Србије српско становништво од Београда и Смедерева исељавало у Босну. Осим ових било је још неколико споредних струја.

Оне земље, где је услед горњих миграционих струја највише кретано и највише измешано становништво зваћемо *метанастазичком облашћу*. Као што је поменуто, у њу спада највећи део наших земаља од Велешке Клисуре до Загреба. А *аметанастазичким обласцима* назваћемо оне чије је становништво у поређењу са становништвом прве области примило мало досељеника и само се мало кретало; из њих и нарочито према њима било је само слабих сеоба. Земље аметанастазичког становништва су много мање. У њих спада: цивилна Хрватска или кајкавци трију жупанија, загребачке, вараждинске и крижевачке, и словеначке земље; затим јужно-македонско становништво; прелаз између ових двају типова чине становници далматинских острва или отока.

У оној великој метанастазичкој области има три земље које су примиле највише досељеника и у којима се старинци губе, чинећи незнатац проценат данашњег становништва. То су: моравска Србија, Далмација и Славонија са Сремом, а после њих долазе: Бачка, Барања и Банат.

У метанастазичкој области има један део нашег народа који је био најмање покретљив. То су Муслимани Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака до планине Рогозне. Међу њима је највише старинача и зато су они, кад се апстрахује од ислама и турцизма, сачували неке наше прастаре црте, дубоке словенско-српске особине.

У метанастазачким земљама различан је али-квотни део поједињих миграционих струја. Најјед-

ноставнија је Далмација, јер је сва насељена динарском струјом. У метанастазичком погледу је најкомпликованија Србија, која је, истина, највише насељена динарском струјом, али у знатној мери косовско-метохиском и моравско-вардарском, поред слабијих као шопска и инверсне струје. По средини између Далмације и Србије стоји Славонија, у којој се, истина, стекло становништво три дијалекта: јекавци, екавци и икавци, али су је населиле поглавито динарске босанско-херцеговачке струје, у неколико и струје из Србије, Барање и Бачке.

II

Први подстрек миграција били су турска инвазија и турска владавина, и ова је доцније често била повод исељавању. Али су миграције у ствари изазване многостручим узроцима који се мањом преплећу. Има једна група сеоба, чији су узроци најпростији, и то су оне велике сеобе које су мањом забележене у историским изворима. *Извозане су историским догађајима*, као што су: најезда Турака, њихови ратови, буне против Турака, аустро-турски ратови: наши ратови за ослобођење и доцнији и т. д. Узроци осталих метанастазичких покрета су компликованији, и комбинују се психолошки или морални узроци са економским, који у много случајева пре-влађују. Те се две врсте узрока не могу оштро одвојити. Да би се то могло постићи, морао би се испитивати сваки метанастазички случај.

Метанастазичка кретања изазвана психолошким и економским узроцима несумњиво су била најмногобројнија, и услед њих је највише испремештано и измешано становништво разних крајева. И тек кад се узму у обзир ти узроци, онда је јасно, зашто су најмногобројније миграције потицале из динарске системе, нарочито из њених карсних предела. Ипак и овим миграцијама у многоме служи као квасац који изазива врење, турска владавина и морално и економско стање њоме створено.

Има даље миграција историјскога реда чији су

узроци йоглавијшто психолошки, и међу њима је најважнији она унутрашња узбуна коју осећа потчињено становништво према завојевачу, нарочито кад је оно јаког поноса и осетљивости и високе националне свести. Те су врсте и психолошка стања која се развију услед притиска и сировости завојевача, затим услед личне и имовне несигурности.

А ово је главна карактеристика *миграција изазваних економским узроцима*: исељавање становништва из земља које су привредно слабе у земље које су економски снажне; констатује се, дакле, увек знатна разлика између земље матице, која је осредњих и слабих средстава за живот, и земље насељавања, која се редовно одликује већом плодношћу и разноврсним изворима за људски живот.

На Балканском Полуострву никде није већа разлика између земље матице и земље колонизације, него што је између карсних области и планинских крајева динарске система с једне, а Шумадије, северне Босне, Славоније, Срема, Баната и Бачке с друге стране. Отуда су из Црне Горе, старе Рашке и Херцеговине вековима текле миграционе струје према поменутим земљама. Ово су дубљи разлози те појаве:

У карсним пределима има мало зиратне земље, а прираштај је становништва велики. И у нормалним годинама постоји несразмера између извора за живот и броја становништва. Исти је случај и са високим планинским областима динарске система. Да би се могао исхранити и одржати један део становништва карсних и планинских земаља, други се мора исељавати. Постоје, дакле, услови за природну и сталну миграцију.

Док у низним карсним земљама се обично постају обичним начином, оне у планинским динарским областима имају нарочити циклус развијања. Свакој јачој миграцији претходио је такав прираштај становништва који се свршавао пренасељењу планине; средства за живот око насеља постала су недовољна. Поједине породице одлазе из села и пењу се из долина

на планине и висоравни; ту су имали катуне које претварају у села; упоредо с тим се пењу катуни и зона сточарских кретања; постају нови катуни на већим висинама. Том кретању на више постављена је природна граница, и оно мора застати. Од тога момента настаје исељавање. Кад се становништво исељавањем разреди, онда се они са висина враћају у ниже земљиште. Затим се горњи процес понавља. То се може корак по корак пратити у црногорским и херцеговачким планинама. Услед овакве пренасељености они су се стално исељавали у Шумадију и друге земље.

Док је овако у нормалним годинама, услови за исељавање се појачавају услед климских колебања, када наступају неродне године. Као што је познато, услед климских се колебања смењују серије влажних и хладних година са серијама сувих и топлих.

Нигде сушне године нису тако неродне као у карским областима динарске системе. Кише не учине земљу онолико влажном као у другим крајевима, јер вода брзо отече у дубине кроз пукотине и подземне канале. Реке, где их има, пресуше а и многи извори; управо у пределима дубокога карста јаки извори се преко лета одрже поглавито у нивоу мора или под морем. Због тога не може бити ни наводњавања, јер би ради тога требало дизати воду на велику висину. Вегетација се осуши и сагори. Нема ни воде ни паše, остану и без зимске пиће за стоку. Карске земље као Црна Гора, већи део Херцеговине, Западна Босна, Далмација, тршћанска околина и већи део Истре осете, дакле, неродну годину у много већим размерама него друге балканске области. Ако наступи серија таквих година, онда се због глади мора исељавати огроман број становништва.

Кад наступи серија хладних година, она се осети нарочито у високим областима по томе, што је скраћено време у коме усеви сазревају. Оно је и иначе једва довољно и треба незнатно снижена температура па да се скрати испод потребног минимума и да наступи оскудица или и глад. У цеој

високој динарској системи зна се за такве сеобе, нарочито од Велебита до Проклетија. Кад не могну ни о Ђурђеву-дне поорати, јер падне снег, онда „баце рало па се селе“. Даље, кад је дуга зима, не стигне им сена да исхране стоку, и онда беже заједно са стоком.

Ипак, иако су ове миграције одређене економским узроцима, и на њих често утичу морални или психолошки мотиви. То је добро исказано овом народном причом: Орао неки стари Жупљанин из Никшићке Жупе, а снаја му донесе ручак, и гледала је са сузама док је ручао; на његово питање, одговори му да зато плаче, што је то све хране што су имали, а за њу и за децу није ништа остало. На то старац испрегне волове из рала, оба закоље и приреди гозбу својој породици и селу, па се са својима дигне у Србију.

Понос и осетљивост су у динарској области врло важан подстрек за исељавање. Док би многи људи других крајева трпели невољу и навикли се на беду, овај поносити и осетљиви динарски пла-нинац то не подноси. Да се његови тако пате, а да он није у стању помоћи им! И да други, који су у бољем положају, знају и виде како се он и његови муче, и да га сажаљевају! Може му се услед беде и лоза угасити! Ако не може отети од Турака, излажући своју главу, он ће побећи у бели свет.

У доба турске владавине поменути економски узроци били су појачани, јер услед многобројних ратова које су Турци водили, настајала су тешка економна стања: комуникације су постала све лошије и све несигурније, промет је био све тежи; врло је тешко било донети храну из привредно снажних области у привредно слабе, и кад би се могла купити; турска управа се о том снабдевању није старала. Глад је често завлађивала у свима привредно сиромашним крајевима. Свет је био зрео за сеобу, решен на исељавање. Али, као што воћку треба мало затрести да падне зрео плод, исто тако је било потребно и код динарских становника, да

дође онај последњи импулс који их преломи и крене на исељавање. И то су често биле случајности: као онај догађај са сељаком Никшићке Жупе, други неки непријатан догађај у земљи матици, добри гласови који се рашчују о приликама у земљи колонизације, „добра паша“, има пусте земље, итд.

Има још више врста економских узрока, које можемо само наговестити. Кад су се два динарска племена борила око атара, да имају више паше, и једно навлада, онда се оно друго морало у маси селити. Од коликог је утицаја био на узроке сеобе кметски режим и колике је многобројне миграције изазвао! Доста је миграција настало и услед периодске или сезонске зараде; такви су печалбари и аргати, који иду у друге крајеве и друге државе; такви су сточари, који се зими крећу у жупна приморја а лети на високе планине; тако су се постепено насељавали многобројни Осаћани из Босне по подринским и ваљевским крајевима, где су градили куће итд.

III

Познато је да се брже и дубље мењају људи који се крећу и путују и који мењају место становља, него непокретни или седећиви. А наш народ незадовољан и узнемирен селио се преко четири века. Знатне су се и различне промене морале извршити на исељеницима разних метанастазичких струја. Како су се вршиле те промене и какве су оне?

Извесно је да треба напор, већа сума енергије, нека дубља уверења и неке јаке тежње, да људи оставе своју постојбину, кућу, њиву и рукосаде и да се одселе у удаљену област. Греба смелости да се сусретну нове прилике, које исељеници морају или мењати или им се прилагођивати. У тој људској маси, која лута и тумара, мора бити неукротљиве тежње за новим и бољим животним приликама. Има нешто унутра, у њима самим, што их мења и тера; у емигранту је већ пре сеобе јако изменјен онај унутрашњи орган који ствара и обара. У тре-

нутку кад је зрео за сеобу, он је већ зрео и за еволуцију.

А колико се он тако зрео за еволуцију промени кад почне пролазити кроз непознате крајеве, често с опасношћу, и настани се да живи под новим природним, економским и друштвеним приликама! Народ који се сели упозна многе ствари, које се живота тичу, више и боље него што би их проучио путник који путује ради своје инструкције. Јер сељак се сели са женом и децом, тера стоку, носи све што се може понети. Непрекидно је у контакту са становништвом на које наилази и са њиховим начином живота; његово путовање је често низ невоља, и он добро осети и милосрђе и љубав, и окорелост и мржњу. Кад прелази границе провинција и држава исељеник их дубље позна и свој суд о државама обично искаже једном двема лапидарним реченицама, које су екстракт искуства. Различно га дочекају у земљама колонизације, али му нигде није лако: има да створи све што му треба за живот; у Србији су могли слободно заузимати земљу, али шумовиту, коју су морали крчти; осим тога их је држава помагала и ослобођавала на дуже време пореза. Досељеницима се много теже било одржати у земљама бивше Аустрије и Млетака. Морали су кашто по три-четири године живети у земунцима и у колибама од бусења и грања, по шумама, док су успели да добију земље за стално становање; они што су се насељавали у Жумберку морали су тако живети и потуцати се скоро једанаест година; често су у прво време трпели глад, јер се тешко долазило до хране. Насељавани су истина по пустим земљама, али се редовно, пошто их обраде, јављају власници, властела и црква, и траже десетину и робот. Они се противе, настају дуге препирке, кашто и борбе између досељеника и старинача, и војнички заповедници и аустријски двор били су на страни досељеника, јер су им били потребни као војници за заштиту границе. Колико им је требало времена док набаве оруђа за обрађивање земље